GRAD
HX
S
.S67

A 1,108,544

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
NOV 9 1990
STACKS

1-4
1990

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Ţupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Bašković, Sonja Ścepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300,00 dinara. Za inostranstvo 600,00 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon: 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXXIII
1990. Broj 1-4

Sadržaj

SUSRETI

Milovan Đilas: Novi tok istorije — — — — — — — — — 3
Mihailo Marković: Tvorci istorije pred njenim sudom — — 51

MISAO I PRAKSA

Blagoje Babić: Socijalizam danas — — — — — — — — — 63
Bogdan Ilić: Produkcioni odnosi i kriza socijalizma u Jugoslaviji 99
Vučina Vasović: Razlozi »socijalističke« naciomanije — — — 115
Miloje Petrović: Ideologija klasne svesti — — — — — — 134
SAOPŠTENJE ČITAOCIMA (PRETPLATNICIMA) I SARADNICIMA — — — — — — — — — — — — — — — 143

Digitized by Google

Digitized by Google

Milovan Đilas

Novi tok istorije*

Istočna Evropa, pa tako i Jugoslavija, doživljava i očekivane i neočekivane prevrate, izlazi iz jednih ali i ulazi u druge krize i blokade. U njoj se duhovni prostor i razvedrava i prekriva novim maglama. Naročito velike nedoumice izaziva radikalno i, po svoj prilici, konačno demontiranje staljinističkih komunizama. Kako se socijalizmi nigde nijesu dovoljno distancirali od tih modela vladanja, taj proces ide i dalje: rušilački zadire u cjelinu tih podataka i društava.

Zatočnici socijalističke ideje se cjepaju. Jedni, ostajući vjerni marksističkom stavu da svijet treba mijenjati, ovoga puta pristupaju mijenjanju sopstvenog djela. Sa sigurnošću kojom se i začinjao revolucionarni pokret, ruše gvozdene zavjese između svijetova, da bi civilizacijske tekovine nesmetano cirkulisale i oplođavale se novim vrijednostima na cijelini ljudskog prostora. Drugi, vidjevši u svemu tome samo dolazak mutnih voda što će da ih odnesu, ako u očaju ostaju bez snage da sve to zaustave, preko noći prelaze s lijeve na desnu stranu.

* Razgovor vodio: Milija Komatina.

Digitized by Google

Antikomunisti, videvši u ovim promenama samo šansu za sebe, a ojačani provjerenim pridošlicama, stupaju u najagresivniju ofanzivu s ciljem da dokrajče i samo ime socijalizma. Do nedavno, na izgled bezazleni momci, okićeni davno viđenim kokardama, svrstavaju se u jednosmernu kolonu i, poput onih iz nekadašnje minhenske pivnice, započinju uspostavljanje novog poredka i morala. Što hoće totalitarizam, sa gledišta ideja i metoda, a bar naizgled i snage, već ga i imaju — svojom hajkačkom najezdom i euforijom objedinjavaju i stare i nove nacizme, interesnu bezobzirnost građenja svoje na račun tuđe sreće i kvazikomunističko osvetništvo nad stvarnim i izmišljenim neprijateljima. Ali, iako ni to nije bez istorijskih oslonaca, ipak je apsurdno da se sve to dešava u vrijeme okretanja istorijskog toka ka uspostavljanju novog demokratskog, a to bi trebalo da znači, i pluralističkog svijeta.

Talasanje, katkad uraganskih razmera, razbija osjećaj za cilj i osnovni tok promjena. Osim demokratskih bujica, narastaju konzervativizmi svakog, pa i najopasnijeg, porijekla i značenja. U političkom i mentalnom metežu, osim predrasuda i najgrubljih svakakvih računa, u velikoj mjeri učestvuju neznanje i neobavještenost. Zaboravivši ili i ne znajući dovoljno i na pravi način prošlost, mnogi nisu u stanju da shvate suštinu događaja čiji su akteri ili samo svjedoci, a još manje dolazeću, ili bar moguću, realnost.

Za analizu i rasuđivanje o ovim procesima i kontroverzama, izuzetno je dragocen sagovornik Milovan Đilas, jedan od četvorice još živih i izuzetno tragalački aktivnih vođa našeg revolucionarnog pokreta. Sa Edvardom Kardeljem i Aleksandrom Rankovićem, a pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, učestvovao je u idejnom kreiranju društva i svijesti na tragu socijalističke tradicije i marksističkog učenja. Ali, bujnost njegove ličnosti (ne marksizam, već mladalački bunt — kako sam ističe — doveo ga je u revolucionarni pokret), sa izrazitim slobodoumljem i hrabrošću ponijetom iz najbolje zavičajne tradicije, otimala se birokratskom ponašanju i mentalitetu, što se nezadrživo ustaljivalo u novim »strukturama« vlasti koja nije imala, niti mogla imati, bilo kakvu realniju kontrolu. Hijerarhijski, autoritarni odnosi, tu i takvu ličnost, nisu mogli uokviriti i podrediti neprikosnovenoj disciplini, ma koliko da je u izvesnom smislu i sam bio ne

Digitized by Google

samo autoritet već i jedan od utemeljivača vjerovanja u nepogrešivost ljudi koji grade poredak posredstvom velike ideje socijalizma. Kada se uvjerio da se prije svega Partija, sa svojim monopolom, razilazi sa suštinom te ideje, svjesno i nepokolebljivo »skrenuo« je od njene »linije«. To ga je na dugi niz godina i odvojilo od našeg revolucionarnog pokreta i naše javnosti. I kao što je dugo bilo idol, isto tako je dugo osporavan. Neki i dalje nastavljaju da ga osporavaju.

Novi će, kad vrijeme spere gar današnjeg besomučno verbalnog rata, dati pouzdaniju ocjenu o suštini i metamorfozama našeg poretka i društvenog života, pa i o njemu. Za sada bi trebalo da bude nesporno samo to da njegov razlaz sa Partijom nije bio razlaz i sa izvornim idejama komunizma i socijalizma.

U razgovoru koji slijedi, Milovan Đilas ne odbacuje već, naprotiv, vidi aktuelnost humanističko-preporoditeljske ideje komunizma i socijalizma, jer ne zatvara oči pred činjenicom da je ne samo u interesu već i u prirodi ljudi da stvaraju i kontrolišu uslove svoje egzistencije. Padaju i padaće sistemi i predrasude, ponikli na svim, pa i na ovoj ideji, ali ona — po njegovom mišljenju — ostaje da živi toliko trajno koliko će biti razloga za borbu protiv eksploatacije i nepravdi. Nova realnost, koja je s ovog stanovišta analizirana, sa retrospektivnim pogledom na opštu i posebno našu tradiciju, upućuje, međutim, no zaključak da će se ta ideja obnavljati ali u novim oblicima i sadržajima. Ide se, ne ka konfrontacijama na relaciji »kapitalizam« — »socijalizam«, već ka nekom novom svijetu. Ukoliko demokratije bude više i cjelovitije, i nova realnost takva da bude manje mogućnosti da tim pojmom manipulišu nosioci ili pretendenti na vlast, ma kojeg ideološkog usmerenja bili, utoliko će tokovi biti bliže svijetu tolerancije i mogućnostima da se bez nasilnog nadgornjavanja i sa razlikama živi u miru i bolje no danas. S tog stanovišta, lament nad dosadašnjim umišljenim socijalizmom isto je toliko konzervativan koliko i uvjerenje da je dovoljno samo otvoriti vrata za uvoz »demokratije« iz sistema i odnosa u kojima, pak, nije ono, već profit, osnovni cilj.

Koliko su kompetentna pamćenja, analize, i rasuđivanja, ovog sagovornika, ogromnog i skupo plaćenog iskustva i intelektualaca širokog stvaralačkog dijapazona, čitaoci će sami ocijeniti iz teksta koji se nudi njihovoj pažnji.

Digitized by Google

S obzirom na sve što se danas događa, može li se smatrati da je nastao, ili da nastaje, neki novi realitet? Ako je to tako, koje bi bile njegove osnovne karakteristike?

Ukoliko se vaše pitanje odnosi na Istočnu Evropu, može se govoriti o ovom realitetu. Po mom mišljenju, te zemlje se nalaze u prelazu od autoritarnih ka demokratskim sistemima i društvima. Do sada je tamo postojala jedna vrsta industrijskog feudalizma. Svakako, ne u čistom vidu i značenju toga pojma. Novim, koji započinje, iskazuje se za sada stvaranjem uslova za razvoj društva slobodne privrede. Ali, razume se, nije reč samo o nekoj »privrednoj reformi«. Slobodna privreda podrazumeva dublje društvene i političke promene. To, svakako, mora biti globalni proces. Taj proces je tek otpočeo, vršiće se, u različitim formama od zemlje do zemlje, i u različitim vremenskim distancama. U Sovjetskom Savezu će imati verovatno posebne karakteristike. Kina je, za sada, van tog procesa, ali nije van krize samog sistema.

Promene koje se sada događaju u Istočnoj Evropi, mislim da će izvršiti uticaj i na tzv. kapitalistički svet, Zapadnu Evropu, u prvom redu. Ne u smislu da će biti nekih radikalnih promena ekonomskog i socijalnog sistema. Jer su ti sistemi, bar kako danas izgleda, dosta stabilni. Ali, taj će sistem morati da se prilagođava globalnim promenama u ogromnom prostoru i to ne samo u spoljnopolitičkom smislu i ne samo u pogledu ekonomske saradnje. A to bi bilo i na njihovu korist i na korist istočnoevropskih država ukoliko svi ponaosob i svi zajedno budu znali da tu ekspanziju promena prilagode dolazećim potrebama. Kako predviđam, iako nema dokaza, promene u Istočnoj Evropi izvršiće na zapadne zemlje ogroman duhovni uticaj u smislu novih saznanja. Otkrića u većoj mjeri biće ne samo u humanitarnim naukama već možda još više u literaturi i drugim umetnostima, zapravo o ljudskom biću koje je dugo živelo u jednom zatvorenom sistemu. To pitanje — šta se događa sa ljudima, sa društvom u takvom sistemu, predstavljaće iskustvo koje će izvršiti određen uticaj, utoliko pre što je težnja za otvoreno, neposredno ispoljavanje ljudske ličnosti, opšta težnja.

U stvari, *ovi događaji u Istočnoj Evropi skrenuli su tok istorije i to u globalnom smislu,* naročito sa mogućnostima uticaja ka Severu. A pošto je Sever još uvek i ekonomski i u svakom drugom pogledu nadmoćniji nad tzv. trećim svetom, onda možemo da govorimo o otvaranju mogućnosti za promene u svetskim razmerama.

Demokratska komponenta, sasvim prirodno, izvlači na političku scenu u zaoštrenom vidu i nacionalnu komponentu. Samo po sebi, to nije neočekivano niti nešto negativno, utoliko prije ukoliko su nacionalna osjećanja prigušivana i ukoliko nije dovoljno činjeno na afirmaciji

Digitized by Google

pojedinih nacija. Ali, kako vidimo, nacionalna afirmacija želi se postići ne samo preraspodjelom moći već i ugrožavanjem teritorijalnog integriteta suverenih državnih zajednica, pri čemu su etnocentrizam, mržnja i ultimatumi, sredstva i metodi ostvarivanja takvih ciljeva. Postoji li opasnost, s obzirom na sve to, da osamostaljeno i svemu drugom nadređeno nacionalno pitanje ugrozi započete procese demokratizacije, pa i više od toga — do kraja destabilizuje i čak razbije zajednice u kojim se u takvom vidu javlja?

Jugoslaviju je spasila revolucija

Najveća opasnost koja postoji za istočnoevropske zemlje na njihovom slobodnijem putu nisu, u stvari, nacionalizmi u širem smislu, nego nacionalizmi u užem smislu. Na kraju krajeva, svako je nacionalan i nacionalista svoje zemlje kada je ona i njena sudbina u pitanju. *Nacionalizam postaje izrazita opasnost kada preraste u nacionalni totalitarizam, a koji se zaista javlja i postaje sve snažniji u svim istočnoevropskim zemljama,* čak i u Čehoslovačkoj, koja je tradicionalno poznata kao zemlja nezaoštrenih socijalnih odnosa i demokratskog rešavanja tih odnosa.

Nacionalizam je našu zemlju — kako sam nedavno kazivao i intervju »Borbi« (12—13. maj) — doveo do nove situacije. Ta situacija — da ponovim nešto od tada što sam rekao — utoliko je opasnija što se pojavljuju aspiracije za preraspodjelom Jugoslavije. Pitanje Kosova, na koje su Srbi osetljivi — jer ono ima posebno mesto u njihovom istorijskom pamćenju — do sada je bilo akutno, ali za Jugoslaviju u celini, a u perspektivi za Srbiju i Hrvatsku, pobeda Tuđmanova donosi još akutnije nove probleme. Misli se da je srpski nacionalizam izazvao taj drugi nacionalizam. Ali takva tvrđenja nisu tačna. Srpski nacionalizam postoji i on ima nekoliko oblika, ali taj nacionalizam nije uzrok Tuđmanovoj pobedi. Tuđman bi se javio i bez srpskog nacionalizma, kao što se javio sedamdesete i sedamdesetprve u jednoj drugačijoj varijanti nego danas. Nacionalizam u Srbiji jeste pomogao Tuđmanu, ali je sigurno i da Tuđman, i sada kao i ranije, pomaže srpskim nacionalistima. Tuđmanova pobeda razbuktava nacionalizme u Srbiji. Sada se to jako oseća.

U budućnosti nam predstoji borba oko Bosne, pa i oko drugih teritorija. Hrvatski nacionalizam pretenduje i na Srem, govori se čak i o Bačkoj. Ali glavno žarište biće Bosna. Oko nje će se skoncentrisati sve suprotnosti koje u Jugoslaviji postoje. Slovenci će se držati izvan tih sukoba. Makedonci će biti angažovani, jer je za njih značajan razvoj političkih odnosa u Jugoslaviji u celini. Za Crnu Goru pitanje se postavlja nešto drukčije — ona će ići paralelno sa Srbijom. Znači da Jugosla-

Digitized by Google

vija tek sada ulazi u pravu, duboku krizu, od koje će zavisiti ne samo opstanak Jugoslavije, nego i dalji razvitak odnosa između Srba, Hrvata i Muslimana.

U Srbiji se još ne vidi jedinstveni nacionalistički pokret. Ali se ova tri postojeća: SNO, SNP i Radikalna stranka — u jednoj izbornoj kampanji mogu sliti u jedan pokret. I ta kombinacija nije bez izgleda. Slobodan Milošević, međutim, politički još uvek lično dobro stoji. Verujem da bi na izborima za predsednika Republike opet pobedio.

Nacionalni totalitarizmi, što danas postaje opšta pojava u Istočnoj Evropi predstavlja prelazak iz jedne u drugu totalitarističku svest. A ne treba gubiti iz vida da su komunističke vlasti razorile sve demokratske forme i to tako duboko, da kada je počelo oslobađanje svesti, onda su na površinu izbili elementarni oblici ponašanja, iracionalni faktori: Za takve nacionalizme su dovoljne krčme, ulice i ogorčenja. Nema nikakve sumnje da su u tome pomagala sredstva informisanja.

Stoga, *ne dajem ništa na to kako i koliko neko priča o demokratiji, nego kakvi su mu praktični činovi, i kakvi su mu odnosi prema drugim narodima u Jugoslaviji.* Kada čitate i slušate te nacionalističke govore i tekstove, onda se stvara utisak da je primitivni, ortodoksni antikomunizam kod njih zapravo sporedan i da služi samo raspirivanju mržnje i da se tu radi zapravo o drugim ciljevima, kojima je antikomunizam samo ideološko pokriće. Sve me to podseća na Hitlera, kada je vodio besne kampanje protiv komunizma da bi time pridobio Zapad, a njegov pravi cilj je bio istrebljivanje Jevreja i pretvaranje slovenskih zemalja u nemačke zemlje. I iza ove kampanje protiv komunizma kod nas kriju se drugi ciljevi. Ona je povezana sa besnim šovinizmom i nacionalizmom, koji ima totalitarne tendencije.

Po mom mišljenju, ova vaša pitanja su na mestu i po njima sam zaključio da i vi imate slična naslućivanja.

> *Pokušajmo sada da ovo što ste rekli, a naročito tendenciju okretanja ka demokratiji, dovedemo u vezu sa pojmom socijalizam. Da li je u tom kontekstu ideja socijalizma prevaziđena, neupotrebljiva i nedjelatna, ili nas pitanje o nekom poželjnom i mogućem boljem svijetu upravo dovodi do te ideje ali na neki nov način, u njenom drugačijem i poimanju i naročito elaboriranju u savremene društvene sisteme i društveni život u cjelini?*

Sama ideja socijalizma, koja podrazumeva borbu protiv eksploatacije, nepravdi, ugnjetavanja, svakakvih dominacija na osnovu monopola i slično, aktuelna je u dužem vremenskom rasponu i u tom značenju uvek će biti aktuelna. Ne verujem u besklasno društvo, ali verujem u neizbežnost ljudskih težnji ka tome. Recimo, Marks u svojoj analizi dolazi do zaključka

Digitized by Google

da je kapitalista organ profita, da je on njegov instrumenat, a ne obrnuto. Marks je tu u pravu. *Kapitalista da bi se održao mora da teži za eksploatacijom.* On zna da bez nje ne može da se održi u konkurenciji. Ponavljam, Marks je imao prihvatljivu argumentaciju za takav zaključak.

Danas su, međutim, u tom pogledu odnosi mnogo složeniji. Kapitalista u Marksovom smislu, koji ima trgovinu, banku, više takoreći ne postoji. Postoje akcionarska društva, kompanije, a to je veoma isprepletena mreža odnosa i funkcionisanja. Zatim, zbog akcija radnika, da bi se u društvu izbegavali razorni konflikti koji bi mogli dovesti do revolucionarnog stanja, deluju regulativni društveni organi, a deluju i razne partije i Sindikati koji nastoje da se isprave nepravde i samovolje. Dakle, taj kapitalizam se ne može upoređivati sa kapitalizmom iz Marksovog doba. Sama ta činjenica da Marks osuđuje francuski i nemački model, gde radnici nisu imali pravo glasa, upućuje na ovaj moj zaključak. To navodim kao primer. Ili, ako je reč o Engleskoj, koju je Marks uzimao kao model, društvo u toj zemlji je bilo dosta jasno podeljeno na klase: zemljišni lordovi, veleposednici, industrijalci, buržoazija, proletarijat i nešto farmera. Tu je, dakle, klasna podela jasno izražena. Međutim, kada pogledamo druge zemlje, ta podela nije tako jasna. Prepliću se klase, prerasta jedna u drugu. Zatim, u Marksovoj analizi kapitalizama tog vremena ima jedan veliki nedostatak. Sve te države imaju veliku birokratiju, vojsku. U stvari, najčistiji kapitalizam bio je u Americi, ali u Marksovo vreme on nije bio razvijen, tako da nije mogao biti uzet kao model.

No, kako bilo da bilo, *ideja borbe je besmrtna. A kako je ta ideja unutar ideje socijalizma, — tako se bar začela — onda i borba za socijalizam ili za bolji, razvijeniji i pravedniji svet, u nekom smislu ostaje da živi, zajedno sa čovekom i njegovim ljudskim potrebama.*

> *Vijek koji je već na izmaku nije donio gotovo nijednu novu ideju u nekom filozofskom smislu, smislu društvenih promjena, osnivanja novih društvenih sistema i slično. Radikalne inovacije su postignute u razvoju egzaktnih nauka, tehnologija, pri čemu mnogi smatraju da smo upravo na pragu radikalnih otkrića. Ideje humanizma i demokratije, a u vezi sa njima i komunizma i socijalizma, tradicionalne su ideje. Stoga Vas molim da se ponovo vratimo tim idejama sa gledišta kontinuiteta i diskontinuiteta u istorijskom procesu.*

Komunizam je jedan ogroman revolucionarni pokret. Ako to povežete sa Marksom, to je, po mom sudu, *prva Svetska ideja koja je obuhvatila ceo svet.* Ni jedna religija, filozofija ili politika do tada to nije uspela. To mu daje jedan poseban značaj. Da ne ulazimo u kritički prilaz ideologiji i praksi komunista.

Digitized by Google

Ali, to mu daje jedan izuzetan značaj u menjanju sveta, odnosno u uticaju na menjanje sveta. Istovremeno, to mu daje značaj i u sferi fiziologije, u intelektualnoj sferi. Ne mislim na sferu čisto filozofsku ili književnu ili umetničku, već više na sferu političkih ideja, političke filozofije.

Ja na komunizam gledam kao na revolucionarni pokret koji je uspeo da nađe puteve u određenom periodu socijalnog razvitka, koji je uspeo da se kao vlast realizuje u nerazvijenim zemljama, ali je vršio određeni uticaj i u razvijenim zemljama: bilo u formi političkih partija u njima, bilo spolja preko uloge države. U prvom redu mislim na Sovjetski Savez, a i druge komunističke zemlje. Tu je isto tako važna i Kina, pa i Jugoslavija, iako nije tako velika zemlja, ali radi njihove revolucionarne uloge.

No, ipak, smatram, da se komunizam ne može razumeti sem ako se ima u vidu da je on pre svega revolucionarni pokret u određenoj epohi. Isto tako se ne može razumeti njegova dekadencija, koja je danas prisutna, ako se ne uzme u obzir taj istorijski kontekst — da je došao na vlast kao forma diktature — ne diktature proletarijata, jer je neposredna diktatura proletarijata nemoguća, praktično neizvodljiva, čega je Lenjin bio sasvim svestan. Jednom prilikom, kada su ga pitali, da li može proletarijat direktno da vlada, rekao je da ne može, da je to apsurd. Mora vladati njegova avangarda, jedan svesni deo koji zastupa neposredne i istorijske interese proletarijata.

Marksova koncepcija diktature proletarijata nije identična sa Lenjinovom. Marksova koncepcija diktature proletarijata nije jasno formulisana kao forma vlasti. Istina, Marks je rekao za Parisku komunu da je to forma diktature proletarijata, ali komuna je trajala malo. Ono što treba dodati i što su komunisti često zaboravljali jeste to da je Pariska komuna bila višepartijska država. Forma vlasti bila je višestranačka, vlast revolucionarnih levih grupacija u kojima je Marksova grupa bila sporednija, manje značajna od drugih grupa. Anarhisti, blankisti i ostali, imali su veću ulogu.

Koliko sam ja shvatio Marksa, kod njega je diktatura proletarijata bila akcija radničkih organizacija kao jedna vrsta kontrole da se ne bi obnovila vlast buržoazije i drugih privilegisanih klasa. Dok je Lenjin diktaturu proletarijata faktički shvatio i sveo u praksi na vlast partije. I to partije novog tipa. Mislim da je u tome Lenjinova originalnost. Zato što je on u svojoj koncepciji bio najkonsekventniji, pre svega u koncepciji da se revolucionarnim putem jedino može doći do takve vlasti i što je na putu ka toj vlasti stvorio instrument, sredstvo — partiju. No ne mislim time da ga treba potcenjivati kao političkog pisca ili uopšte kao pisca. Lenjin nije, pri tome, insistirao na kultu svoje ličnosti. Naprotiv, on je bio protiv tog kulta. On je bio toliko veliki, toliko nadmoćan, da nije imao protiv koga da se bori u partiji, a ni izvan nje, za svoj kult.

Digitized by Google

Sve ovo što ste rekli ne isključuje već i podrazumeva kritički odnos prema načinu elaboriranja ideje socijalizma u društveni život, u takozvanoj praktičnoj izgradnji socijalizma. Vi ste se o tome dosta, i za razliku od mnogih drugih, i »prerano« izjašnjavali. Šta biste ovom prilikom rekli o dosadašnjem empirijskom socijalizmu?

Lenjinistički socijalizam, čija je varijanta staljinizam, a opet druga varijanta kod nas titoizam (sa nebitnim razlikama u pogledu strukture vlasti i ekonomskih, svojinskih odnosa), shvaćen kao jedan apsolut, ide ka svom kraju i obnoviti se neće. To se nazivalo realnim socijalizmom, mada taj termin nije tačan, ali je pogodan za izražavanje. Mislim da realni socijalizam, kakav je u Istočnoj Evropi, ide kraju. Diskusija oko toga da li je to socijalizam ili nije, čisto je dogmatska. Jer, u stvari, ne rešava pitanje. Ako pristanemo na to da jeste socijalizam, opet, moramo opisati to društvo, a opis daje veoma negativne rezultate o tome. Ako kažemo da nije socijalizam, opet ništa iz toga ne dobijamo. Mislim da treba ići za opisom osnovnih karakteristika tog društva i iz toga opisa treba da izađe slika tog društva. Napomenuo sam da je to, po mom mišljenju, svojevrsni industrijski feudalizam, gde je, u stvari, ulogu feudalca igrala partija i pomoću partije držao se i državni aparat. Oni nisu neposredni vlasnici, jer privatno vlasništvo ne postoji, ali su neka vrsta hijerarhizovanih kolektivnih vlasnika. U nekim intervjuima sam podvlačio da je to slično svojini katoličkih redova i katoličke crkve u Srednjem veku: oni su bili posednici ogromnih prostranstava, kolektivni, pri čemu je, razume se, biskup imao mnogo veća prava, jer je živeo u dvorcima, od seoskih popova koji se nisu mnogo razlikovali od seljaka. Kao što se običan član partije ne razlikuje od građanina u korišćenju »kolektivnih« sredstava. Hoću da kažem da je socijalistička svojina, društvena svojina, kao svojina društva, ili nacije, čista fikcija. To ne postoji. I ne može da postoji u datim socijalnim, političkim uslovima i na datom ekonomskom nivou. A u dalekoj budućnosti ne znam šta će biti. Mislim da to važi i za daleku budućnost, ali to prelazi u oblast maglovitih naslućivanja.

Kategorija društvene svojine, po mom mišljenju, pokazala se neproduktivnom i u socijalističkim i u kapitalističkim zemljama, iako to ne važi za svaku granu proizvodnje. Ima grana proizvodnje koje moraju biti pod kontrolom države: pošta, železnica, električna energija, zatim kolektivna komunalna svojina gradova, koja postoji svuda u svetu (na primer, hitna pomoć, saobraćaj i tako dalje).

Staljin je znao da sistem društvene, odnosno socijalističke svojine, ne može da se održi i da drugačije ne može da se vlada ako ne stvori, što je i učinio, jedan privilegovani sloj partijskih oligarhija i birokratiju koje su razgranate u svim oblastima društvenog života i koje, čak, prožimaju i crkvu. Pri tom je on, u stvari, odvojio individuu od svoje socijalne sredine.

Digitized by Google

Mogli ste biti član udruženja inženjera, ali samo u uskostručnoj oblasti, ili član udruženja pisaca, ali krećući se stalno u uskoj profesionalnoj sferi. Niste smeli kao član pisaca da postavljate nikakva društvena pitanja, iako je život svake individue jedino prirodan i neizbežan u društvenoj sredini kao celini, a ne samo u svojoj profesionalno uskoj organizaciji. Niste mogli egzistirati kao aktivno društveno biće. On je atomizirao društvo, odvojivši ličnosti od same socijalne sredine. A *kao što sloboda mišljenja ne znači ništa ako ne može biti izražena, tako i socijalna pripadnost čoveka ne znači ništa ako ne može biti aktivno iskazivana bilo kroz politiku, bilo kroz neke druge socijalne programe.* Iako je Staljin bio blizu ostvarenja nekog besklasnog društva, nije ga mogao ni izraziti ni ostvariti. Mislim da bi besklasno društvo bilo moguće ako bi ljudi bili bezgrešni. Ali, ako zamislimo da nema suprotnosti, nema ni kretanja. Nema duhovnog dinamizma, nema stvaralaštva, nema invencije ne samo u oblasti tehnologije, nego ni u oblasti filozofije, politike, umetnosti i tako dalje. *Društvo bezgrešnih bilo bi društvo robota.*

> *Odričući se toga i takvog dosadašnjeg pokušaja »izgradnje« socijalizma, ljudi se, ni tamo gdje je postao poredak sa tim imenom a ni drugdje, ljudi se teško mogu odreći pretenzije da stvaraju bolje uslove svoje egzistencije i da, s tog gledišta, kontrolišu razvoj. A upravo to je u osnovi tzv. marksističkog učenja o socijalizmu. I kapitalizam ima instrumente kontrole, u nekom smislu i planskog, naučnog razvoja, ali ima i kapital koji, kako su marksisti naglašavali, »slijepo« uslovljava proizvodnju dobara, čak i duhovnih, pa time i »proizvodnju« cjelokupnog života. Socijalizam je pokušao da okrene stvar — da ulogu kapitala preuzmu tzv. subjektivne snage, što je preraslo u subjektivizam i sve drugo što iz toga proizlazi. Da li je, s obzirom na sve poznato, više neupotrebljiva sintagma o snazi i ulozi tzv. svesnog faktora?*

Slažem se s vama: *traganje za nečim novim i aktivnost u tom smislu moraju da ostanu. Drugo je pitanje da li je, s obzirom na iskustvo s »realnim socijalizmom«, izraz socijalizam popularan.* A to je sasvim sporedno. Kao što je i izraz komunizam postao nepopularan, a mnogi ga identifikuju sa socijalizmom.

U svakom slučaju, po mom mišljenju, predstoji reformulisanje svih pojmova i mišljenja. Ovo što ste rekli za Marksa, to nije samo njegovo. Marks ga je formulisao na određeni način, to je jedno nasleđe iz evropskog humanizma. Marks ima mnogo svojih strana. Kada, recimo, kritikujemo Marksa, kritikujemo samo onu njegovu naglašenu »revolucionarnu« stranu koja vodi ka Lenjinu i Staljinu. Ali, ne negiram njegov značaj kao političkog mislioca ni kao istorijske pojave. U intelektualno-političkoj istoriji devetnaestog veka nema značajnije fi-

Digitized by Google

gure. Ima nekih liberala o kojima mi dosta ne znamo, ali nijedan nije imao takvu ulogu u svetu kao Marks od druge polovine XIX veka pa sve do današnjeg dana. To je 150 godina. I to nije mala uloga. On će i dalje ostati značajan, ako možda ne u političkim pokretima, ono svakako u istoriji političkog i ljudskog mišljenja.

Današnje kritike na Lenjina potenciraju dvije stvari. Prvo, da je on pokrenuo revoluciju u nerazvijenoj zemlji, pa da je to bila nepopravljiva greška, i drugo, da je pokušao da izgradi socijalizam u jednoj zemlji, a što ni po marksističkoj teoriji nije moguće, već da je socijalizam po toj teoriji moguć samo ako bi postojali uslovi za svjetsku revoluciju, čega se i sam Lenjin jedno vrijeme držao. Vaše mišljenje o tim kritikama?

I Lenjin je, u, stvari, bio pristalica svetske revolucije, ali je istovremeno bio realni političar. Vi ste u pravu kada kažete da je Lenjin pred kraj života video da svetska revolucija ne ide tako jednostavno i lako i da se orijentisao na izgradnju socijalizma u Sovjetskom Savezu. Ali, on se ni tada nije odrekao svetske revolucije, odnosno podsticanja i pomaganja svetske revolucije kroz Kominternu, koja je i posle Lenjina dugo nastavila da radi. Razume se, s tim što je Staljin, jačanjem svoje moći, uzeo i Kominternu pod kontrolu. Ona je bila pod duhovnim uplivom Rusa, odnosno boljševičke partije, već i za vreme Lenjina, ali nije bila tako striktno kontrolisana i organizaciono nadgledana pomoću sovjetskog aparata, što se dogodilo pod Staljinom. Na kraju krajeva, one tačke koje je Lenjin propisao za ulazak u Kominternu, gde govori da je priznanje sovjetske forme vlasti uslov za ulazak u Kominternu, to je već podređivanje jednoj određenoj formi koja je bila karakteristična za Rusiju, ali za Englesku ili Ameriku, pa čak i Francusku i Italiju, takva forma vlasti bila je neprihvatljiva. To je značilo izvesnu restrikciju samostalnosti partije, što je sužavalo njihove vidike i njihov elan. Uzmite, na primer, parolu »Sovjeti u Italiji«. To razbija socijalističke snage i jača grupisanje antidemokratskih snaga u Italiji. Umesto da su išli drugim putem — ka jačanju levice u parlamentu. Ja nisam toliko stručan da govorim o ovom pitanju, ali je očevidno da za Italiju to nije odgovaralo, što je i dovelo do toga da srednji slojevi (uglavnom oni) prihvate fašizam bez nekog većeg otpora.

Lenjin je tvorac ne samo sovjetskog sistema već i predhodnik staljinizma. To ne znači da su Lenjin i Staljin isto. Pobedio je onaj koji je bio najrealističniji u partiji i samoj sovjetskoj državi kakva je izišla iz revolucije. To je bio Staljin. Ne postoji ni jedna forma kod Staljina koja, bar u zametku, nije postojala kod Lenjina. U doba Lenjina takođe postoje spektakularna suđenja i logori. Samo Staljin je od toga napravio

Digitized by Google

sistem vladanja, dok su to kod Lenjina opresivni metodi. Postoji sistem taoca kod Lenjina. Kod Staljina nema taoca — on ih je streljao.

Kod nas — nadam se da ćete se složiti — nije bilo tako drastičnih i pogubnih oblika staljinističke vlađavine, ali bilo je, pored ostalog, mnogo toga što je, sa gledišta demokratije ili onoga što danas nazivamo pravnom državom, sasvim nepoželjno. Spomenuo bih način tzv. neformalne ili neinstitucionalne vlađavine. Možda nisu dopuštale objektivne okolnosti, ali je primjera radi, činjenica da se takvi organi, kao što su bili Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ, za vrijeme rata nijesu sastajali. Ni poslije rata nijesu se uvijek na pravi način poštovale legitimne i legalne institucije, posebno organi vlasti. Kada smo jednom prilikom u redakciji lista »Komunist« Milentija Popovića upitali koji je kod nas najviši organ vlasti — on je naprosto rekao — »to je sastanak kod Tita!« A znamo da je slično bilo na cijeloj liniji hijerarhijske strukture.

Ja bih samo mogao da dodam teoretski deo. To je posledica jedne dublje ideološke koncepcije. A to je da država treba da odumre. Po Marksu, treba odmah da odumire, odmah po uzimanju vlasti. Tako je i kod Lenjina u »Državi i revoluciji«. Samim tim, država prestaje biti važna. To je ideološka pozadina onoga što ste vi govorili. *Nije slučajno da ni kod Marksa, a kod Lenjina pogotovo, iako su obojica pravnici, nema razrade pravne države.* To kod njih, praktično, ne postoji.

U diskusijama pro et contra socijalizma, i ne samo socijalističkog »sistema«, već i same ideje socijalizma, navodi se i to da je neodrživa ideja, odnosno teorija, koja je došla u suprotnost sa praksom. Na to bi Hegel, lakonski, šaljivo rekao — utoliko gore po stvarnost. Marksisti danas na to različito odgovaraju: jedni odustaju od svega a drugi kažu da je riječ o dugoročnom istorijskom procesu, da ne pominjemo treće koji smatraju da je manje više i do sada proces išao ispravnim putem...

Postoji veliki broj socijalističkih ideja. Inače, Hegel je sa svog stanovišta potpuno u pravu. Smatrao je, uprošćeno govoreći, da ideje koje postoje kao apsoluti negde van ljudi, kao neka vrsta božanstva, kreiraju realnost, a ne da realnost proističe iz ideja. Tako da je sa tog stanovišta bio potpuno u pravu. Nama danas to zvuči malo komično.

Što se nas danas tiče, čini mi se da se moramo pomoći pojmom utopija. Mislim da je utopija u čovjekovoj prirodi ili bar jednog dela ljudi. Ona je sama po sebi van vlasti, ako je ne uzmete kao apsolutnu istinu, inspirativna je, ima plemenitog u

Digitized by Google

sebi i plemenita je po suštini. Kada dublje zagledate, nema poretka koji nema u sebi utopiju kao viziju. Čak i zapadni poreci imaju utopiju kao viziju, ali u ostvarivanju toga nemaju samo jednu utopiju. Oni dozvoljavaju sve vrste utopija, a ne samo svoju. Mi komunisti, odnosno lenjinistički komunizam, dozvoljava samo »naučnu« utopiju i time, pošto se u tom kontekstu veruje u nauku kao u apsolutnu istinu, sužava se sloboda i onemogućava slobodan razvoj i rađanje drugih utopija.

Hoću da kažem *da je ideja socijalizma vezana i za utopiju. Ali to nije ono što socijalizam kompromituje, kako neki smatraju,* već ono o čemu smo govorili. *Čoveku je svojstvena borba protiv onoga što oseća i doživljava kao nepravdu, a isto tako mu je svojstveno i to da pokušava ostvarivati svoje težnje, uzimajući u obzir šta je moguće ili i ne uzimajući sve to sasvim u obzir.*

Tvrdokorni komunisti u odbranu onoga što su »gradili«, i kada priznaju da sve to nije ispalo dobro, pozivaju se na spoljne uzroke. Npr. na to da se socijalizam začinjao i pokušavao razvijati na »tuđem« tlu i da je to što mu je suprotstavljeno od početka do danas bilo nadmoćnije, pa da ga je upravo to onemogućavalo da se razvije u svojim imanentnim pretpostavkama.
Kakav je vaš komentar?

Istina je da je Sovjetski Savez bio dugo ili je i neprekidno pod jednom vrstom blokade, ali ta blokada nije bila ni apsolutna ni agresivna. Uvek je bilo nekakvih »rupa« kroz koje je mogao da opšti sa svetom. On je delimično i kriv za tu blokadu, jer je izvozio revoluciju, ideju i organizacionu potporu revolucije. Tako da je to zaoštravalo odnose. Za te promašaje, sam je kriv. Ali bilo je i spoljnih teškoća. Uzmite rat s Hitlerom, koji je Sovjetski Savez opustošio. Žrtve od oko 20 miliona — kakve su to proizvodne snage nestale! Da ne pominjemo rušenje. Prvi svetski rat je za Rusiju bio težak, a zatim je došla revolucija, koja je takođe nanela ogromne gubitke.

Imajući sve to na umu, po mom mišljenju, *istorija neće sasvim negativno ocenjivati razvoj Sovjetskog Saveza i Jugoslavije.* Prvo, oko revolucije mora biti sporova — oko Francuske revolucije još uvek sporovi traju. U Francuskoj sada ima teza da je to bila nepotrebna avantura. A vidimo da je tako i kod nas, u vezi s našom revolucijom. Čak se osporava i to da je naša revolucija, pored ostalog, sprečila klanja između Srba i Hrvata, odnosno ekstremnih pokreta među Srbima i Hrvatima po Bosni, a što bi imalo mnogo veće razmere od onog što je bilo da se nisu pojavili komunisti. *Sasvim sigurno, Jugoslaviju je spasila revolucija.* Posle takvih pokolja, ne onih koji bi se možda desili, nego onih koji su se već desili.

Obnova Jugoslavije ne bi bila moguća, jer ne bi bila moguća uspostava srpsko-hrvatskog — zajedničkog života. Jer, u osnovi

Digitized by Google

Jugoslavija je srpsko-hrvatski odnos. Ovo sam ja naučio iz knjige svoga sina — da bez srpsko-hrvatskog odnosa Jugoslavija ne može da postoji. A sa tim zajedništvom, Jugoslavija može da postoji, pa i bez drugih. To je temelj Jugoslavije. Ta dva mala-velika naroda su određujući faktor.

Ali, pri svim tim saznanjima, moramo se vraćati onome što je bilo, ili još jeste, unutar. Na primer, onome što je sovjetskoj industrijalizaciji bilo suvišno — teroristički metodi kojima je vršena. A sama industrijalizacija po sebi nije negativna. Možemo zamisliti šta bi se desilo s Rusijom u vreme Hitlerove najezde da se nije industrijalizovala. Zatim, niko u istoriji neće moći da porekne borbu evropskih komunista protiv fašizma. *Komunisti su bili najpožrtvovaniji, najorganizovaniji borci protiv fašizma.* Mi tu borbu, razume se, osećamo kroz našu borbu koja je imala najveću doslednost i najveće razmere i dobila najorganizovanije forme. Ali, postoji i borba Talijana, Francuza, Poljaka, Norvežana.

Komunisti — najbolji deo svog naroda

S obzirom na sve to što govorite, da li je, da kažemo, opravdano, da danas komunisti doživljavaju sudbinu prvih hrišćana, da se na njih organizuju hajke?

Smatram da su komunisti neizbežni i najbolji deo svog naroda u svom vremenu. Ko bi drugi bio bolji, naročito u ratu? Ustaše, ljotićevci, četnici? A i sovjetski komunisti su pripadnici pokreta, koji je u sebi imao idealizma i spremnosti na žrtvu. Time sam sve rekao.

Ostavimo najzad pojam socijalizam. Pogledajmo šta je sa demokratijom, kojoj — bar na riječima — svi težimo. Ali izgleda da ni ona nije moguća, pa ni poželjna, shvaćena samo u parcijalnom smislu, samo na ravni tzv. političkih struktura, još manje da se demokratski susreću i tolerantno sarađuju ljudi, pokreti i narodi različitih društvenih sistema i geografskih zona, ukoliko ona nije sveopšta tekovina i težnja...

Ideja demokratije koja je danas povezana s ljudskim pravima, postala je sveopšta, naročito u razvijenom delu sveta. Ali, razume se ima izobilne manipulacije tim pojavama. Kada čitate programe partija koje nastaju u Jugoslaviji veoma su slični jedan drugom, sem kod ekstremno nacionalističkih partija. Čak i kod njih je uneta demokratija u program. Kod nas manipulišu i komunisti s idejom demokratije. I to različito — od republike do republike. Tako je i u Sovjetskom Savezu i svuda u Istočnoj Evropi. Bezmalo i svi komunisti postaju demokrati. *Među komunistima uvek je bilo težnji pojedinaca i grupa ka demokratiji.*

Digitized by Google

To je u Staljinovom periodu fizički sprečavano. Ali, uvek je takvih težnji bilo.

U komunističkim partijama je postojao, i još postoji, veliki nesklad između ideje i prakse. Između programa i realizacije. Komunisti znaju i danas biti i ekstremni i dogmati, ali i demokrati. U ideji komunizma ima mnogo humanističkog — u težnji ka apsolutnoj slobodi i oslobađanju čovekovom. Drugo je praksa i realnost. Dakle, *postoje i manipulanti s idejom demokratije među komunistima, kao što postoje i oni koji se iskreno menjaju. U politici je to i neizbežno, čak prirodno, pogotovo u ovakvim vremenima, kada se traže novi putevi.*

Što se tiče vašeg pitanja o interakcijama odnosa na globalnom planu, hteo bih da primetim da *postoji i izvoz demokratije, pri čemu je, razume se, reč i o aspiracijama sa određenim pretenzijama. Na primer, danas postoji u izvesnom smislu američki globalizam.* Amerika se polako pretvara u globalnu civilizaciju. Ona je podložna svim uticajima i prihvata sve ideje i proizvode pogodne njihovom socijalno-političkom globalizmu. Ali, svakako, nudi ili objektivno natura i svoje ideje i forme. I Evropa ide ka tome, takođe i Japan, ali Amerika je sinonim za taj ovovremeni globalizam. U političku svest toga globalizma ušla je filozofija ljudskih prava koja je povezana s tim njihovim položajem o čemu sam govorio, ali i sa globalnim tendencijama.

Bilo bi, znači, pogrešno smatrati da se tu radi samo o idealizmu. Radi se o ekonomskim interesima. Bez političkih i ekonomskih sloboda, bez raznovrsne demokratije u drugim zemljama, ekonomska ekspanzija i normalna ekonomska saradnja, ekonomski progres, ne bi bili mogući. To je povezano s ekonomskim interesima Amerike. To nije odvojeno.

Sada je posao zemalja koje se kreću ka demokratiji da ne ulete bezglavo u manipulacione odnose, da ne previde da kompanijama nije briga demokratija, nego profit. Zemlje, u prvom redu istočnoevropske, koje uvode demokratiju, trpeći pri tome pomenuti uticaj, treba da znaju odvojiti politiku američke vlade i ideju globalizma od samih ekonomskih odnosa — da znaju da uspostave što pravednije odnose sa Amerikom i razvijenim svetom. Sve istočne zemlje su već zapale u odnose koji nisu idealni, ali ako se organizuju dobro, mora se doći do boljih, pravednijih odnosa. Isti je slučaj i s prelaskom na slobodnu ili slobodniju privredu.

Znate šta nas čeka? *Čeka nas jedna vrsta ublažene prvobitne akumulacije. Gramzivost i bezobzirnost privatnika ili grupa, korupcija vlasti i socijalne nepravde, dobiće oštre forme i široke razmere. Ali, pošto smo mi u Jugoslaviji izvršili industrijsku revoluciju, to će biti ublaženo, neće biti takve bede, razaranja sela, kako je bilo u vreme nastajanja kapitalizma. Ali, ne biti toga svestan, znači stvarno izgubiti se u tome.*

Digitized by Google

Ima li opasnosti i nagoveštaja da bi taj globalizam ili amerikanizacija (čemu su se mnogi u Evropi oduprali, recimo Francuzi), mogao da preraste u neki novi totalitarizam?

Za sada, koliko ja vidim, nema opasnosti od toga da bi svet išao ka totalitarizmu. Mislim na politički totalitarizam. Duhovnog totalitarizma nikada nije ni bilo. Duhovni totalitarizam u Sovjetskom Savezu iskazivao se kao vlast na sredstvima informisanja i kao stroga cenzura na duhovnim tvorevinama. Ali, uprkos tome, ljudi su duhovno ostajali do izvesne mere samostalni. Jer, prirodu duha nije mogućno sasvim ograničiti.

Svet se kreće ka novom vidu ujedinjavanja, ali isto tako svi se bore za očuvanje svojih duhovnih i drugih individualiteta. Ne verujem u mogućnost svetskog totalitarizma, svaka takva težnja izazvala bi protivtežnje: ljudski rod opstoji i napreduje kroz različitosti, kroz otpore jednoličnosti i jednoumnosti.

Ako je tako, onda se možda može govoriti o novim mogućnostima povezivanja ili nekoj vrsti prožimanja dvaju dosadašnjih društvenih sistema i u tom smislu o aktuelizaciji inače malo poznate a još manje u komunističkom svijetu prihvatane teorije konvergencije ili o nagrađnji novim kvalitetima u oba pravca?

Teorija konvergencije je samo jednom svojom stranom tačna. Tačna je u smislu tehnološkog i privrednog i informativnog povezivanja. Socijalne konvergencije, prožimanja, nema. Nema, jer je realni socijalizam u propadanju. *Konvergencija* o kojoj vi govorite *tek treba da dođe, sa promenama koje se događaju u Istočnoj Evropi.* To je ono što sam rekao — da će promene u Istočnoj Evropi uticati i na Zapad. To je, u stvari, samo drugi izraz za konvergenciju o kojoj govorimo, gde sam ja, govoreći o uticaju revolucija na Zapadu, ispustio da će i Zapad uticati na Istok u nekim formama.

Mi idemo, ne više ni ka kapitalističkoj ni ka socijalističkoj ideologiji, nego ka jednom novom svetu. U intervjuu koji sam dao »Startu«, rekao sam: razmišljanja u terminima kapitalizam i socijalizam vode nas, u stvari, u šeme, u dezorijentacije. *Treba razmišljati u smislu jedne realnosti koju bi mogli nazvati produktivnost, efikasnost, sloboda.* A pošto ni jedno društvo, ni jedna nacija, nije jednotipna, jednobojna, to svaka partija treba da traži svoje mesto i pravi svoje programe.

Mi Jugosloveni ponekad smo se previše samohvalisali, ali smo u nečemu, u nekim idejama i inicijativama prednjačili. Vaša knjiga »Nova klasa« formulisala je objektivnu potrebu socijalističkog svijeta da se suprotstavi birokratiji, tj. onome što je u tom svijetu bila, pa i još je,

Digitized by Google

tako reći glavna opasnost. U novije vrijeme, prije promjena u ostalom dijelu Istočne Evrope, u nekim dijelovima Jugoslavije dogodilo se nešto što je nazvano »antibirokratskom revolucijom«. U stvari »dogodio se narod«, ili narod je neinstitucionalno ušao u politiku, rušeći bez kompromisa birokratiju i njenu politiku. Poneko, međutim, kod nas taj pojam »antibirokratske revolucije« uzima u posprdnom smislu. Šta vi o tome mislite?

Ja se prema svemu tome odnosim pozitivno, s tim što vidim da to ima i svoju jednostranost, sve je to još u previranju. *Mislim da je izlazak naroda na ulice, mada je on izlazio i na poziv rukovodstva i davao podršku jednoj partiji, ličnosti, ima pozitivne strane,* iako nosi u sebi, razume se, i opasnost. *Ljudi su odjednom počeli slobodnije da misle, da govore. Ceo sistem je uzdrman, razdrman.*

Istovremeno nosi u sebi šablone i nedemokratske mogućnosti, ako se ne razviju demokratske partije i demokratski pokreti i slobodno izlaganje mišljenja, što je još uvek restriktivno u celoj Jugoslaviji. Sredstva informisanja i dalje drže vrhovi vlasti.

Ako bude demokratije, biće i drugačija, djelatnija uloga naroda. Ali šta je sa mogućnošću i ulogom »junaka«?

Ukoliko je jedno društvo harmoničnije, heroj je ređi, pa čak i nepotreban. Ali, takođe javlja se u nekoj drugoj formi. Recimo, u nauci. Slučaj Anštajna — koliko je on bio osporavan!

Vezano za teme o kojima smo razgovarali, podsetio bih Vas da ste u svojim ratnim memoarima konstatovali nešto u tom smislu — da ste pozvani ili otpozvani da se vratite iz Crne Gore, gdje ste kao delegat 1941. godine rukovodili ili bar posredovali u ostvarenju najvećih vojnih i političkih pobjeda (u Beranama, na primjer, u jednoj bici uništeno je ili razoružano, prema nekim dokumentima, više okupatorskih vojnika nego u bilo kojoj drugoj bici te godine, osnovana je nova narodna vlast, itd). I danas se govori o Vašim navodnim greškama u tom periodu. Odgovor na to bio bi relevantan i sa gledišta širih komentara o karakteru naše revolucije, pri čemu ima dosta podmetanja.

Bio sam za vreme rata u tri navrata u Crnoj Gori. Prvi put 1941. godine, kada smo napravili u početku ustanka, pre svega mojom krivicom, izvesne greške koje, doduše, nisu imale nekih velikih posledica. Dobio sam direktivu od Tita da ne idemo na širok ustanak nego na manje akcije, manje odrede, jer da će nas okupatorska vojska razbiti. U tom smislu sam dao direktivu. Kad je narod počeo listom da se diže, kada sam video da ta direktiva izaziva nezadovoljstvo kod naroda, ja sam je zaustavio,

Digitized by Google

promenio sam stav i rekao da se ide na masovnost. To je u početku unelo izvesne zabune i negodovanja.

Poslije suzbijanja ustanka partija se pokolebala. Počela je dezorijentisanost. Ako postoji neka moja značajnija uloga u tom ustanku, onda je to što sam insistirao na čvrstom organizovanju partije posle ustanka, na konsolidaciji partije. To nam je oduzelo izvesno vreme dok nismo ponovo prešli na oružane akcije.

Moje smenjivanje iz Crne Gore, po mom mišljenju, nije posledica političkih grešaka, nego izvesnih loših informacija koje je Tito dobio, a koje je sam Ivan Milutinović, prolazeći kroz Crnu Goru, u pismu demantovao. Grešaka je bilo, kao što mora da bude u svakom ratu i revoluciji, ali bitno se nije razvoj u Crnoj Gori — ni vojske ni ustanka — razlikovao od drugih krajeva, sem što je bio masovniji nego, recimo, u Srbiji. Mada Srbija, opet, ima druge kvalitete — partizanske jedinice su bile bolje organizovane.

Što se tiče moje uloge u represivnim merama u Crnoj Gori, ona je u najvećoj meri izmišljena. I to tek kasnije, u propagandi protiv mene. U vreme »levih grešaka« nisam bio u Crnoj Gori. Dok sam ja još bio u Crnoj Gori, ubijen je izvestan manji broj ljudi. Njihova su imena objavljena u »Narodnoj borbi« koju smo tada pokrenuli. Tu su, sem možda tri-četiri izuzetka, ljudi koji su bili italijanski špijuni, a koje, kao takve ni narod nije mogao prihvatiti. Oni su, sa dovoljno razloga, tretirani kao izdajnici. A što se tiče onih izuzetaka, oni su aktivno agitovali protiv ustanka i za mir sa okupatorom.

Početkom novembra otišao sam iz Crne Gore za Užice. Ja imam drugačiji pogled i na period Ivana Milutinovića. Njemu se pripisuje takođe neki teror u Crnoj Gori. Slične greške nalazimo i kod najviših rukovodilaca, pa i kod Josipa Broza Tita: on naređuje u proleće 1942. Crnogorcima da streljaju sve simpatizere četnika. Kritikovao je Milutinovića i Arsa Jovanovića zbog Pljevalja, a sam recimo, kada se povukao iz Užica, naredio je da se, odmah posle pljevaljskog poraza, zauzme Prijepolje. Da smo malo jače snage imali upali bi u istu grešku u koju smo upali u pljevaljskoj bici. Jer, i prijepoljski garnizon je takođe bio dobro opremljen. Međutim, greška je greška, pljevaljska bitka je pogrešna, ima za to mnogo razloga. Ali, ipak, ta bitka ima i posrednih pozitivnih rezultata. Izbegavam da ulazim u vojne analize, s obzirom da nisam za to neki stručnjak.

U Crnoj Gori se stvorila jedna specifična situacija koju treba analizirati da bi se razumeo teror u Crnoj Gori. U to vreme postoji ocena i direktiva CK da počinje druga etapa revolucije, tj. klasna borba umesto narodnooslobodilačke borbe. Početkom decembra upućeno je takvo pismo CK u Srbiju i Crnu Goru. Morate, pri tome, imati u vidu da smo mi u Crnoj Gori imali vlast i da pojava organizovanog četništva u svesti komunista

Digitized by Google

i partizana nije moglo da se shvati drugačije nego kao pobuna protiv faktičke vlasti. Onda vam teror postaje mnogo jasniji. Neću reći da su se komunisti, uključujući i Milutinovića, u svemu tome dobro snašli. CK je tim pismom, u stvari, usuo ulje na žestoki crnogorski i komunistički mentalitet. Tom ocenom da ulazimo u drugu fazu (pomenuto pismo poznato je istoričarima).

Tako da deo krivice koji se ofrlje baca na Crnu Goru, crnogorsko vođstvo, snose Tito i Kardelj i ostali članovi Politbiroa.

Drugi put sam bio u Crnoj Gori u martu 1942. godine. Sa mojim znanjem nije bilo nikakvih streljanja drugih Crnogoraca ili protivnika. Mi smo četnike sve od reda puštali. Možda vam je poznato, a i stari komunisti će vam to reći, da sam ja nekolicinu iz Ivangrada (Berana) pustio — ni sam ne znam koliko ih je bilo. Videli smo da je teror otišao daleko i išli smo na stišavanje. Trebalo je ispitati za period Ivana Milutinovića koliko je tada ljudi ubijeno. Mislim da se s tim ciframa preteruje. Govorilo se o hiljadama! U stvari, užas je izazvao način streljanja tih ljudi — bacanje u jame, bez suda. Sve se to nedovoljno zna. Ali, svakako, nije reč samo o nedovoljnoj informisanosti. Kasnija kampanja samih komunista protiv mene, koju su prihvatili protivnici komunista, uticala je na to, iz drugih razloga, da se ta ubijanja povećaju nekoliko puta!

Nije isto bilo u Crnoj Gori i Hercegovini, a to se uvek povezuje. Oštrije je bilo u Hercegovini.

To su neke, otprilike, moje napomene oko toga. Tada su, sa mojim znanjem, streljani braća Tadići. Ali, nisu streljani kao neprijatelji nego zbog kršenja vojne i partijske discipline. Jedan njihov rođak, koji je pobegao u šumu, bio je pod sumnjom da je povezan s četničkom organizacijom, onda je poslata patrola da ga uhvati i on je ubio četiri partizana. Članovi PK i Okružnog komiteta, među njima Ivan Milutinović, koji su bili kraj Nikšića, bili su besni i počeli istragu i, da li tačno ili netačno, utvrdili da je jedan od osumnjičenih izvestio pomenutog rođaka da ide partizanska patrola. Uhapsili su ga, pa su drugi Tadići protestovali što ga hapse, te su njih uhapsili. Drugih streljanja tada nije bilo.

Treći put u Crnoj Gori bio sam za vreme pete ofanzive. Vodio sam partijsku školu. Bio sam par dana na Durmitoru S Titom i Rankovićem...

Ne rijetko pominje se i Moša Pijade u najgorem svjetlu. Da li je tačno da je pravio greške koje mu se pripisuju i da li je on uopšte bio u poziciji da odlučuje o ubistvima?

Nemam ništa da kažem o Moši. To prepuštam da drugi govore. Istoričari. Naglasio bih samo to da ne znam da je neko

Digitized by Google

nevin stradao. Možda je i bio neki slučaj u borbi. Svakako, bilo je preterivanja nekih i negde. Ali i tada uvek su, ili bar gotovo uvek, postojali razlozi ili povodi. Ratni uslovi. Nije se sve i u svemu moglo precizno ni znati, još manje uvek o svemu donositi najpravilnije odluke. Opšta ratna politika bila je »centralizovana«, ali ona je praktično, u uslovima kakvi su bili (slabe veze i drugo) u velikoj meri i »decentralizovano« ostvarivana, posredstvom konkretnih ljudi i njihovih grupnih ili pojedinačnih, političkih i ljudskih motivacija, predrasuda i mogućnosti.

Priče o ubistvima nevinih ljudi — kako sam vam rekao — dolaze do protivnika komunizma i u ovom slučaju od protivnika ustanka. Svakako i od kalkulanata kojima se čini da će na tome profitirati. Za njih su sad svi nevini, čak i ljotićevci i nedićevci i policajci koji su radili pod komandom Nemaca. Svi su u tim interpretacijama postali nevini: špijuni okupatora, egzekutori partizana! Mnogo puta sam na ta pitanja odgovarao i ne bih ništa dodavao. Žalosno je da se to ne vidi, a vrlo opasno ako se ne želi videti. U prvom slučaju može biti reč o nedovoljnoj informisanosti, u drugom o nekim opasnim namerama. Ostavimo li, pri tome, po strani politička uverenja, koja mogu biti svakakva, ne smemo ostaviti po strani pitanje istine. U laži su kratke noge. Nadajmo se, kako kaže ta poslovica, da će takve sudbine biti i laži u vezi sa naknadnim opisivanjem naše narodnooslobodilačke borbe.

Moša je interesantna ličnost, pa sam mislio da u kontekstu boravka u Crnoj Gori, nešto i o njemu kažete.

Ne znam mnogo o Moši iz tog perioda i ne bih hteo da odgovaram. Čovek je mrtav i moglo bi ispasti da o njemu kažemo nešto nepravedno, a on ne može da se brani.

Legendarni heroj Sava Kovačević spominje se, takođe, u jednom nepovoljnom kontekstu i to u vezi sa vama: da ste, navodno, vas dvojica odugovlačili sa izlaskom iz obruča na Sutjesci, pa da je to prouzrokovalo veće gubitke no što bi inače bili...

Ne, to nije tačno. Mi smo imali zadatak da štitimo ranjenike i štitili smo ih dok smo mogli. Odgađanja je bilo, sem samo radi toga da ne ostavimo celu kolonu ranjenika za sobom, a mi da se izvučemo. Nikakvog drugog odgađanja nije bilo.

Neka procenjuju ne samo istoričari, nego i etičari, da li je trebalo izvući sebe i jedinice, koje su bile proređene, ili sačekati ranjenike! Stajao sam na gledištu, i to sprovodio, da ranjenike ne ostavimo dok se ne pomešamo s Nemcima: tako je i bilo.

Digitized by Google

Pokušaji rehabilitacije saradnika okupatora

Vi ste učestvovali u pregovorima sa Nemcima za vrijeme borbi na Neretvi koji se označavaju i kao »bitka za spasavanje ranejnika«. I ti pregovori se danas interpretiraju na različite načine, pored ostalog, i u tu svrhu da bi se pokazalo da su i partizani, odnosno komunisti, sarađivali sa okupatorom. Molim Vas da kažete osnovno o tim pregovorima: o razlozima, o načinu vođenja, o tome šta je postignuto i kakav je to imalo efekat.

Ti pregovori su već dosta dobro naučno obrađeni u knjizi, koja se na to odnosi, Miše Lekovića, a obrađeni su i u mojim »Memoarima«, koji će uskoro biti objavljeni i kod nas u izdanju »Književnih novina« u Beogradu.

Mi smo tada imali oko 4.000 ranjenika i, naročito s obzirom na to, bili smo u vrlo teškoj situaciji. Kako da ih spasemo? To smo morali postići, a kako?!

Reč je o 1943. godini, u kojoj smo imali velike uspehe, naša vojska se, i pored stalnih gubitaka, uvećala, postojali su izgledi proširivanja i jačanja našeg fronta i slobodnih teritorija. Situacija se menjala i na opštem planu u korist antifašističkih snaga. Ali rat je bio u jeku i tako reći malo šta je bilo izvesno, ma koliko da je uverenje s kojim smo ušli u borbu o konačnoj pobedi, već imalo sasvim čvrste oslonce. Neprijatelj je bio još veoma jak. U našoj zemlji utoliko više što su bile veoma jake kvinslinške formacije. Tu, na tom hercegovačkom prostoru, našla se glavna grupacija naše vojske sa Vrhovnim štabom. A tu su se, goneći nas, takođe skoncentrisale i svakakve druge vojske — pored Italijana i Nemaca, ogromna grupacija četnika (više od 15.000), a bilo je i ustaša. Sve bi, međutim, za nas bilo lakše da nismo imali toliko ranjenika koji su se povlačili s nama iz Zapadne Bosne i drugih krajeva. Zamislite situaciju vojske koja je atakovana nadmoćnim snagama sa svake strane, koja treba da odbrani svoje živote, ali ne po cenu žrtvovanja ranjenika! Neka priča ili ne priča danas šta ko hoće, ali sam taj naš odnos prema ranjenicima, kakav smo imali ne samo tada već i tokom cele borbe, bio bi dovoljan da se na našu vojsku i njeno političko vođstvo mora gledati ne samo sa poštovanjem, već i više od toga — priznati to u moralne vrednosti trajnog značaja.

Za pregovore sa Nemcima bili smo u velikoj meri inspirisani tom situacijom ranjenika. Da idemo na pregovore, rešili smo, međutim, tek pošto smo već bili izišli iz obruča. Dakle, pošto je bitka na Neretvi bila faktički dobijena, ne pre bitke. Ali polazili smo od pretpostavke — koja se kasnije pokazala opravdanom — da Nemci mogu i dalje da nas progone, pa da bi bilo dobro da pokušamo da se bar o nečemu sa njima sporazumemo što bi olakšalo situaciju ranjenika. Kao što je poznato, nije mnogo trebalo čekati do pokušaja Nemaca da nas, opet

Digitized by Google

zajedno sa ranjenicima i obolelim od tifusa, konačno unište u kanjonima i klancima Sutjeske.

Pri nameri da pregovaramo imali smo na umu i nešto što je šireg značaja: da dobijemo status i pravo zaraćene strane. To pravo zaraćene strane predviđeno je međunarodnim pravom. Naime, da se vojske koji nisu zvanično državne, ali koje imaju znakove i uniforme i centralizovanu komandu, tretiraju kao i da to jesu u pogledu odnosa prema zarobljenicima. Mi taj status nismo imali, ni kod Nemaca, ni kod Italijana.

Sa tim zahtevom da nam Nemci priznaju pravo zaraćene strane i sve što uz to ide, započeli smo pregovore: ponudili smo Nemcima da oni ne ubijaju naše ranjenike i zarobljenike a za uzvrat smo se obavezivali da i mi nećemo ubijati njihove. To je bila suština pregovora.

Nemci su insistirali da se pregovori prošire i na obustavu vatre. Naročito im je bilo stalo da se obustave naše akcije u Slavoniji na vozove. I o tome se razgovaralo. Ali nikakav sporazum nikad nije zaključen. Prema tome, nikad nije bilo nikakve naše saradnje sa njima.

A da li se postigao sporazum oko ranjenika?

Sporazum nije potpisan, ali je »prećutno« to dogovoreno. Dok su trajali pregovori — Nemci nisu ubijali naše ranjenike. Na primer, oni su bili prodrli u jedno selo gde su zatekli naše ranjenike i nisu ih ubili. Znali smo da su imali direktivu da ih ne ubijaju.

U toku tih pregovora zamenjeni su neki zarobljeni Nemci za neke zarobljene partizane i neke uhapšene komuniste. Među njima je bila Titova žena Herta i Ivo Frol (književnik penzionisan sa dužnosti upravnika Univerzitetske biblioteke). I još neki su zamenjeni. Bilo je kasnije i u Hrvatskoj zamena između Nemaca i naših, ali ni tada nikakvih sporazuma nije bilo.

Razume se, mi smo Nemcima u tim pregovorima objašnjavali da su nama glavni neprijatelji četnici, što su nam u tom momentu stvarno i bili, više politički nego vojnički. Četnici su tada sa Talijanima na Neretvi bili određeni da unište partizane. Imali su čak naredbu da partizane ne zarobljavaju, već da ih na licu mesta ubijaju. Desilo se obrnuto: četnici su bili razbijeni. Poznato je da se ta bitka na Neretvi uzima kao vremenska međa od koje oni više i ne postoje kao relevantna vojnička formacija. To nije sasvim tačno. Još su ostale da deluju mnoge njihove veoma brojne i jake jedinice, ali je istina da su tada na Neretvi dobili udarac od kojeg se više nisu mogli nikada sasvim oporaviti.

Grupisanje četnika u tom trenutku u Hercegovini dovodi se u vezu i sa navodnim vestima o mogućem iskrcavanju Engleza. Je li naša partizanska komanda imala takva obaveštenja o tome?

Digitized by Google

Mi smo procenjivali da bi se tada Englezi mogli iskrcati na Balkanu, to jest u Jugoslaviji, i možda baš na Južnom i Srednjem Jadranu. Znali smo, razume se, da bi to moglo imati, pored pozitivnih, i neke negativne posledice u odnosu na nas. Dobro nam je bilo poznato da su do tada Englezi politički podupirali Dražu Mihailovića — otuda politička opasnost od četnika. A činili su to i materijalno — nešto oružjem, nešto novcem, mada četnicima, u stvari, i nije bila potrebna pomoć u oružju. Oni se nisu borili protiv okupatora, već su od njega i dobijali oružje za svoju borbu protiv partizana. Imajući te okolnosti na umu, pretpostavljali smo da bi Englezi, ako se iskrcaju, mogli da vlast predaju četnicima i da ih pomažu protiv nas.

S obzirom na tako komplikovanu situaciju, da li su se u tom trenutku u nekom smislu poklapali interesi partizana i Nemaca?

Ne. Ako su pregovori i mogli da obezbede predah, to bi bio samo kratak predah. Dok bismo se učvrstili na nekoj teritoriji. Posle toga mi bismo se neizbežno ponovo potukli sa Nemcima. Isti je slučaj i sa nemačkim motivima da prihvate pregovore sa nama. Trenutno, i oni su imali neke svoje interese u vezi sa razmenom zarobljenika, sa obustavom vatre i sl. Ali, i oni bi odmah iza toga, kao što je i bilo, ponovo atakovali na nas i to još žešće — sa ciljem da nas konačno unište.

Jesu li se četnici grupisali tamo iz tog razloga što su imali obaveštenje da predstoji iskrcavanje Engleza?

Možda su i četnici to predviđali. Oni nisu to znali.

Međutim, naša se procena, grubo uzev, pokazala tačna, taj plan o iskrcavanju na Balkanu je postojao. Čerčil je predlagao taj plan, ali ga Amerikanci nisu prihvatili.

Vi ste imali neko konkretno obaveštenje?

Ne. Pravo obaveštenje nismo imali, nego smo to zaključivali iz razvoja operacija, naročito u Africi.

Bilo bi interesantno da malo opišete to Vaše učešće u tim pregovorima.

Ideja je bila Titova. Pored Tita, na sastanku smo bili Aleksandar Ranković, Moša Pijade i ja. Mislim da Žujović nije bio, jer je bio negde sa jedinicama. Ni Milutinović nije bio prisutan.

Mi smo poslali Nemcima pismo u kome smo im nudili razmenu zarobljenika, ništa drugo. Nemci su nam odgovorili da možemo poslati pregovarače.

Digitized by Google

U pregovorima smo učestvovali Koča Popović, Vlatko Velebit i ja. Krenuli smo tačno od reke Rame, iskraj mlina, gde je bio Tito. Most na Rami, koji su naši zapalili, goreo je kad smo izjutra krenuli. Išli smo u pravcu Prozora. Do Prozora ima otprilike desetak kilometara. Ni na jednu neprijateljsku jedinicu nismo naišli dok nismo stigli do samog ulaza u Prozor. To je bila prava sreća, jer smo mogli naići na ustaše, koji bi nas poklali.

U šali smo rekli, pošto je u odnosu na nas dvojicu manje visoki funkcioner, da Velebit nosi belu zastavu. Na ulazu u Prozor Nemci su nas verovatno primetili sa tvrđave i javili dole svom komandantu. Kada smo ulazili u Prozor, opkolili su nas Nemci sa nategnutim mašinkama. Među njima bio je i njihov oficir.

Vi ste imali pismo od Nemaca?

Dabome. Oficir je pogledao pismo. Onda su nam oduzeli šaržere iz pištolja, što je upravo po ratnom pravu i smestili nas u jednu kuću.

U neposrednoj blizini u jednoj izgoreloj kući, ustaše su doručkovale i, primetivši nas, počeli su da nam dobacuju izazivačke izraze. Ja sam imao dobre cipele. Jedan je rekao: »Ovaj ima dobre cokule«. Kao, veli — valjalo bi ih skinuti.

Nemci su, međutim, bili oko nas, tako da ustaše nisu smeli da pucaju na nas.

Koliko znam Vi niste išli na pregovore pod svojim, nego pod drugim imenom?

Ja sam bio pod lažnim imenom. Koča je bio pod pravim, Velebit je isto bio pod lažnim imenom. Ja sam bio pod lažnim imenom jer smo pretpostavljali da sam u nekim provalama otkriven kao visoki funkcioner, član Politbiroa. Prikazao sam se kao intendant. Međutim, Nemci su to »pročitali«. Njihovi obaveštajci kasnije su govorili: »Ovaj je komesar«. Ostali smo u toj kući možda sat ili nešto više. Onda su Nemci dobili naredbu da nas sprovedu dalje za Gornji Vakuf. Zavezali su nam oči, potrpali nas u auto. Sećam se, ja sam sedeo do Koče, slušali smo nemačke tenkove i drugu motorizaciju koja je išla ka Neretvi za našom vojskom. Nismo komentarisali, razume se, ali smo i prećutno isto mislili — da je cela ta nemačka operacija već propala. Oni su upali u dolinu Rame i Neretve kad se naša vojska već bila izvukla. Upali su u prazno. Kada smo krenuli sa Rame, četnici i Talijani su već bili razbijeni. Naši su se kretali preko Prenja ka Glavatičevu i Treskavici. Bili su se već izvukli iz obruča. Ranjenici su bili već u izvlačenju. Još se nisu bili svi izvukli, ali prolaz, preko Neretve, bio im je čvrsto obezbeđen.

Digitized by Google

Odatle, iz Prozora, prebacili su nas u Gornji Vakuf, gde nas je primio nemački general. Kratko je razgovarao. Pitao je šta hoćemo. Rekli smo mu. Onda su nas smestili u jednu kuću u Gornjem Vakufu. Tu smo ostali dva-tri dana. General je čekao naredbe. U tom intervalu zaključili smo da nema razloga da Koča ostaje i dalje pa se on vratio nazad ka Neretvi, ka svojoj jedinici — Prvoj proleterskoj diviziji. Velebit i ja smo čekali do sutradan, kada su nas prebacili u Sarajevo, gde smo obavili neke razgovore i pregovore sa Nemcima.

U Sarajevu dali smo neki spisak zarobljenih partizana. Posle tih pregovora, ja sam otišao iz Sarajeva, a Vlatko Velebit je ostao. Tada još nije bilo ništa spremno za razmenu. Ja sam se vratio natrag da izvestim Vrhovni štab. Vraćajući se, imao sam jedan malo neprijatan doživljaj. Kad sam hteo da pređem na partizansku teritoriju, ka partizanskim jedinicama, partizani su pucali na mene iz mitraljeza. Zasipali su me mecima oko nogu. Nisam mogao do uveče da se probijem. Tek noću sam uspeo da se probijem, zajedno sa Nemcem koji je sa mnom išao iz Sarajeva.

Kakav je zadatak imao taj Nemac?

Pratio me i trebalo je da primi neke nemačke zarobljenike iz razmene. On je poveo dva-tri zarobljena Nemca. U međuvremenu smo prikupili još zarobljenih Nemaca. Onda sam ja ponovo išao u Sarajevo, gde sam zatekao Velebita.

Prošao sam kroz Konjic sa Nemcima. Četnici su bili u Konjicu kao talijanski saveznici. Sedeli su u krčmama, pili. Mi smo kroz taj gradić prošli u kamionu. Na jednom zastanku, četnici su me videli. Kasnije se iz dokumenata, koje smo zaplenili kod četnika, videlo da su četnici iz toga zaključili da ima nekih pregovora između partizana i Nemaca.

Da li su Vas prepoznali?

Mislim da me lično nisu prepoznali, ali po uniformi su zaključili da je sa Nemcima partizan i to ne kao zarobljenik.

U Sarajevu smo boravili dan-dva. Odatle smo, Velebit i ja, išli u Zagreb, gde smo nastavili pregovore sa Nemcima. Koliko sam se razumeo u nemačke činove, iznad pukovnika nije bilo nikog s većim činom. Među pregovaračima bio je i neki inženjer Hans Ot. Njega smo bili zarobili u Livnu, pa je kasnije postao posrednik između nas i nemačke komande, pošto je već bio kod partizana.

Kada sam se iz Zagreba vratio i došao natrag u Vrhovni štab, Tito je bio izgubio volju za nastavljanje pregovora. Izvukli smo se iz obruča i valjda je razmislio. Osim toga, uticali su na demotivaciju i neki novi razlozi. U to vreme smo od Rusa dobili jedan dramatičan telegram, povodom našeg saop-

Digitized by Google

štenja njima da smo u teškoj situaciji i da nastojimo da oko ranjenika pregovaramo sa Nemcima. Rusi su verovatno nešto posumnjali. »Vi koji ste celoj Evropi bili uzor, vi treba da budete dosledni do kraja. Mi shvatamo da ste u teškoj situaciji« itd. — otprilike tako su nas opominjali.

Izgleda da su Rusi procenili nešto u tom smislu da mi idemo ka nekoj kapitulaciji. To se dalo zaključiti iz njihovog telegrama, iako se uopšte tako što kod nas nije postavljalo kao pitanje, a kamoli kao namera.

Vaše pitanje opravdano upućuje na postojanje svakakvih interpretacija tih pregovora i na potrebu da se sve to razjašnjava. Na to sam se podsetio i kada sam jednom bio u Americi. Tom prilikom, jedan od novokomponovanih četnika, ili njihov pristalica, dobacio mi je podrugljivo: »Znači, sporazumeli ste se s Nemcima i ustašama«! I takve upadice dovoljno kazuju da dodavanje na istorijsku istinu može da ode onoliko daleko, koliko je potrebno da bi neko bio prljav. Taj »neko« u ovom slučaju je naša narodnooslobodilačka borba i njeno vođstvo, pri čemu i ja lično tu sapdam. Zlurade namere te ili slične vrste nemoguće je ili teško sprečiti. Ali istorijske činjenice i okolnosti treba utvrđivati, analizirati i ocenjivati. Time se sigurno otklanja ona laž koja je posledica neznanja. A što se tiče zle namere, nju ni jasna istina ne može sprečiti, jer ona je spas i uteha zlonamerniku, iako ju je moguće neutralisati, ponekad i sasvim onemogućiti.

Dakle, nikakvih pregovora u smislu da nas pomognu Nemci u oružju ili u hrani, nikada nije bilo — o saradnji da i ne govorim. Bio je samo jedan momenat u jednoj izuzetno teškoj situaciji, možemo reći, u smislu traženja izlaza za ranjenike i dobijanja mogućnosti za predah dok bismo se učvrstili na nekim drugim teritorijama. To mogu da kažem kao učesnik u svemu tome, a to su objašnjavali i, uveren sam, objasnili istoričari.

Sve vojske su pregovarale — pa tako u ovom slučaju — partizanska i nemačka. Suština za ove pregovore je to što ste rekli — da naša komanda nije pravila nikakve nečasne kompromise već naprotiv pregovarala kao partner dveju ratujućih strana.

Rat i jeste da se bijete i da, ako vam je u interesu, pregovarate. Ako pregovori propadnu, ratujući se dalje ponašaju kao da nije ni bilo nikakvih pregovora. U ovom slučaju spašeni su neki ljudi s obe strane. To je sve.

Sreten Žujović i Arsa Jovanović bili su upućeni u Sloveniju 1943. godine. Da li sa zadatkom da tamo podstaknu borbu, doprinesu boljoj organizaciji, ili je već tada počelo neko, navodno, unitarističko tutorisanje, o čemu se, takođe, danas govorka?

Digitized by Google

Prvo, nisu upućeni Sreten i Arsa, nego je Arso upućen sa grupom oficira da pomogne u stručnom pogledu. Među oficirima bio je Milovan Šaranović i jedan mlađi oficir iz Srbije, koji je bio dobar komandant, mislim da se zvao Jeftović. Obojica su poginuli. Arso se kasnije vratio. Nije se radilo ni o kakvom unitarizmu ili unitarisanju slovenačke vojske ili slovenačke politike: tamo je bio Kardelj — nije valjda Arso bio politički nadležniji! Žujović i ja smo godinu dana kasnije, posle kapitulacije Italije, upućeni u Hrvatsku, nezavisno od prve grupe u kojoj je bio Arsa, pa smo »skoknuli« do Slovenije. To su odvojene stvari.

Bili smo u Hrvatskoj i Sloveniji. Ja sam bio na Skupštini slovenačke Oslobodilne fronte u Kočevju. To je, otprilike, početak slovenačke državnosti. Zajedno sam se sa Kardeljem vratio u Hrvatsku, a kasnije smo otišli u Bosnu, u Jajce.

Koje utiske biste sada željeli spomenuti o ratovanju u Hrvatskoj i Sloveniji?

Mogao bih da vam ispričam da je tada počelo masovnije prilaženje Hrvata partizanima. Iz Istre i Hrvatskog Primorja, a to znači iz Rijeke, Sušaka i obližnjih ostrva masovno su dolazili. I u Slavoniji, gde sam tada takođe išao, počeo je priliv Hrvata, ali još uvek ne masovan. Međutim, u hrvatskim selima su partizani dobro dočekivani i po Slavoniji. Ja sam prošao kroz neka hrvatska sela i sasvim su se prijateljski odnosili prema nama, ali nisu još masovno išli u partizane kao u Primorju.

Što se Slovenije tiče, oni nisu imali mnogo jedinica, ali su bili vrlo dobro organizovani. Bolje su materijalno stajali od nas u odeći, obući, u ishrani. Bosna, gde su se najviše borili i kretali partizani, bila je dosta opustošena ofanzivama. A slično i srpski krajevi u Hrvatskoj.

Karakteristična je Skupština u Kočevju koju sam već pomenuo. Na njoj je bilo pravo oduševljenje, zanosna atmosfera pri čemu su Slovenci neodoljivo ispoljili svoje osećanje da prvi put dolaze do svoje države i do svoje buduće vlade.

Ja sam govorio u ime Centralnog komiteta. Učestvovao je i Ivan Ribar i govorio u ime AVNOJ-a.

Što se tiče Slavonije, bilo je zapanjujuće kakva je bila organizovanost ilegalnih baza pod zemljom, u selima, kakva obaveštajna služba. Petar Drapšin, Dušan Brkić, još neki i umalo nismo izginuli. Saznavši da treba da odemo u Moslavinu, ubačeni u štab radio-telegrafista je o tome javio Nemcima. Nemci su postavili zasedu na reci Ilovi. Ide se jednim nasipom, tako da niko ne bi mogao umaknuti. Ali, zahvaljujući tome da smo imali dobre konje, mi smo prošli nešto ranije, možda sat ranije. Obaveštajci naši su već sutradan doznali zbog čega su

Digitized by Google

Nemci postavili zasedu na Ilovi. Naime, obavešteni su bili da su Nemci čekali na mostu neke funkcionere. Iz toga su drugovi u korpusu otkrili toga radio-telegrafistu, što je sprečilo i druge provale koje su mogle da imaju teške posledice.

Da li je oslobodilački pokret u Sloveniji bio masovan?

Ne. Došlo je do porasta tek posle kapitulacije Italije. Onda su se dočepali dosta oružja, artiljerije i drugog, ali slovenačka vojska još nije bila masovna. Mislim da do kraja rata ona nije bila masovna. To tada nije bio opšti, masovni ustanak, ali su postojale dobro organizovane brigade. Ne bih Vam znao reći koliko je bilo brigada. Sa gledišta masovnosti sasvim je drugačije bilo u Bosanskoj Krajini, u Lici, Kordunu, Crnoj Gori i na nekim drugim teritorijama.

Malo je poznato o ratovanju Slovenaca i van Slovenije. Možete li da i o tome nešto kažete?

Ja ne znam o učešću Slovenaca van teritorije Slovenije. To učešće moglo bi se odnositi na teritoriju Hrvatske, i to kratkotrajno i ne masovno.

Kako je i kada koncipirana nova Jugoslavija

Zašto se po vašem mišljenju, premalo pominje Prvo zasijedanje AVNOJ-a, a upravo tada je osnovan prvi novi opštejugoslovenski organ ili forum nove vlasti?

Do ideje stvaranja novog organa centralne vlasti — niži i uži, u teritorijalnom smislu, već su postojali, stvarani još u ustaničkim danima — došlo je na osnovu naše procene situacije. Saveznici su već snažno nadirali na svim frontovima. Rusi su zaustavili nemačke ofanzive, mada su Nemci na jugu još prodirali, ali su na ostalom frontu bili zaustavljeni. Naša vojska je jačala, naročito u Krajini, u Lici i Baniji, u Dalmaciji, a i drugde. Što se naše političke situacije tiče, za nas je bilo od značaja to što je došlo do demaskiranja londonske vlade zbog Dražine saradnje sa okupatorom. O tome se već dosta znalo i to demaskiranje bilo je upravo u jeku u svetu, na Zapadu naročito. Pod uticajem svega toga Centralni komitet je procenio da treba stvoriti neku vrstu skupštine i neki organ civilne vlasti, koji bi bio privremen, ali bi s povoljnim razvitkom mogao da se pojavi kao neka vrsta privremene vlade.

Kardelj i ja smo kasnije, uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a, smatrali da je ta zamisao bila prejaka, da su bile precenjene naše mogućnosti u smislu stvaranja vlade, ali da je sama skupština u propagandnom i u političkom smislu bila dobra.

No Četvrta i Peta ofanziva su razbile sastav tog prvog zasedanja AVNOJ-a i njegovog izvršnog veća. Na primer, pogi-

Digitized by Google

nuli su u Petoj ofanzivi Veselin Masleša i Nurija Pozderac. Samim tim, nije moglo biti nekih velikih i konkretnijih rezultata u smislu organzacije vlasti. U stvari, uhvatile su nas te najteže ofanzive, koje su nas omele u mnogo čemu. Sve to, međutim, nije izbrisalo pre svega postignuti politički efekat.

Prvo zasedanje moglo bi se tretirati kao predigra Drugog zasedanja AVNOJ-a i to takva koja označava izvestan politički prelom. Za stvaranje nove države još je bilo rano, ali trebalo je već tada, pa je to i učinjeno, da se istakne naša vojska i naše vođstvo kao faktor u Jugoslaviji s kojim se mora računati.

Za stvaranje nove vlasti bilo je prerano, što se i pokazalo sa Četvrtom i Petom ofanzivom, ali nije za političko isticanje u zemlji i inostranstvu našeg ratovanja i pokreta kao samostalnog političkog faktora. To je trebalo i to se i postiglo.

Kada se uopšte u vrhu KPJ i NOV počelo razmišljati o novoj državi i njenom karakteru?

Već je Prvo zasedanje AVNOJ-a nosilo to u sebi.

A da li se o tome razmišljalo i ranije, tokom rata?

Bilo je tokom rata razgovora, već od 1942. godine, naročito sa dolaskom u Krajinu. U Krajini, gde je vojska reorganizovana, stvorene su nove jedinice, tu smo naišli na masovnu podršku, a i u susednim oblastima ustanak je jačao. Govorilo se da ima izgleda da mi pobedimo i preuzmemo vlast. Razume se, mi nikada nismo sumnjali u to da ćemo pobediti.

Prvo Zasedanje kretalo se u tom pravcu. Za razliku od perioda Prvog, u periodu Drugog zasedanja nije bilo preuranjeno da se temeljitije pristupi stvaranju vrhovnih državnih organa. Sa tim događajem konačno je prelomljeno to da smo mi jedina dosledno oslobodilačka, protivokupatorska vojska i pokret i nezaobilazni faktor koncipiranja i stvaranja nove vlasti.

Je li tada bilo bitnih razlika u koncepciji?

U vođstvu nekih bitnih razlika nije bilo u koncepciji. *Mi smo zamišljali tu vlast šire, a ne kao čisto komunističku, ali smo smatrali da ne treba da dozvolimo organizovanje drugih partija, jer smo polazili sa stanovišta da bi to cepalo opšti pokret.* Pozitivno smo se odnosili na učešće svih koji su za oružanu borbu, za antifašistički pokret u širem smislu. To se vidi i po nekomunistima koje smo uzimali na razne visoke i najviše funkcije, iako su većina kasnije postali članovi Partije. Kroz borbu, u saradnji sa komunistima, oni su ulazili u Partiju. Na primer, Nurija Pozderac je bio samo jedan od uglednih Muslimana, patriotski i demokratski orijentisan, a nije bio komunista.

Digitized by Google

Otuda je i naša Partija zadržala ilegalni karakter posle rata još godinu-dve. Znalo se gde je CK, gde je »Borba«, ali su sastanci partijskih ćelija i rukovodstava ilegalno održavani. Komunisti se nisu mnogo isticali da ne bi štrčali i da ne bi odbijali ljude drugih gledanja, nekomuniste, da se ne misli da se radi o komunističkoj revoluciji.

Ipak, bilo je razlika među nama. Na primer, Kardelj i ja smo smatrali da je to naša revolucija i da ćemo mi komunisti imati na osnovu toga, ako ne potpunu vlast, svakako odlučujuću ulogu u vlasti, dok je Tito nešto šire gledao. Smatrao je da to ne mora biti baš tako — da bude uska komunistička vlast, kako smo Kardelj i ja gledali a zajedno sa nama i Sreten Žujović, takođe. Međutim, to nije bio nikakav razlog za neko političko razilaženje. To su bile razlike u diskusijama, u glasnom razmišljanju. Nisu postojale nikakve razlike u taktici ili nekakvo nejedinstvo u akcijama.

Ne retko se piše i govori, da je navodno Tito obećao Čerčilu još za vrijeme rata da Jugoslavija neće biti »komunistička« zemlja...

Iz Čerčilovih »Memoara« izlazi da mu je Tito obećao da Jugoslavija neće biti komunistička, da neće biti kolektivizacije. Moguće je da mu je Tito to rekao, iz taktičkih razloga.

Tito je pretežno pragmatični političar. On je čvrsto stajao na stanovištu da mora da drži vlast, a da li će ta vlast imati izrazito komunistički karakter, kao što je u Sovjetskom Savezu, to za njega nije bilo bitno. Bilo mu je bitno da Komunistička partija zadrži vodeću ulogu.

Na prethodno, nadovezuje se sledeće pitanje. Poslije 1948. godine, mi smo Staljinu pripisivali u grijeh i to što je svojim direktivama sprečavao da pominjemo narodnu revoluciju i »komunizam«, a da ističemo samo potrebu antifašističke, antiokupatorske oslobodilačke borbe. Kako biste Vi to danas komentarisali?

Mislim da za to Staljina ne treba optuživati. Staljin je bio za to da se to prećutkuje, prikriva, ali to je i nama odgovaralo. U odnosima snaga, kakve su bile u zemlji kada smo dobijali takva upozorenja, mi nismo, sasvim i u svemu bili učvršćeni, imali smo saveznike i uticajne ljude koji su bili u koaliciji s nama, kao Grola, na primer, ili od oslobođenja Beograda, Šubašića, koje je trebalo zadržati a ne nikako ih od nas odvraćati isticanjem neke ekstremne komunističke ideologije. Uopšte uzev, sektaštvo, ni tada nije bilo, kao što nije ni danas, unosna stvar. A i međunarodna situacija bila je takva da zapadnjaci ne bi prihvatili da se vrši neko komuniziranje Jugoslavije i Istočne Evrope.

Digitized by Google

Sovjetski predstavnici, istina je, kočili su nas u tome, ali to je činjeno iz praktičkih razloga, a ne da bi nas gurali na neku ideološku orijentaciju drugačiju od njihove.

U vezi s vašim pominjanjem »revolucije«, da nešto dodam. Ja sam već negde 1945. godine, pisao da se kod nas dogodilo nešto što je ravno revoluciji. To je bilo i Kardeljevo gledanje. A ni Tito već nije pravio neke prigovore. Ali kad smo bili kod Staljina 1945. godine na večeri, i kad sam mu rekao da je kod nas, u stvari, revolucija, da komunisti imaju vlast, da je vojska potpuno pod našim uticajem, pod našim vođstvom, i sva vlast je pod našim vođstvom, Staljin se s tim nije slagao. On je kazao: »Vi ste negde između Francuske i Sovjetskog Saveza«. Ta je ocena bila netačna.

Da li je Staljin mislio samo na odnos snaga, ili na karakter odnosa, na suštinu toga šta se dogodilo?

Sovjeti, od Staljina do najnovijeg vremena, negde do Brežnjeva, nikada nisu priznali da je u Jugoslaviji bila revolucija. Takvo gledanje proizilazilo je iz dva razloga. Prvo, iz potrebe da primat, pa i monopol na revoluciju, zadrže za sebe, a što je vezano za politiku velike sile, za monopolistički položaj Sovjetskog Saveza kao ideološke velike sile. Drugo, iz njihovog međunarodnog položaja, da ne dolaze u sukobe sa zapadnim silama kao potpirivači revolucije u drugim zemljama.

Već od 1947. dolazi do promena, govori se otvoreno o komunistima u Jugoslaviji. Na primer, na zasedanju Kominforma. Tu mi dolazimo kao predstavnici Partije koja više ne krije svoj lik i svoju vlast. Kominformovci nas 1948. optužuju da smo i tada držali Partiju ilegalnom, što nije tačno. Ovde je bio Informbiro krajem 1947. godine.

Biste li još nešto malo rekli o ličnostima koje su imale najistaknutiju ulogu u koncipiranju nove države i novog poretka u Jugoslaviji?

Van svake je sumnje da je Tito glavna ličnost i da je bio politički najjača ličnost. Ono što mu je nedostajalo kao vođi, to je da nije, po mom mišljenju, dovoljno daleko gledao. To mišljenje je i Kardelj delio. Kardelj je sigurno druga ličnost u formulisanju zakona, u teoretskom formulisanju poretka i osnova nove vlasti i nove države.

Međutim, glavna ličnost u organizaciji aparata i vlasti je Ranković. Razume se, nije on radio mimo Tita, ili mimo Kardelja. Kardelj je u vlasti, u vladi, bio potpredsednik, a i inače po svojoj aktivnosti bio je druga ličnost.

Kod Tita su se sticali svi sektori, ali Ranković je u organizaciji vlasti, ministarstava, policije, kadrova, glavna ličnost. Poredak nije zavisio od Rankovića, ali je »ležao« na Rankoviću!

Digitized by Google

Fočanski propisi se pripisuju Moši Pijade. A neki istoričari tvrde da nije on to pisao, nego neko drugi.

Ne, nije to tačno. Pisao ih je Moša. Oni sadrže opšte postavke o vlasti. Tada im nismo pridavali značaj koji im je kasnije pridavan. Izgledali su nam suviše uopšteni, suviše apstraktni, a kasnije su im komunistički pravni teoretičari i ideolozi pridali mnogo veći značaj nego što smo im mi tada pridavali. Koliko je značaj, ne bih mogao, a ni hteo, da ocenim, ali sigurno je da su oni u kontinuitetu kasnijeg razvitka državnog prava, odnosno ustavnog prava kod nas.

Da li se sećate ko su bili, prvo, glavni kreatori, a onda i pisci, eksperti, odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a?

Glavni tekst su radili Moša i Kardelj.

Da li možda znate ko je pisao odluke beranske skupštine narodnih predstavnika (21. jul 1941) koje su nalik na kasnije, avnojevske?

Ne znam ko je pisao beranske odluke. Ali znam — tada sam bio u Crnoj Gori — za tu Skupštinu. Prošao sam kroz Berane i bio tamo jedan dan. Tada je radio Odbor u Beranama. Zaboravio sam sve te detalje. Postojala je jedna opšta direktiva da se stvaraju takvi ili slični organi, ali je taj Odbor stvarno stvoren na inicijativu beranskih komunista.

Tu je Skupština više karakteristična, nego sam Odbor.

To i jeste glavno. I drugde je bilo odbora u raznim formama, ali Skupština je stvarno značajna inicijativa beranaca. Način kako je organizovana, kako je potekla i radila. Svi su imali mogućnost da kažu što žele, bilo je političkih neslaganja, a ishod dobar i prihvatljiv u širokom, demokratskom smislu.

Vi ste pominjali našu propagandu u inostranstvu za vrijeme rata. Molim vas da se, u vezi s tim, prisjetimo uloge moskovske radio stanice »Nova Jugoslavija« i njenih urednika Đura Salaja i Veljka Vlahovića.

Mislim da je Vlahović bio glavna ličnost. Ne potcenjujem Salaja. Oni su radili zajedno.

»Nova Jugoslavija« je odigrala veliku ulogu. Rašrila se prvo u Jugoslaviji, svuda je slušaju, tako da je služila kao jedan ujedinjavajući politički faktor. S vremenom su je počeli slušati u inostranstvu.

U prvom periodu mislim da su glavnu ulogu igrala zapadna sredstva informisanja u inostranstvu. Jer, u prvom periodu, u inostranstvu nisu prihvatali »Slobodnu Jugoslaviju«, ili su je samo delimično prihvatali.

Digitized by Google

Mislim da je Sovjetski Savez, a ne samo »Slobodna Jugoslavija«, raznim svojim kanalima vodio isto tako propagandu za nas, kad je rešio da demaskira Dražu Mihajlovića u leto 1942. godine. Do tada su Rusi bili prema Draži Mihajloviću suzdržani, ili su ga čak pomagali u propagandi.

Ne bih mogao pouzdano odrediti kolika je bila uloga »Slobodne Jugoslavije« u zapadnim zemljama, ali sigurno je da je bila velika u dužem, kasnijem periodu. Međutim, znam da je mnogo značila sovjetska štampa od 1942. godine, jer donosi vesti o borbama u Jugoslaviji, a te vesti onda preuzimaju zapadne agencije i zapadna štampa. Mislim da je u tom pogledu veća uloga sovjetske štampe i sovjetske propagande, nego »Slobodne Jugoslavije«. Kasnije, 1943. i 1944. godine, »Slobodna Jugoslavija« dosta je slušana u inostranstvu.

Biste li još nešto rekli o Veljku Vlahoviću, obzirom da je uživao veliki ugled, a i jeste i nije bio u svim periodima na istaknutim mestima u skladu sa tim ugledom?

Nešto o tome govorim u memoarima. U Moskvi je on imao ugled i kod Rusa, kad sam ja tamo došao u proleće 1944. I među emigrantima, ukoliko je bilo ostalo tih emigranata. U stvari, među emigrantima je bio glavna ličnost. Kasnije, kad je došao u Jugoslaviju, bio je u Centralnom komitetu na radu. Nije bilo nikakvih primedbi, bio je revnosan, preduzimljiv, radio savjesno svoj posao. 1948. godine, kad je izbio sukob sa Sovjetskim Savezom, kod njega je bilo nekakvih dvoumljenja, nekakvih razmišljanja, nekako se bio povukao u samog sebe.

Mi smo u Centralnom komitetu, u najužem vrhu, o tome razgovarali i rešili da mu treba pomoći, da se treba pažljivo odnositi prema njemu, očekujući da će on, ako ima nekakvih sumnji ili nekakvih nejasnoća, to sam prevladati. Tako se i dogodilo.

Poslije oslobođenja, 1945. godine, osim zasnivanja novog poretka, izvršena je i teritorijalna podjela unutar Jugoslavije po republikama. Tada je formirana oblast Kosmet i Pokrajina Vojvodina. U tom poslu i Vi ste lično učestvovali. Danas, svako sa svojih pozicija i aspiracija, spominje da je sve to moglo i trebalo drugačije da se »rasporedi«, kako su neki i predlagali. Mislite li da bi i o tome imalo što relevantno da se kaže sa današnjeg stanovišta?

Po mom mišljenju, ta podela je izvršena iz različitih kriterijuma. Nije bio jedan jedinstven princip. Negde je upotrebljen istorijski princip, gde se nije kosio sa etničkim principom. Geografski princip gotovo nije igrao nikakvu ulogu, ali istorijski princip je igrao ulogu, makar sporednu. Na primer, odgovara teritorije Bosni i Hercegovini, ne kakva je bila posle sporazuma Cvetković—Maček, kada je Hrvatska dobila neke

Digitized by Google

srezove u Severnoj Bosni i u Hercegovini, nego odgovara Bosni kakva je bila u doba turske i austrougarske, s jednom razlikom da je Imotski, koji je bio pod Bosnom u tim ranijim periodima, dat Hrvatskoj, jer je na granici Dalmacije.

Mislim da je Cazin, ali nisam siguran, dat Bosni, a da je ranije bio u Hrvatskoj, jer je pretežno muslimanski kraj.

U Crnoj Gori je teritorija bila jasna, kakva je bila u Crnoj Gori posle 1912. godine, osim Metohije, koja je pripojena ostalom delu Kosova, odnosno spojena s Kosovom, imajući u vidu perspektivu da ćemo se ujediniti sa Albanijom, pa da ne bi cepali teritoriju koja je pretežno naseljena Albancima.

Iz Sandžaka je bilo nastojanja da se Sandžak formira kao posebna oblast. Na sastancima sa Srbijancima i Crnogorcima, ja sam na njima predstavljao Crnu Goru, izgledalo nam je da je suviše mnogo tih teritorija, da je Sandžak kao pojam nastao posle ili možda nešto pre Berlinskog kongresa u smislu jedne improvizovane teritorije, kao jedna veza između turskih oblasti u Kosovu i Makedoniji i Bosni, pa smo rešili da granica bude onako kako su Srbija i Crna Gora uredile posle rata od 1912. godine. Možda je tada neko, možda i ja, rekao: Pa ni oni državnici iz devetsto dvanaeste nisu bili budale, i oni su nešto znali, valjda je najjednostavnije da tako i ostane.

U Vojvodini je razgraničenje vršila komisija koju je imenovao Centralni komitet, a potvrdila je tadašnja Skupština — mislim da je to bilo Treće zasedanje AVNOJ-a, ako već nije bila izabrana Skupština. To sam zaboravio. Ta komisija je određena zbog toga što su Hebrang i neki hrvatski drugovi, u prvom redu Hebrang, smatrali da granica Hrvatske treba da je do Zemuna. Uzbunili su se Sremci, delom i Srbijanci, ali uglavnom Sremci, i onda je Centralni komitet odredio tu komisiju. U toj komisiji su bili Vicko Krstulović, Jovan Veselinov, Milentije Popović i ja. Mislio sam da je bio i jedan Mađar, ali izgleda da nije: to sam zbrkao u jednoj izjavi. To je sada ova granica koju imate između Vojvodine i Hrvatske, odnosno Srbije i Hrvatske. Tu granicu kritikuju, ali sasvim neubedljivo je kritikuju. Na primer, kritikuju zašto nije Baranja pripojena Srbiji.

Kritikuju obe strane, i Srbi i Hrvati, niko nije zadovoljan.

Da. Zato što imaju pretenzije veće, nego što imaju prava. Kritikuju Srbi što Baranja nije pripojena njima. Međutim, u Baranji je 44% Hrvata, 24% Srba, ostalo su drugi. Tako je i sa drugim delovima.

Može li da se kaže da sve Vi ipak imali najvažniji kriterij to da će Jugoslavija uvek biti čvrsta, celovita, stabilna zemlja kao takva, pa da nisu baš premnogo bitne te unutrašnje granice?

Digitized by Google

Mi smo na nacionalno pitanje gledali kao na vrlo važno pitanje, ali taktičko pitanje, radi razgorevanja revolucije, radi mobilisanja nacionalnih masa. Međutim, mi smo polazili sa stanovišta da će nacionalne animoznosti i nacionalne ambicije slabiti sa razvitkom socijalizma i da su one, uglavnom, produkt kapitalističkog razvitka i nacionalizama, koji se javljaju iz kapitalističkog razvitka i kapitalističkog stanja. Takvo gledanje, razume se, pokazalo se naivno i netačno.

Zato kod nas granice i nisu igrale neku veliku ulogu. Imate Titove izjave da su to granice koje spajaju, što je samo po sebi apsurd. To je njegova želja, i to vrlo iskrena, ali nije realna. Razume se, sa daljim razvitkom republike se učvršćuju, pretvaraju u države, a sa jačanjem nacionalizama i kod samih komunista, ta su pitanja, kao što znamo, postala sve važnija.

Mi smo smatrali da će Jugoslavija biti jedinstvena, čvrsta, pa da treba poštovati jezik, kulturne razlike i sve specifičnosti koje postoje, ali da one nisu bitne i da ne mogu da ugrožavaju celinu i vitalnost zemlje, ukoliko, razume se, komunisti sami budu jedinstveni.

To ne znači da tih nacionalizama nije bilo i odmah posle rata. Oni su bili prigušeni, bili su razbijeni u ratu, tako da sve što se događalo u politici, faktički se događalo kroz Komunističku partiju i rešavano je kroz Komunističku partiju.

Ima prigovora zašto Dalmacija nije pokrajina, a Vojvodina jeste, iako su, manje-više, uslovi vrlo slični. Međutim, u Dalmaciji nije postojao autonomaški pokret.

Pojam »Dalmatinac« — smatrate — ima neku samostalnost?

Rekao sam, ništa nisu manje od Vojvođana samostalni. No u Dalmaciji nije bilo autonomaškog pokreta. Isto tako i hrvatsko vođstvo je bilo energično protiv autonomije, dok srpsko vođstvo u Srbiji nije bilo protiv autonomije. Autonomiju su zahtevali sami Vojvođani, mislim partijsko vojvođansko vođstvo, i neki, iz građanskih partija, koji su nama bili naklonjeni. Naime, autonomaški pokret u Vojvodini je postojao i pre rata. Postojala su dva takva pokreta. Jedan je bio samostalnih demokrata Dude Boškovića, a jedan komunista. Ti su pokreti bili dosta slabi pre rata, ali komunisti su pobedili.

Ima da ovo ili ono nije idealno rešeno, naročito ako imate u vidu odnose kakvi su se stvorili i kakvi su danas: mnoge granice nisu idealno postavljene, naročito one gde je mešano stanovništvo. Imate primer zahteva Srba za Severnom Makedonijom, da su tu Srbi, dok Makedonci dokazuju da su to »srbomani«, odnosno simpatizeri Srbije. Ja to dovoljno ne znam, ali znam da je diskusija bilo i posle rata između Srba i Makedonaca oko te granice.

Digitized by Google

Poznato je i valjda nesporno herojstvo ispoljeno u našem NOR-u. Biste li nešto rekli o tom herojstvu a u vezi sa tim i o kriterijima za određena priznanja, pored ostalog, za dodeljivanje ordena narodnog heroja? Mihajlo Lalić, primera radi, spominje vašeg brata Milivoja kao izuzetnog heroja, a on je radi određenog ključa« ostao bez tog zvaničnog priznanja.

Sa stanovišta herojstva taj moj najmlađi brat, koji nije dobio taj orden, najviše je zaslužio to priznanje. On je izdržao dvomesečna mučenja na Banjici, a da nije ništa rekao, što je redak slučaj.

Kako se dogodilo da on ne dobije to priznanje, tačno ne bih mogao da kažem, a nije isključeno da sam rekao — nema smisla da svi trojica braće imamo to odličje. Ali, ako biste me pitali ko najviše zaslužuje, i da su me pitali, ja bih rekao za njega. Aleksa, najstariji brat je dobio priznanje na predlog Crnogoraca: nisam ni znao da će on dobiti Orden narodnog heroja. Ja sam to priznanje dobio mnogo kasnije.

U jednom razgovoru sa jednim vrlo inteligentnim nacionalistom, mada ih nema mnogo inteligentnih, ali koji je istovremeno autentičan, postojani demokrata, imao sam prilike da čujem negiranje svega što je komunističko. Ja sam njemu rekao: Dobro, vaše ja mišljenje takvo da treba negirati totalno sve što je komunizam i što su komunisti radili, ali ne možete poreći žrtvovanje i junaštvo komunista i partizana. To je, takođe, vaš narod, odnosno deo vašeg naroda tj. srpskog konkretno. Nije umeo da mi odgovori. Hoću da kažem da u istorijskoj perspektivi niko neće moći da negira borbu pod vođstvom komunista. Naime, njenu herojsku stranu, koja otkriva najbolje strane našeg naroda, one strane koje pokazuju volju i snagu da se ne ustukne pred silom, pred zavojevačem, koje pokazuju spremnost da se žrtvuju, koje i pokazuju postojanost i nepokornost tog naroda — naš karakter. Ne mislim samo na Srbe, nego i na druge. Imam u vidu trenutno Srbe, s obzirom na pomenutu diskusiju sa tim inteligentnim nacionalistom, a to se može reći i za Hrvate i za Slovence. To niko neće moći da negira. Međutim, nije to jedna apstraktna pojava. Ona ipak pokazuje neku težnju, vrlo snažnu, za nekim promenama, za obnovom života, nezavisnog, svog, pokazuje istovremeno neku moć i zdravlje nacije, naroda naših. Razume se, nijedna revolucija se ne može ocenjivati po rezultatima koje je dala, naime, po rezultatima koje su njeni protagonisti imali u vidu. Uzmimo francusku revoluciju, koja je vođena u ime bratstva, slobode i jednakosti: bratstva i jednakosti baš nimalo, a što se tiče slobode, za tu slobodu se trebalo boriti skoro čitavo stoleće, da bi se moglo doći do nekih stabilnih demokratskih formi u Francuskoj. To je slučaj i sa drugim revolucijama.

Smatram da u istoriji ima malo, ako ima, vojski koje bi bile jednake sa našim prvim proleterskim jedinicama — po od-

Digitized by Google

ličnosti, po hrabrosti, po izdržljivosti kao da je telo nestalo, kao gole kosture vodi duh borbe i žrtve. Trpljenje gladi, napora — prelazilo je sve ljudske mogućnosti, pa i psihičke.

Da napomenem još nešto: Pričalo se da je bilo oko 12.000 članova Partije, kada je počeo rat i ustanak. Mislim da je ta cifra precenjena. A uspeli su više no što bi se moglo zamisliti!

Dedijer je napisao, valjda, da je samo 4.000 preživelo rat.

Ostala je trećina živih partijaca: manje smo štedeli sebe no druge. Ovo što sam rekao za komuniste, odnosi se i na druge borce, koji nisu bili članovi Partije, a koji su se u početku pridružili komunistima: komunisti su samo izražavali borbeni revolucionarni duh naroda. Pri tome je nesporan upliv komunista. Snaga njihovog primera i njihove vere delovali su u svoj širini našeg pokreta i naše vojske.

Izopačene forme kadrovske demokratije

Ja sam želio još nešto da čujem od Vas o tim »ključevima« za priznanje i šire od toga — o izbornim »ključevima«. »Ključevi« su svuda primenjivani — nacionalni, teritorijalni, po polu, plemenu, a možda najmanje po sposobnostima. U novije vrijeme, na primjer, crnogorski komunisti na svom vanrednom kongresu, da bi se to prevladalo, istakli su neophodnost afirmacije kompetencija...

»Ključ« se nije mogao izbeći, naročito kad se radi o nacionalnom ključu, a i o drugom, kada pominjete pol, morale su biti uzimane u obzir neke žene, makar bile i politički slabije. Vodilo se računa da imaju odanost, neke kvalitete borbene, makar i politički slabije. »Ključ« je deo politike, »ključ« učvršćuje jedinstvo, otežava prigovore, stišava ambicije.

Ti ključevi su imali, kao što vidim iz vašeg pitanja i svoju slabu stranu. Neki ljudi nisu dovoljno došli do izražaja: nekome je brat uzet u obzir, neko je zbog nekog drugog »ključa« ispušten, tako da zaista kvalitet nije često ni imao primat. Tu pravda nije mogla biti zadovoljena. Mislim da i inače ne može biti zadovoljena. Ti ključevi su, koliko vidim, sa vremenom dobili izopačene forme. Počeli su da se vezuju za ličnost, za nacionalne grupe itd. Čak je »ključeva« i pre rata bilo u pokretu, iako ne tako izrazito.

Kad se hoće konfrontacija naše revolucionarne tradicije, onda se spominje i uloga Agitpropa, kojim ste rukovodili. Na tome naročito insistiraju tobožnje ili stvarne »žrtve« toga organa iz redova istaknutih ili umišljenih intelektualaca. Da li biste nešto o tome rekli? Da li je bilo »žrtava« u smislu da je neko sprečen da postane veliki pisac, glumac, naučnik?

Digitized by Google

Agitprop se tretira kao cenzura. Međutim, Agitprop nije bio cenzura, niti smo mi imali cenzure. Mi smo imali u svim redakcijama i izdavačkim preduzećima partijce i redakcije koje su uglavnom bile sastavljene od partijaca. To jeste neka vrsta kontrole, ali nije cenzura. Kontrola šira od cenzure, ne gleda svaki tekst, ne kontroliše svaki tekst. Žrtava Agitpropa u intelektualnoj sferi ne znam. Znam slučajeve da su neki pisci ili glumci zbog saradnje sa okupatorom ili saradnje sa kvislinškim režimima za vreme okupatora bili jedno vreme potisnuti. Takav je bio slučaj sa Simom Pandurovićem, poznatim pesnikom, sa slavnom glumicom Žankom Stokić, s pesnicima Ujevićem i Krklecom u Zagrebu, ali to nije bio posao Agitpropa. To je bio posao političkih organa Srbije, pri čemu je Agitprop mogao da eventualno daje samo informacije i sugestije. Glavne informacije su dolazile od političkih organa, partijskih i policijskih. Oni su i donosili odluke: to nije bio posao Agitpropa.

Meni često zameraju polemiku sa Isidorom Sekulić. Isidorina knjiga nije zabranjena. Isidori se ništa nije dogodilo. Knjiga se može kritikovati. Danas bih i ja moju knjigu kritikovao, takođe.

Međutim, stvarala se već tada atmosfera, danas je neuporedivo veća, da komunisti nemaju pravo ni da polemišu, ni da brane svoje ideološke pozicije, a da svi drugi to mogu, pa su uveliko i mogli. Ja sam u svojoj knjizi branio partiju i ideologiju — ideološko gledanje partije.

Isidora je i kasnije pisala. Bio sam na robiji, kad sam čitao njen članak u omladinskim novinama o radnim akcijama. Ne želim time ništa da joj zamerim, nego samo govorim kako ona nije bila bojkotovana, ništa joj se nije dogodilo. A sumnjam da je iz protesta spalila studiju o »Gorskom vijencu« ona to nikad nije javno rekla. Ne tvrdim da je moja kritika bila opravdana i pravedna, ali ni njeno gledanje na Njegoša i na naše prilike nije bilo na liniji marksizma. Prema tome, braneći Partiju i partijsku ideologiju, imao sam pravo, takođe, nešto da govorim. Ono što se objektivno moglo loše odraziti mojom kritikom, jeste da sam ja ipak govorio s pozicija vlasti. Bio sam u vlasti. To je ono što je nju dovodilo u nezavidan, podređen položaj.

Znam i za pisce i glumce koji su streljani. Agitprop nema s tim nikakve veze. Oni su streljani iz političkih razloga. Takav je slučaj sa Svetislavom Stefanovićem, — da ne ulazim u to zašto je on kriv, jer to dovoljno i ne znam. Takvih slučajeva ima i u Hrvatskoj i drugde. Na kraju, zamenik Pavelićev, pisac Budak, je takođe streljan. Ne cenim ga kao pisca na osnovu onoga koliko ga znam, a i ne znam ga dobro. Prema tome, nemam kriterijum pouzdan, ali on je bio Pavelićev zamenik! Sećam se da je držao govore »Srbe na vrbe«, razume se, sa stanovišta hrvatskog nacionalizma, ekstremnog nacionalizma. Ima ih koji smatraju da ga nije trebalo suditi. Međutim, sa stanovi-

Digitized by Google

šta komunista i svih onih koji su stradali u Hrvatskoj, a njih nije malo — to su sasvim drugi kriterijumi.

Sada bih još nešto kazao o Agitpropu. Agitprop je bio savetodavno telo. On je stvoren tek na kraju rata. S obzirom da su u njemu bili poznati komunisti i da sam ja bio kao član Politbiroa, najužeg rukovodstva, Agitprop je, via-fakti, imao samostalnost u tekućim, ali ne u ključnim pitanjima. U ključnim pitanjima se moralo konsultovati ili na sastanku Politbiroa, ili Tita, ili Kardelja.

Pošto nismo propustili da naznačimo tamne ili sive strane današnje socijalističke tradicije, kako biste vi najkraće formulisali faktore izlaska iz krize? Koje biste vi nove ili možda stare ideje i principe, koje socijalne snage, videli u toj ulozi? Radnička klasa, na primer, sve se manje spominje — da li sa ili bez razloga?

Ne bih mogao da vam na to kompetentno odgovorim.

Kad ste pomenuli radničku klasu, mislim da ona treba da se organizuje u nezavisne sindikate i kroz to može da igra vrlo značajnu ulogu.

U savremenom svetu radnička klasa se smanjuje. Mislim na proizvodni deo radničke klase. Mi nismo stigli do tog stepena. Uprkos smanjivanju ona igra vrlo značajnu ulogu u savremenom svetu.

Ali, i pored svih promena, niko ne može da vodi politiku, bez obzira na svoje poglede, a da ne vodi računa o interesima radničke klase. U Americi nijedan predsednik ne ide u izbore, a da ne pregovara sa sindikatima, koji nisu socijalističke orijentacije, ali jesu profesionalne. To je slučaj svuda. Znači, iz samog položaja radničke klase u društvu, same težine i značaja koji ona ima u proizvodnom procesu, mora da izađe i njena uloga.

Međutim, mislim da je radnička klasa kod nas sada velikim delom nacionalno orijentisana. S druge strane, još nije organizovana u samostalne, mislim u prvom redu, sindikalne organizacije. To se mora promeniti. U svim demokratskim, političkim programima, po mom mišljenju, i položaj i uloga radničke klase morali bi biti podvučeni. Neću da kažem da je radnička klasa najvažnija. Najvažnije klase nema, ali sigurno da nema niko ko bi bio važniji od radničke klase, po mom mišljenju. Važna je i inteligencija. Međutim, inteligencija nije homogen sloj. On je raslojen na razne ideje, na razne grupe, ali je isto tako važan. Naročito je važan kreativni deo inteligencije.

I većina intelektualaca po svom položaju pripadaju radničkoj klasi.

Što se tiče inženjera, stručnjaka, oni su spojeni s radničkom klasom. Sve što je u proizvodnji i projektovanju, nije odvojeno od radničke klase, niti je radnička klasa odvojena od toga.

Digitized by Google

Zbog toga mislim da je greška ako se podvlači samo značaj fizičkog rada. Fizički rad ne postoji bez duhovnog rada, bez projektovanja, bez planiranja, bez predviđanja. Pa čak i direktni, prosti fizički rad ne može da se obavlja bez neke intelektualne, promišljene aktivnosti. Uopšte, priroda ljudskog rada je takva da je on dvojstven, da je fizički napor i istovremeno umna aktivnost. Razume se, značajno je i selo. Ali, s obzirom na politički pluralizam, partijski pluralizam — oni koji se bore za demokratske forme, socijalističke, odnosno za socijalističke pokrete u društvu, ti bi u prvom redu morali da se naslanjaju na radničku klasu i delove kreativne inteligencije — dakako one koja hoće da ide sa njima.

Za demokratiju je važna srednja klasa, koja kod nas, u stvari, još i ne postoji, odnosno birokratija, viša birokratija igra ulogu srednje klase. Ali, to nije prava srednja klasa. Prava srednja klasa, ukoliko je ima — to su menadžeri, privredni upravljači. Bez srednje klase nema demokratije, jer ona treba da igra ulogu balansa između krajnosti. U razvijenom svetu su gornji delovi radničke klase deo srednje klase. Srednja klasa je vrlo širok pojam. To nisu samo bogati ljudi, ili ono što se zove buržoazija, nego su to slobodne profesije, menadžeri; najveći deo stvaralačke inteligencije, to je jedan širi sloj od vlasnika, tako da kažem.

Po mom mišljenju važne su ideje u prvom periodu: dok se društvo ne konsoliduje, dok se ne oforme institucije, partije, ustanove, slobodna štampa, koliko-toliko nezavisna. Slobodna cirkulacija ideja može biti presudna, izvanredno važna.

Mislite li Vi da sada u ovoj novoj situaciji dolazi neko novo vreme kada će poslovi biti kompetentno vođeni, sa boljim izgledima za ljude koji umiju i hoće da rade? Jer, ono što nas je stavljalo u blokade i što je prouzrokovalo stagnaciju, nisu to samo ideološke razlike i političke konfrontacije, nego i neznanje i ljudska glupost koja je svevremena?

Bez slobodnog izbora kadrova, neideološkog izbora, nema sređene privrede, niti sređenog nijednog sektora društva. Jedna je od velikih grešaka komunista što su, u stvari, vršili ideološki a ne kvalifikacioni odbir kadrova — ne po sposobnostima, nego po političkoj odanosti. Uprošćeno govorim: ne znači da su na svim mestima nesposobni ljudi. Ima dobrih novinara, ima dobrih direktora, ne može se generalisati.

Takav jedan neideološki odbir kadrova, odbir po sposobnosti je vrlo dug proces — kao i nastajanje srednje klase i povezano s tim nastajanje. Tu će biti teškoća, jer će nove partije, kako koja dolazi na vlast, dovoditi svoje ljude na važna mesta. Za neke vođe tih partija ne znamo kakve su im sposobnosti, ili su sumnjive, a za neke čak i znamo. Znači: to je

Digitized by Google

jedan duži proces kroz konkurenciju partija, pa kroz oživljavanje privrede, pri čemu privreda mora biti slobodna. Sigurno je samo to da bez preokreta u pravcu afirmacije sposobnosti i produktivnog rada u svim sektorima života nema ni privredne konsolidacije, ni političke konsolidacije, nema progresa.

Zapadna društva imaju višepartijski sistem, ali ona su stabilna. U njima višepartizam ne ide u pravcu destabilizacije, nego čak obrnuto?

Sada su stabilna, ali nisu uvek i svuda bila stabilna. Bezrazložne strepnje od unitarizma i srpske majorizacije.

Kod nas su i promene nekako krenule jednim pravcem, koji je na neki obrnuti način obnavljanje starog — politički faktor opet je i predominantan i osamostaljen — iznad, ili izvan konkretnih ljudi i njihovih neposrednih preokupacija.

Da, tako je: Ja ovo nisam shvatio kao pitanje, nego kao konstataciju.

U knjizi »Vlast« Vi ste nešto zabilježili o suđenju Draži Mihailoviću, konkretno, da je sa gledišta i naše i inostrane javnosti, relevantno da se dokaže da li jeste ili nije vojska kojom je on komandovao sarađivala sa okupatorom. Tada je to neopozivo i dokazano. Ali, danas se, svakako ne bez nekog cilja, i to ne retko, osporava. S tim u vezi, vidite li kakve šanse obnove pročetničke i proustaške ideologije u novoj realnosti kojom već živimo i koja nas čeka? Ćosić je, na primer, vrlo jasno rekao da ne vidi nikakvu mogućnost, još manje opravdanost obnove neke pročetničke ideologije.

Ćosić je formulisao isto što i ja mislim.

Međutim, mi vidimo danas među nama tu, da je nazovemo, četničku i ustašku ideologiju.

Četnici i ustaše nisu isto: četnici, u stvari, nemaju neku koherentnu ideologiju, ustaše imaju. Vidimo da se one obnavljaju. Obnavljaju se i neskriveno. Četnička se obnavlja više otvoreno, a ustaška više skriveno — skrivaju se u radikalnim frazama, u ekstremnim nacionalističkim ispadima i mržnjama, u postojećim političkim pokretima u Hrvatskoj, dok se četništvo obnavlja kao nezavisan pokret.

Polazi se od teze da se Draža Mihailović bio odmetnuo u šumu, da se nije predao Nemcima i da je on prvi gerilac Evrope i antifašistički borac. Istorijski to izgleda drugačije. Prvi gerilac nije Draža Mihailović, nego su prvi gerilci Poljaci, koji su prvi okupirani i koji odmah počinju sa organizovanjem otpora.

Digitized by Google

Verovatno bi se tu počeci otpora našli i kod Francuza i Norvežana, pre nego što se Draža Mihailović odmetnuo u šumu. A zar i mi komunisti nismo neka vrsta gerilaca: organizujemo se za otpor, za ustanak i delimo letke nemačkim vojnicima u prvim danima okupacije.

Dražu Mihailovića tretiraju kao antifašistu. On lično, koliko znam iz dokumenata i ono što sam čuo i video u ratu, nije fašista. Ali, kod njega nije bitan antifašizam, kao što je kod komunista bitan, nego je bitno antiokupatorstvo. Njegov pokret je sastavljen iz mnogih, različitih delova. Heterogen je. Draža nikada nije uspeo da zavede kontrolu nad svojim komandantima. Mnogi komandanti potpuno nezavisno od njega vode akcije i opredeljuju se prema svojim shvatanjima i lokalnim prilikama. To je karakteristično za četničke pokrete u Dalmaciji, u Bosni, u Crnoj Gori, pa čak i u Srbiji. On nije kontrolisao svoje komandante. Nikada nije uspeo da stvori pravu vojsku. Prava vojska se može stvoriti samo u ratu, ako se stvara iz početka. On, u stvari, nije ratovao. On se 1941. godine pridružio ustanku, odnosno i sam je u Srbiji uzeo učešće u ustanku kad smo mi počeli ustanak, a ne on. Verovatno je kod njega, kao i kod nas, zavladalo uverenje da rat neće dugo trajati, posle ulaska Sovjetskog Saveza u rat.

Priče o njegovoj borbi protiv okupatora su čisti apsurdi. Sama vlada u Londonu, a i on, stajali su na stanovištu da »još nije vreme«. Međutim, zna se da je on pre našeg ustanka imao okršaj na nekoj planini u jugozapadnoj Srbiji. Policajci koji su se stavili u službu Nemaca su javili da se neki sumnjivi ljudi motaju po planini i onda je otišao neki nemački odred i bilo je okršaja. Mislim da žrtava nije ni bilo.

Okršaj je bio između Draže i Nemaca?

Da. I to mu se pripisuje kao neka velika stvar. Možda je takvih dva slučaja bilo.

Ali su četnici vodili akcije obrnuto, protiv partizana i to direktno!

Govorim sada o počecima. Međutim, od naše jedne pokrajine do druge, četnički je pokret različit i u odnosu prema okupatoru i inače. Od republike do republike taj pokret je različito reagovao.

U Crnoj Gori i Dalmaciji, oni već od kraja 1941. godine otvoreno sarađuju sa okupatorom, sa Italijanima. Okupator ih nikada nije priznao, kao što su oni mislili. Italijani su ih zvali »milicija voluntarija anticomunista« (dobrovoljna antikomunistička milicija). To su oni u terminologiji Talijana. Nikada nisu dali teško naoružanje. Najviše što su im dali, bio je poneki bacač i eventualno brdski top. Znači, kontrolisali su ih kao sporednu, pomoćnu vojsku.

Digitized by Google

Međutim, to ne znači da je Dražin pokret bio čisti instrument. On je sačuvao izvesnu organizacionu i političku autonomiju.

Računajući, valjda, i na Englesku.

Da. Što se tiče Nemaca, Nemci su vodili različitu politiku prema četnicima u Srbiji. Naime, oni su prema četnicima u Srbiji postupali tako da su ih često hapsili, razoružavali, a podosta i streljali. A od 1943. godine, od sloma Italije, četnički komandanti u Srbiji intenzivno sarađuju sa Nemcima.

A zašto su ih Nemci pre toga streljali?

Sumnjali su u njih, smatrali su da je to jedna proengleska struja, nisu ih imali pod kontrolom. Međutim, u akcijama protiv partizana, koje Nemci vode 1941. godine, posle potiskivanja partizanskih odreda, dražinovci učestvuju, ali opet kao jedna posebna vojska, zajedno sa nedićevcima i Nemcima, u istrebljivanju partizana. A posle Užičke republike, Nemaca i nema mnogo u Srbiji. To su uglavnom male jedinice koje kontrolišu rad nedićevskih službi i, razume se, prate rad četnika. Protiv partizana, četnici su sarađivali i sa Bugarima.

Neki četnički komandanti, to se ne može reći za Dražu, sarađivali su sa ustašama. Rade Radić, Drenović i drugi, sarađivali su sa ustašama u Bosni protiv partizana. Nema s kim oni nisu sarađivali!

Rekao sam, to nije jedan homogen pokret. To je jedan raznorodan pokret — od građanskih demokrata — a znamo da ti naši demokrati nisu bili veliki demokrati i da su gonili komuniste — i nacionalista, do krajnjih desničara, do šovinista i fašista.

No, to treba, po mom mišljenju, gledati iz jednog drugog, šireg ugla. U velikom antifašističkom ratu, koji je prelomio sudbinu Evrope, a možda i čovečanstva, četnici su se našli na strani okupatora, a komunisti su se našli na strani saveznika, bez obzira na sve ideološke razlike i srodnosti četnika sa Zapadom, a komunističke sa Rusima, sa SSSR-om. Mislim da su te ideološke srodnosti i istovetnosti sporedne, a da je glavno gde se ko borio, kako se borio i protiv koga se borio: drugog vrednovanja i nema u ratu.

U vezi s tim, hteo bih da podvučem: koliko znam istoriografiju, a ne znam dovoljno — koliko sam čitao i sam se domišljao — taj rat protiv Hitlera, protiv nacizma i fašizma je potcenjen.

Prvo, ujedinjene Evrope ne bi bilo da nije bilo rata protiv Hitlera. Ova današnja Evropa, koju znamo, rezultat je rata protiv Hitlera. Iz rata protiv Hitlera se razvila i ojačala ideja i borba protiv rasizma. Postalo je potpuno besmisleno trpeti

Digitized by Google

rasizam, recimo u Južnoj Africi ili u SAD (američki zakoni su antirasistički, ali mislim u praksi nije bilo tako), a istovremeno voditi rat protiv Hitlera. Pobediti ovaj rasizam, a trpeti ga drugde, pa i kod sebe!

Drugo, u krajnjoj liniji, rat protiv Hitlera je uticao i na promene koje se danas događaju u komunizmu u smislu da su totalitarne forme postale smetnja svuda gde se pojavljuju. I sa slomom jednih totalitarnih formi, mislim nacističkih, načete su i druge totalitarne forme, mada su te totalitarne forme potpuno različite.

Nikad nisam primio, i mislim da sam u pravu, gledanje Hane Arent u njenoj knjizi »Poreklo totalitarizma«, koja je inače sjajna knjiga — Arent je sjajan pisac i oštar i dubok mislilac. Ona upoređuje komunizam i nacizam. Spolja to liči jedno na drugo — po uniformnosti, po ideologizmu, po disciplini, po jednoumlju. Međutim, kad zagledate dublje — razlike su ogromne. U komunizmu su uvek postojale »jeresi«, demokratska strujanja, koja je Staljin pokušao fizički da uništi i gotovo ih je uništio. Ali, to je bilo privremeno, dok je on mogao silu da drži. U komunizmu se javljaju »jeresi« zbog nesklada ideje, ideala i ostvarivanja ideala. Taj nesklad u komunizmu izaziva grižnju savesti, krize u idejama, u gledanjima.

Napominjem, to nije moje zapažanje, nego mađarskog publiciste Fejtea.

Kao što vidimo danas, iz komunizma ima izlaza — izlaza mučnog, dugotrajnog. Iz nacizma nema izlaza. U nacizmu nema razlike između teorije i prakse, između ideologije i ostvarivane politike. Kad nacisti kažu da Jevreje treba istrebiti — oni ih istrebe, kad kažu da Slovene treba pretvoriti u robove, a slovenske zemlje u germanske zemlje — oni to i rade! Komunisti nikad slično nisu rekli, pa se, u celini uzev njihovom voljom i silom, to nije ni dogodilo; čak ni Staljin nije istrebljivao narode, nego ih preseljavao.

Možemo o četnicima imati i drukčije mišljenje, nego kakvo smo imali u ratu. Po mom mišljenju, neke stvari i treba korigovati. Naime, ne trpati ih onako šematski u fašiste, ne izjednačavati ih sa ustašama, iako ima i kod njih genocida, naročito prema Muslimanima. To je, pre svega, kontrarevolucionarni pokret, a ne ideološki fašistički pokret. Te razlike istoričari treba tačno da ocene, ali ne samo istoričari, nego i političari. Svako ima pravo da ocenjuje. Ali, tamo gde su se oni našli i ulogu kakvu su odigrali — to ne može da se izbriše, i da im se sada drugo pripisuje.

Pošto ste već rekli da je nacionalni totalitarizam jedna od najvećih opasnosti — kako iz te opasnosti izlaziti?

To će biti potučeno, potisnuto. Ja sam ubeđen da Jugosloveni neće pristati na to. Ići će proces sporo, biće diferenciranja,

Digitized by Google

borbi, sukoba, polemika. Verujem, pri tom, da građanskog rata neće biti, mada smo izloženi velikim opasnostima, naročito između ekstremnog srpskog i ekstremnog hrvatskog nacionalizma, u prvom redu u pitanju Bosne. Samo, mislim da će to biti suzbijeno političkim merama, ne nekakvim nasilnim, drastičnim merama. Ovi režimi, kakvi su u Hrvatskoj i Sloveniji, privremeno će se konsolidovati, ali će i dalje ići tamo kriza i borba.

Mislite da neće ostati ta monolitnost, koja je u izvesnom smislu postignuta?

Naime, to što je postignuto, pozitivno je sa jednog istorijskog gledišta — da je jedna promena izvršena nenasilno. Međutim, te vlade će imati teškoća i ići će dalje socijalna i politička diferencijacija u tim republikama, naročito u Hrvatskoj. I u Srbiji će ići procesi ka političkim promenama diferencirano i kroz borbe. A smatram, na duži rok, da su nacionalni, nacionalistički totalitarizmi bez izgleda. Demokratije mora biti, utoliko pre i više ukoliko se demokratski pokreti jasnije i odvažnije vežu za ekonomske, na čemu se počinje ozbiljnije raditi, i to na neke nove načine i to svuda, s reformom Markovićeve vlade.

Može li se i kako izaći iz manipulacija pojmovima »unitarizam«, »separatizam«? Neke centralističke države de fakto odavno nemamo, a strepnja od unitarizma i majorizacije se ne smanjuje.

Optužbe koje idu protiv Srba, da su unitaristi i centralisti, preterane su i najčešće netačne: ukoliko bi poneko za to imao volje — nema snage. Ali, budući da je Srbija, srpska partija, nastojala da sačuva jedinstvenu jugoslovensku Partiju, to se van Srbije, pošto su Srbi najbrojniji, i u Partiji ih je najveći broj ako ne i apsolutna većina — ne-Srbi ne doživljavaju niti mogu doživljavati, drugačije nego kao unitarizam i kao opasnost od političke hegemonije. Jer više nema jedinstvene zajedničke ideologije — podele i u Partiji su nacionalne. Međutim, centralističke partije više nema niti bilo koje ozbiljnije snage koja bi mogla da bilo koga ugrozi, da mu oduzme nacionalna i druga prava. Taj proces ide dalje. Strah od te opasnosti koji postoji u Hrvatskoj i Sloveniji će da nestane, a pre a posle.

Sa pozitivnim procesima u zemlji kao celini.

Nestaće. Moraće da se ide na realne odnose, da se vidi koliko je to tačno, ili nije tačno. Već se i sada oseća iz srpske, hrvatske i slovenačke štampe da podmetanja gube smisao, gube oštrinu, da ne deluju više ubedljivo i ubojito. To ne znači da

Digitized by Google

ne može da bude još zaoštravanja, ali ona će da gube, i već gube, realnu podlogu.

Srbi zbog svog položaja u Jugoslaviji, jer su rasuti po drugim republikama, prirodno, teže ka povezivanju i ujedinjavanju. Samo po sebi to nije, niti mora biti negativno, mada može, ako to izaziva kod drugih strahove od srpskog unitarizma. Međutim, ako se demokratski procesi budu odvijali — a izgleda da će se odvijati — tako da nacionalna prava Srba budu svuda zaštićena i obezbeđena kroz neke demokratske forme i odnose — onda sukobi ne bi imali oštrinu kakvu su imali i još imaju.

Iako Jugoslavija danas izgleda vrlo loše, ostavljajući utisak da je u raspadu, gde centralni organi, sem savezne vlade, gotovo ne funkcionišu, ili funkcionišu vrlo traljavo, ubeđen sam da će Jugoslavija da preživi, da se reorganizuje i da ćemo ući u jednu novu fazu boljeg života nego što je do sada bio.

Na kraju, još jedno zapažanje: u narodu ne postoji atmosfera za sukobe i obračune. Toga je više među političkim ekstremnim nacionalističkim pokretima. U širokim slojevima nema neke volje za međusobno obračunavanje.

Od velikog je značaja i to što u Evropi nema nikakve situacije ili tendencije koje bi gurale ka tome, kao što je bilo, na primer, uoči drugog svetskog rata sa fašizmom. Objektivno ima dosta faktora koji idu u prilog održavanja Jugoslavije. No, razume se, treba da se organizuju demokratski pokreti, da su čvrsti. Sredstva informisanja morala bi da na tom pravcu igraju veću ulogu.

Smatrate, dakle, da je neodrživo stanovište, koje se često ispoljava, da su svi naši narodi eksploatisani, pa tako i tragični, a opet da je neko među njima eksploatator i uzročnik tog navodnog tragizma?

Smatram da su svi narodi tragični. Povremeno izađu iz tragedije. Ljudska sudbina je uopšte tragična, u filozofskom i egzistencionalnom smislu, ali sa mogućnostima da se uvek borbom nađe izlazak iz tragične situacije. To je jedan stalni, večni proces. Otprilike, Sizif koji gura kamen, a on mu se vrati, pa on opet gura. Slično je sa Prometejem, koji krade vatru bogovima — da bi se krenulo u nove životne forme.

Mislite li Vi da bi Ante Marković sa svojim timom mogao te »tragične« da okupi oko sebe u većoj mjeri i da ih učini manje »tragičnim«?

Nije mi jasna njegova ideja o stvaranju neke vladine partije, mada će on, posle izbora u Hrvatskoj i Sloveniji, a verovatno i u Srbiji, doći u potpuno nepredvidivu i nezavidnu situaciju. Verovatno iz toga potiče želja da se politički osigura, da osigura reformu i svoj položaj, kao šefa vlade i kao inicija-

Digitized by Google

tora jedne koncepcije. Ta ideja mi nije dovoljno jasna. Ni okupljanje leve koalicije još nije dovoljno osmišljeno. Još će tu biti pregrupisavanja. Ali procesi su u toku i treba očekivati rezultate.

Ali njegova pozicija trenutno je dobra.

Trenutno je dobra u ekonomiji. Praktički, ide ka velikim rizicima, ne on, nego može da mu se nađe protivnik u politici. Njega mogu samo političari da obore, premda u ekonomiji do sada beleži uspehe, koji nisu za potcenjivanje, mada ima jednu slabu stranu — proizvodnja pada, što je veoma opasno. Isto tako, problem neke trasformacije društvene svojine još nije razrešio, nije našao forme kako da ga razreši. Možda je još rano. Ali vidi se da je i to pitanje postavio, da ga načinje, da oko njega radi, da traži puteve.

On ne spominje mnogo pojam »socijalizam«, ali to što on radi, doprinosi boljem životu naših ljudi, pa tim i nije izvan, još manje kontra ideje socijalizma.

Ne slažem se s Vama. Nikakva socijalistička ideja ili socijalistički pokret, ako ne doprinosi slobodi i boljem životu, nema nikakvog smisla i pretvara se u nešto suprotno.

Za mene je i komunizam bio sloboda, bez obzira na diktatorske i surove forme. Ja sam na to gledao kao na privremenost, kroz koju se borbom mora proći. No, kad sam uočio da to ne ide, oslobodio sam se i povukao. Mislim da su i mnogi komunisti tako gledali na komunizam. Naime, svi oni, koje možemo da okarakterišemo kao revolucionarne idealiste, u stvari, mislili su i verovali, da je komunizam sloboda.

Sa zadovoljstvom sam pročitao izjavu, predlog, crnogorskih general-pukovnika da Vama treba vratiti odličja koja ste zaslužili. Da li biste nešto tim povodom rekli?

I ja sam to pročitao sa zadovoljstvom. Mislim da će tu biti teškoća, da će to sporo ići. Nije mi jasno kako to pravno treba da se reši, ali Predsedništvo može da reši vrlo lako i jednostavno, a da li će rešiti, to je pitanje. Jer, mogu se uvek naći razlozi protiv toga, na primer — a šta sa drugim, zašto ne i drugima? Smatram da treba svima kojima su nepravedno uzeti ordeni i druga priznanja sve vratiti. Mene je taj predlog, pravo da Vam kažem, obradovao. Ali me nije gurnuo ni u kakav zanos i maštariju. Drago mi je da su se našli neki drugovi, makar sada: ranije nisu ni mogli da tako nešto traže — ne bi ni dobili publicitet, a, neka, što bi se izložili opasnostima, pa, da završim, sama mogućnost da se tako nešto predlaže i traži, govori o nečem novom i, valjda, boljem.

Digitized by Google

U trenutku kada ste ušli u politički život, svijet je bio u nekoj vrsti pometnje, ali imali ste ideale. Kako Vi, iz retrospektive i današnje opservacije, vidite ono što je pred nama?

Mi smo danas u jednoj srećnijoj i boljoj pometnji nego onda. Kakva je Evropa bila? Osim Skandinavije i Engleske, sva Evropa je bila polufašistička. Pogledajte balkanske monarhije, parlament u Poljskoj, Mađarsku pod kontrolom vojske... To je bila erozija demokratije XIX veka.

Bez obzira na sve opasnosti, naročito na skretanja ka nacionalnom totalitarizmu, danas su perspektive mnogo bolje.

Šta je s idealima?

Prerano je da govorimo. To bi bilo naslućivanje. Mogu samo da kažem da *bez ideala ništa ne može da bude.*

Digitized by Google

Mihailo Marković

Tvorci istorije pred njenim sudom*

Mihailo Marković je danas jedan od najpoznatijih filozofa u Jugoslaviji i svetu. Bio je ili je član redakcija gotovo svih renomiranih filozofskih časopisa kod nas i u inostranstvu. Godinama je držao predavanja na elitnim univerzitetima i akademijama nauka. Na Pensilvanijskom univerzitetu u Filadelfiji, na primer, predavao je 1972/1973, 1975. i u toku jesenjih semestara od 1978. do 1989. godine (izuzimajući samo 1985. i 1988. godinu).

Bio je redovan profesor beogradskog Filozofskog fakulteta sa kojeg je — iz političkih razloga — morao da, zajedno sa još sedmoro svojih kolega, ode januara 1975. godine.

Redovan je član Srpske akademije nauka i umetnosti. Vidno angažovanje Marković je ispoljio u radu velikog broja filozofskih i humanističkih društava.

Odlikovan je mnogim ordenima, između ostalog i Medaljom za hrabrost.

Za knjigu »Dijalektička teorija značenja« dobio je 1962. godine Sedmojulsku nagradu.

---

* Razgovor vodio: Mirko Arsić

Digitized by Google

Profesor Marković je pisac impozantnog broja studija, članaka i knjiga. On je i autor »Logike«, udžbenika za učenike gimnazije. Neki njegovi radovi ugledali su svetlo dana u inostranstvu i nisu prevođeni na srpskohrvatski jezik.

Profesore, kao predratni skojevac kako ste zamišljali ulogu ličnosti u istoriji?

— Predratni skojevci su svoje ideje o društvu i istoriji uglavnom sticali iz prevedene sovjetske marksističke literature, iz knjiga kakve su bile: *Materijalističko shvatanje istorije* Voljgine, *Političke ekonomije* Lenskog, *Uvod u dijalektički materijalizam* Talhajmera. Jasnoća ovih knjiga poticala je od prevelikog uprošćavanja i vulgarizacije. Jednom smo na čitalačkom času probali da čitamo Engelsovo *Poreklo porodice* — od samoga uvoda u kome on kritikuje naučni rad Bahofena i hvali Morgana. Bili smo razočarani i nismo shvatali kakve veze sve to može imati s novim humanim društvom, za koje smo bili spremni da se borimo i o kome smo hteli da dobijemo neke bliže predstave.

Meni je slučajno došlo do ruku *Materijalističko shvatanje istorije* Plehanova. To je bila izuzetno interesantna knjiga jer je Plehanov raspolagao impresivnom opštom i naučnom kulturom. Međutim, Plehanov je, u stilu svih socijaldemokrata devetnaestog veka, a delimično i samog Marksa, preterano naglašavao istorijski determinizam. Istorijske događaje, navodno, određuju istorijski zakoni. Oni se pre svega ispoljavaju preko delatnosti velikih masa ljudi. Pojedinci, po tom mišljenju, mogu u najboljem slučaju samo da ubrzaju ili uspore istorijski tok, ali mu ne mogu menjati smer. To gledište mi je izgledalo prihvatljivo.

Nismo bili svesni toga koliko su, na primer, Hitler i Staljin, pa i Ruzvelt promenili tok svetske istorije. Mislili smo da su oni bili samo izraz određenih istorijskih snaga i da bi njihove uloge obavio neko drugi da njih nije bilo.

Interesantno je da u našem skojevskom obrazovanju tih predratnih godina nije bilo ni traga negovanja kulta ličnosti. Niti smo znali ko vodi naš pokret niti nas je to interesovalo. U mom slučaju to je odigralo veliku ulogu kasnije. Ne znam kako je bilo van Beograda ali se u beogradskom SKOJ-u ovaj vrlo normalni ljudski stav prema vođstvu (uprkos svoj boljševizaciji kojoj je Partija bila podvrgnuta) može objasniti time što su u rukovodstvu bili vrlo inteligentni, neretko i briljantni ljudi, kao što su bili Marko Nikezić, Milutin Doroslovac »Luta«, Bora Drenovac, Edi Davičo, Milorad Petrović, Voja Pajević »Čiča« i drugi.

Kako ste ulogu ličnosti u istoriji zamišljali kao politički komesar Prvog bataljona 13. srpske brigade?

— Da u istoriji nije sve predodređeno, da u njoj mnogo veću ulogu igra ljudska sloboda i, prema tome, slobodna delatnost

Digitized by Google

pojedinaca, uvideo sam iz životnog iskustva već u prvoj ratnoj godini, 1941.

Bio sam svedok i učesnik spontanog revolta srednjoškolaca zbog potpisivanja pakta s Hitlerom 25. marta 1941. U pauzi između časova čuli smo za taj događaj koji nam je izgledao sraman preko svake mere. Bili smo uvereni da je naša vlada pristala da propusti Hitlerove trupe preko naše teritorije da s leđa napadnu Grke, koji su se junački branili od Musolinijevih napadača i bili na putu da dobiju rat. Takva sramota se nije mogla podneti. (Istoričari sad kažu da takve klauzule u paktu nije bilo. To samo potvrđuje tezu da, pored objektivnih uslova, i subjektivna uverenja, makar bila i lažna, mogu odigrati odlučujuću ulogu.) Uglavnom, učenici Druge muške beogradske gimnazije, koju sam tada upravo završavao, napustili su časove, sišli najpre u dvorište da demonstriraju a zatim izašli na ulice. To se sve desilo spontano, nikakve direktive nismo dobili niti je bilo vremena da se na njih čeka. Beogradski srednjoškolci su dakle bili prvi koji su spontano krenuli u akciju koja je veoma promenila živote svih nas.

Akcije beogradskog SKOJ-a u leto i u jesen 1941. bile su izvanredno dobro organizovane. Pojedinac je osećao da je samo jedan od elemenata u velikom pokretu koga usmerava neka snažna volja. Međutim, sredinom 1942. SKOJ je u Beogradu nizom provala — počev od martovske provale pokrajinskog komiteta — bio razbijen. Pojedinac se našao sam i izolavan. Moglo se pasivno čekati ili nešto preduzimati na svoju ruku bez veze s ostalom organizacijom. Nas nekoliko skojevaca: Franjo Volf, Lala Potkonjak, Duško Stojiljković, Marija Gajić i ja napravili smo veliku »divlju grupu« koja je kasnije dala desetak političkih komesara novoosnovanim brigadama u Srbiji (pre svega šestoj, jedanaestoj i trinaestoj).

U celini, iskustvo partizanske borbe je veoma promenilo moje shvatanje o ulozi ličnosti u istoriji. Ponašanje pojedinaca je bilo nepredvidljivo i moglo je imati ogromne posledice za tok stvari. Nije se moglo znati kako će se ko držati pred policijom u slučaju hapšenja. »Najsvesniji« drugovi, velike pričalice i briljantni organizatori, često su brzo popuštali pod mukama. Neprimetni tihi ljudi su se katkad držali herojski. Posledice su bile da su se cele organizacije održavale ili raspadale. Do velikih iznenađenja je dolazilo i kad je trebalo preći iz Beograda u partizane. Bilo je bolesnih ljudi koji su zahtevali da idu i teorijski veoma potkovanih »komsalonaca« (tako smo u tadašnjem skojevskom žargonu zvali salonske komuniste) koji su na razne načine opravdavali potrebu svog opstanka u Beogradu (»Izgubiće maturu«, »Ako svi izginemo u partizanima, ko će graditi novo društvo« itd.).

Osnovna činjenica koju je trebalo uzeti u obzir za jedno novo, aktivističko shvatanje istorije bila je ta da je u Jugosla-

Digitized by Google

viji organizovan masovni narodni ustanak, a da se to ni u jednoj drugoj zemlji nije desilo. Objektivni uslovi su bili slični, ideje slične, vrste organizacije slične. Odlučujuću ulogu je odigralo nekoliko ličnosti: pre svega, Josip Broz. Dakle pojedinci, naročito velike ličnosti ne samo što ubrzavaju i usporavaju istoriju, već je snagom svoje volje i izutenim sposobnostima čine drugačijom nego što bi ona bez njih bila.

Šta biste rekli uopšte o ulozi ličnosti u istoriji? Na primer, o Lenjinu, Trockom, Hruščovu, Mao Cedungu, Titu i, recimo, Gorbačovu.

— Ukratko, moje sadašnje mišljenje o ulozi ličnosti u istoriji je sledeće: objektivni činioci — ekonomski, tehnološki, politički, snaga kulturne tradicije, međunarodna konstelacija snaga određuju jedan okvir realnih mogućnosti, od kojih su neke više a neke manje verovatne. Od svesti pojedinaca i snage njihovog angažovanja zavisi koja će od ovih različitih mogućnosti biti ostvarena. Bitno je shvatiti da se ove mogućnosti ne razlikuju među sobom samo u detaljima već i u osnovnim karakteristikama — jedna može biti propast jednog sistema, druga njegova obnova i dalji razvoj. Prema tome, velike ličnosti u istoriji mogu ne samo ubrzati ili usporiti istorijski tok, već i potpuno preokrenuti njegov smer — onda kad je to objektivno moguće.

Ovo teorijsko stanovište se može ilustrovati upravo na primerima koje ste naveli.

Lenjin

Da nije bilo Lenjina ne bi bilo oktobarske revolucije. Rusija je već krajem 19. veka ušla u proces industrijalizacije i ubrzano se razvijala između 1895. i 1914. Ukidanje carskog apsolutizma je bilo samo pitanje vremena. Otvarale su se tri različite mogućnosti. Jedna je bila libralni kapitalizam na čelu sa partijom kadeta, koji su privremeno i došli na vlast neposredno nakon februarske revolucije 1917. Druga, verovatnija mogućnost je bila socijal-demokratski razvojni put na čelu s menjševicima, koji su zamenili kadete na vlasti sredinom 1917. Menjševici su bili u to vreme najača politička partija u Rusiji i imali su većinu i u sovjetima i u sindikatima. Rusija je posle prvog svetskog rata mogla postati mešovito društvo kakve su danas sve zapadno-evropske zemlje, s političkom demokratijom i dvostrukom, tržišnom i državnom regulacijom privrede. Ona bi se možda sporije industrijalizovala ali bi sačuvala valjanu poljoprivredu i izbegla bi užase državnog terora.

Tragedija menjševika je u tome što nisu imali bar jednu jaku vodeću ličnost koja bi na vreme uvidela koliko je dalje ostajanje u ratu bilo štetno, opasno i krajnje nepopularno u

Digitized by Google

narodu. To je upravo bila šansa boljševika, koji su sve do oktobra 1917. svuda — u Dumi, u sovjetima i sindikatima — bili u manjini, a i tada su osvojili većinu samo u Petrogradskom sovjetu. Lenjin je uvideo da obećanjem mira, hleba i zemlje seljacima boljševici mogu dobiti podršku naroda. Međutim, većina boljševika nije bila raspoložena za oružani ustanak jer se time rizlikovalo da se sve izgubi što je u uslovima legalnosti Partija postigla između Februara i Oktobra 1917. Samo ogromnom upornošću i snagom svog autoriteta Lenjin je ubedio boljševike da uopšte krenu u revoluciju. Situacija se ponovila i u nekim drugim prelomnim momentima, na primer u vezi sa sklapanjem Brest-litovskog mira 1918. koji je sovjetski režim spasao od nemačke ofanzive. Da nije bilo Lenjina ne bi bilo »prve zemlje socijalizma«, ne bi bilo ni Staljina, usled toga ne bi bilo ni Hitlera — i cela svetska istorija bi krenula drugim putevima.

Trocki

Uloga Trockog nije bila tako velika, međutim u nekim trenucima i ona je bila presudna. Kad je general Judenič krenuo na Petrograd u 1918. i sam Lenjin je bio uveren da otpor nije moguć i da se iz Petrograda treba povući. Da je bela armija već tada osvojila Petrograd građanski rat se mogao i drukčije svršiti. Trokci je uspeo da ubedi Centralni komitet, nasuprot Lenjinu, da se Petrograd mora braniti. Otišao je u Petrograd, svojim plamenim govorima mobilisao je radnike za borbu, stvorio radničke bataljone i potukao Judeniča.

U stvari, Trocki je stvorio Crvenu armiju i zahvaljujući njemu postignuta je vojna pobeda u građanskom ratu. Na žalost, Trocki je nekoliko puta uticao na istoriju neshvatljivim oklevanjem i iracionalnim reagovanjem. Posle brutalne Staljinove intervencije u Gruziji (protiv pokreta za autonomiju Gruzije) Lenjin s bolesničke postelje traži od Trockog da javno istupi protiv Staljina — on to ne čini. On se ne pojavljuje na sahrani Lenjina i omogućava Staljinu da igra ulogu istinskog naslednika. Iz čiste sujete on prihvata predlog Staljina da se ne čita pred celim Centralnim komitetom Lenjinov »testament« u kome ima kritičkih reči o svim sovjetskim vođama, pa i o Trockom, ali kojim se zahteva da CK smeni Staljina s funkcije sekretara. S obzirom na ogroman Lenjinov autoritet — da je taj testament tada objavljen ne bi bilo ni Staljina ni staljinizma.

Trocki nije na visini ni kasnije kad se povija pred Staljinovim napadima i vrši samokritiku. (Njegove su reči: »Čovek ne može biti u pravu u odnosu na svoju partiju«). Trocki je imao priliku da za kasnija pokolenja dâ primer dostojanstvenog držanja pred nepravednom osudom partijske većine. Jednom reči Trocki je veoma odgovoran za mnogo štošta što je i dobro i loše u istoriji i u mentalitetu boljševizma.

Digitized by Google

Hruščov

Da nije bilo Hruščova ne bi bilo Gorbačova. Po mnogim svojim kvalitetima Hruščov nije bio dorastao ulozi vođe jedne moćne moderne države koja se našla pred ogromnim zadatkom izgrađivanja socijalističke alternative staljinizmu. Međutim, ostaje istorijska zasluga Hruščova, prvo, što je vrlo energično osujetio nastavak staljinizma u licu Berije, a zatim što je imao snage i hrabrosti da krene u borbu za rušenje kulta Staljina. On je u tome bio polovičan ali je pokrenuo najbolje snage intelektualaca i omladinu bez kojih »perestrojka« ne bi bila moguća.

Mao

Mao Cedung je na odlučujući način doprineo pobedi kineske revolucije i stvaranju kineske narodne republike. Kineska komunistička partija je postojala i pre njega. Ona je postala istorijska sila samo zahvaljujući Maovom pristupu seljaštvu. Za razliku od boljševika, Mao je tridesetih i četrdesetih godina iskreno verovao da seljaci mogu odigrati progresivnu istorijsku ulogu. U to vreme, on u nemogućim situacijama nalazi jedino moguća i ingeniozna rešenja. Treba pomenuti pre svega »dugi marš«. Da se nije namerio na rivala koji ga je intelektaulno i moralno nadmašivao, Čang Kaj Šek bi dobio građanski rat (kao što ga je dobio Manerhajm u Finskoj i Franko u Španiji). Treba svakako spomenuti i veliku elastičnost koju je Mao ispoljio u godinama konsolidovanja pobede i građenja novog sistema.

Ali treba istaći i suprotno. Mao je ostao suviše dugo na vlasti i vodio je zemlju sve neuspešnije. »Veliki skok« krajem pedesetih i »kulturna revolucija« krajem šezdesetih godina bile su prave katastrofe za kinesko društvo. Niko i ništa na svetu ga nije moglo toliko oštetiti koliko rođeni »otac nacije«.

Tito

Smatram da će istorija doneti sličan sud o Titu. Oko njega nije bilo nijedne ličnosti te smelosti, organizatorskih sposobnosti i harizmatskog dejstva na mase. Da nije njega bilo, nikom drugom ne bi ni palo na pamet da jedini u okupiranoj Evropi, dok su Hitlerove divizije bile ispred Moskve — organizuje masovni ustanak, bez obzira na strahovitu cenu od sto naših života za jedan nemački.

Naravno, može se reći i da ni jedan drugi narod sem srpskog ne bi krenuo u tu avanturu. Tito je znao da drugde ne vredi ništa ni počinjati — zato je došao u Srbiju 1941. S druge strane, da nije bilo njega, narod bi izginuo u spontanim lokalnim akcijama (kao u tolikim bunama u srpskoj istoriji) ili bi prihvatio Mihailovića.

Digitized by Google

Može se sa sigurnošću reći da 1948. ni Kardelj, ni Ranković, ni Đilas ne bi imali sami smelosti da se suprotstave Staljinu. Titova je istorijska zasluga što smo tada sačuvali nezavisnost i gotovo četiri decenije ranije od drugih istočnoevropskih društava počeli da tragamo za liberalnijim oblicima socijalizma.

Period do 1965. godine će, uveren sam, istorija oceniti pozitivno kao period liberalizacije, vrlo brzog materijalnog rasta i intenzivnog kulturnog stvaralaštva.

Međutim, mi bismo danas bili daleko ispred svih drugih istočnoevropskih zemalja da nije bilo Tita. Jedini je on, sa svojim ogromnim autoritetom, mogao da zaustavi i preokrene proces demokratizacije i razvoj samoupravljanja. Jedini je on mogao da podeli Jugoslaviju na osam političkih sistema i nacionalnih ekonomija. Jedini je on mogao svojim sopstvenim stilom života da povuče veliki deo partizanske elite u korupciju nezapamćenu na ovim prostorima.

Ako se, dakle, nešto može naučiti iz istorije, onda je to da upravo one velike ličnosti koje su promenile i sam smisao istorijskog kretanja ne smeju duže ostajati na vlasti, upravo zato što je njihova vlast apsolutna. Sve što je duže od desetak godina — opasno je; vladavina te vrste preko dvadeset godina je po pravilu tragičan pad u samovolju i raspad.

Gorbačov

To bi trebalo da važi i za Gorbačova koji je tek na polovini ovakvog razumnog mandata i koji dosad nije ispoljio tendencije ka despotizmu. *Perestrojku* su pokrenuli ne samo Hruščov već i Andropov, ali je ne bi bilo u odsustvu Gorbačova.

U ovom slučaju je opet jedna određena ličnost doprinela menjanju toka cele savremene istorije: ukidanju hladnog rata, oslobađanju Istočne Evrope od sovjetske dominacije, zameni »realnog socijalizma« modernim mešovitim društvima različitih tipova.

Već onim što je dosad učinio Gorbačov omogućava reafirmaciju socijalizma kao istinski demokratskog pravednog društva, kome pak, po mom mišljenju, pripada budućnost.

> *Jedan jugoslovenski filozof o '48. napisao je: »Sukob je počeo kao tajni spor između vodećih političara Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, o čijoj tajnoj prepisci 1948. godine još nismo znali. Bio je to lični sukob, sukob vodećih ličnosti dviju zemalja i partija koje su slijedile istu političku ideologiju«.*

— Sukob između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije 1948. godine je bio i lični sukob, ali se ne može na njega svesti. Nesumnjivo je

Digitized by Google

Staljina sve više iritiralo što Tito stiče sve veću popularnost širom Istočne Evrope i što se ponaša sve nezavisnije (na primer, ne konsultuje ga o koracima za stvaranje Balkanske federacije, dozvoljava kritiku sovjetskih stručnjaka i mešovitih društava, sprečava rad sovjetske obaveštajne službe na jugoslovenskoj teritoriji itd.). S druge strane, nema sumnje da je Tito dugo gajio duboko poštovanje prema Staljinu ali nije bio spreman da mu se podredi.

Sukob je bio nešto daleko šire nego lični sukob. Naš partizanski pokret je upravo pobedio i sve nas koji smo u njemu učestvovali karakterisalo je tih godina osećanje visoke sopstvene vrednosti i dostojanstva. Iskreno smo verovali da ćemo brzo izgraditi novo pravednije društvo i projektovali smo naše ideale u druge.

Bili smo ubeđeni da u Sovjetskom Savezu postoji socijalizam i da će se on prema nama ponašati kao stariji brat prema mlađem. Brzo smo počeli uviđati da nešto nije u redu s tim starijim bratom i, na primer, nismo mogli shvatiti zašto crvenoarmejci idu po gradu neuredni, zašto piju i napastvuju naše devojke.

Kao komesar bataljona u Nišu novembra 1945. razoružao sam i uhapsio jednog sovjetskog poručnika koji je nasred ulice naleteo na jednu našu drugaricu i počeo da je ljubi. Sledećeg dana sam ga grdio što bruka veliku Crvenu Armiju, dok je on plakao, psovao nam majku i žalio se što tako postupamo prema njemu koji je život stavio na kocku da nas oslobodi.

U toj epizodi je sve. Mi smo smatrali da smo se sami oslobodili da su nam oni pomogli tek na kraju — u borbama za oslobođenje Beograda, da smo im zato zahvalni, ali da im to ne daje nikakva posebna prava u odnosu na nas. U pitanju je bio sukob jednog mladog, vrlo ambicioznog i samosvesnog revolucionarnog pokreta (koji je, više nego što smo tada slutili, već bio na putu stvaranja svoje sopstvene birokratije i samodržavlja) s jednim već ustoličenim birokratskim sistemom. Sukob je bio neminovan i daleko suroviji nego što je iko normalan mogao pretpostaviti.

Kao poznati filozof morali ste da odete s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 1975. godine zbog tzv. moralno-političke nepodobnosti. Vi svakako imate vlastiti doživljaj jednog sveta koji se ruši zbog kritike filozofa.

— Zapravo nas osmoro nastavnika beogradskog Filizofskog fakulteta jedini smo jugoslovenski građani kojima je legalnim postupkom, predviđenim zakonom — dokazana moralno-politička podobnost. Za svakog od nas je po pet eminentnih jugoslovenskih naučnika napisalo pozitivan referat o našoj podobnosti, i te referate je gotovo jednoglasno prihvatila radna organizacija kojoj smo pripadali.

Digitized by Google

Ipak, kad su sve zakonske mogućnosti za naše isterivanje sa Univerziteta bile iscrpene, morali smo otići jer je to lično tražio predsednik Tito.

Mene taj događaj nije mnogo uzbudio niti potresao. Smatrao sam da je bilo normalno očekivati da će ljudi koji su zaboravili sopstveni revolucionarni projekt sve učiniti da ućutkaju one koji su na njega uporno podsećali.

Koliko sam mogao da saznam, Vi ste u samom vrhu partijske piramide uživali veliki ugled, pa ste — što je logično — bili predlagani za člana CK SKJ. Ali posle kritike teorije odraza na Bledu filozofi su bezobzirno odbacivani u stranu. Šta biste o tome rekli?

— Između 1960. i 1964. godine postojala je protivrečna situacija koju Vi nagoveštavate. S jedne strane sam kao partizanski rukovodilac i intelektualac marksističkih ubeđenja (koji se dotle uglavnom bavio logikom i filozofijom nauke) uživao određeni ugled u Savezu komunista. S druge strane, posle filozofskog skupa na Bledu — na kome smo odbacili dogmatski marksizam, sa njegovom teorijom odraza, i nagovestili novu, kritičku filozofiju prakse — partijski rukovodioci, naročito Edvard Kardelj, Petar Stambolić i Milentije Popović, počeli su se odnositi prema filozofima s određenim nepoverenjem. Ono se pojačalo našim pokretanjem *Korčulanske škole* i *Praxisa* 1963. godine. Meni je rečeno da sam bio na nekoj listi intelektualaca kandidata za novi CK koji je trebalo da bude izabran na Osmom kongresu SKJ ujesen 1964. godine. Međutim, tog leta sam na Korčulanskoj školi izložio svoj prvi tekst iz oblasti društvene i političke teorije *O smislu samoupravljanja*, u kome sam vrlo kritički govorio o našoj birokratiji i njenim otporima razvoju istinskog intelektualnog samoupravljanja. Čim je tekst mog izlaganja dospeo do partijskih vrhova moje ime je skinuto s liste.

Šta biste rekli o Gavrilu Principu i Nikoli Tesli?

— Gavrilo Princip je primer običnog čoveka koji je jednim jedinim svojim aktom veoma uticao na istorijska zbivanja. Treba, međutim, reći da akt ubistva nadvojvode Ferdinanda nije bio uzrok već samo neposredan povod prvog svetskog rata. Princip nije, dakle, promenio tok svetske istorije, kao recimo Lenjin, već ga je samo ubrzao. Do prvog svetskog rata bi svakako došlo i da nije bilo Principa: sukob među suprotnim političkim i vojnim taborima se teško mogao izbeći; Austrougarska je samo tražila podesan povod da se obračuna sa Srbijom.

Prodor centralnih sila ka Balkanu i ka Istoku Rusija i Antanta nisu mogle tolerisati. Međutim, u momentu kad se dogodio sarajevski atentat centralne sile su bile spremnije za rat.

Digitized by Google

Srbija je bila iscrpljena balkanskim ratovima i bio joj je neophodan predah. Dakle, momenat je vrlo loše izabran i vrlo malo je nedostajalo da Nemačka i Austrougarska dobiju rat — što bi potpuno izmenilo tok svetske istorije.

Nikola Tesla je primer ličnosti koja bitno utiče na istoriju ne političkim ili vojnim akcijama već doprinosom nauci, kulturi, tehnici. Teslini pronalasci su omogućili prenošenje električne energije na neograničeno velike daljine. Oni su, dakle, bitno doprineli drugoj tehnološkoj revoluciji koja je stvarala novu materijalnu civilizaciju zasnovanu na električnim aparatima i elektronici. Onog časa kad je električna struja dospela u gradove, fabrike i domove nastao je potpuno novi kvalitet ljudskog života.

Dakle, kad govorimo o velikim ličnostima koje stvaraju istoriju moramo uzeti u obzir ne samo revolucionare, političare i vojnike, već i naučnike, inženjere, filozofe i umetnike. Da nije bilo folozofije prosvećenosti moderno građansko društvo bi izgledalo znatno drugačije. Lok je otac liberalizma i leberalne demokratije. Iz Marksove teorije je nastao najveći deo revolucionarnog socijalističkog pokreta. Ekonomist Kejns je pripremio ekonomsku teoriju koja je omogućila reformu prvobitnog kapitalizma u pravcu »države blagostanja«.

U našoj novijoj istoriji književnost je igrala veliku ulogu. Narodna poezija nas je pripremila za velike podvige i velike žrtve u nizu oslobodilačkih borbi. Dvadesetih i ranih tridesetih godina mnogi hrvatski radnici i intelektualci postali su levičari čitajući Krležina dela.

Roman »Kako se kalio čelik« je duboko uticao na nas skojevce i stvorio sasvim izuzetno borbeno raspoloženje. Dobrica Ćosić je svojim istorijskim romanima stvorio jedan odvažni patriotski duh koji je znatno doprineo mogućnosti sadašnje obnove Srbije.

Želim da Vam postavim i ovakvo pitanje: šta Vi kao poznati filozof mislite o istorijskoj odgovornosti ličnosti u istoriji?

— Oni koji mnogo mogu, mnogo su i odgovorni. Moć bilo koje vrste, dakle ne samo vojna i politička već i ekonomska i kulturna, veoma je opasna. Ona može da proizvede mnogo dobra ali i mnogo zla. U prvi mah može izgledati da su posledice samo povoljne, humane, ali se sa nešto više savesnog kritičkog razmišljanja otkriva da one mogu biti i negativne i izazvati trajnu ljudsku patnju.

Razume se, pojedinac je odgovoran samo onoliko koliko je bio slobodan da utiče na tok stvari. Pojedinac ne može biti odgovoran za ono što nije znao niti je mogao znati, za ono što nije učinio niti je bilo kako mogao sprečiti ili izmeniti.

Digitized by Google

Problem sa velikim ličnostima je u tome što one ne mogu sagledati udaljene posledice svog dela. Za takve posledice one ne mogu biti odgovorne. Marks nije odgovoran za način na koji je njegove ideje Lenjin protumačio i primenio na uslove nerazvijenog ruralnog ruskog društva. U tom pogledu se Marks unapred ogradio i vrlo jasno utvrdio da o prevazilaženju kapitalizma i o stvaranju humanijeg i slobodnijeg ljudskog društva može biti reči samo u društvu koje se nalazi na visokom nivou materijalnog i kulturnog razvoja, koje je obezbedilo elementarne demokratske slobode, i u kome ljudi već imaju bogatstvo različitih potreba, makar one bile date i u otuđenom vidu. Takav opis isključuje mogućnost primene njegove teorije na nerazvijena društva.

Marks je međutim odgovoran (kao i Engels) što je sa izvesnom tipično pruskom arogancijom, stalno težio grubim, preoštrim izrazima — i kad je reč o izražavanju svojih ideja i kad je reč o polemici sa svojim protivnicima. Na primer, on je svaku državu (pa čak i demokratsku državu) nazvao »diktaturom«. Radničku državu za koju je inače smatrao da će biti radnička demokratija, vladavina većine, nazvao je, bez ikakve potrebe, »diktaturom proletarijata«. On je morao znati da se reč »diktatura« može i drugačije protumačiti. Odgovoran je prema tome što je već Lenjin — u ime Marksa — »radničku državu« nazvao »diktaturom« u smislu vladavine koja nije ograničena nikakvim zakonima. To što je kod Lenjina bila država koja se, zbog svoje slabosti i opasnosti kojima je okružena, brani svim sredstvima, kod Staljina je postala država koja sistematski sprovodi teror nad svojim građanima da bi lakše sprovela volju apsolutnog vođe. Marks je odgovoran što je svojom terminološkom nepromišljenošću omogućio da se sve to radi u njegovo ime.

Isto tako je Marks (kao i Engels) odgovoran za brutalni, psovački, uvredljivi polemički stil, koji se posle odomaćio u socijal-demokratiji, odakle se preneo u boljševičku tradiciju, da bi kulminirao u staljinizmu.

Izgleda da je kultura dijaloga Marksu bila nepoznata. Sa prijateljima, na primer sa Engelsom, on se uglavnom samo slaže, iako je mnogo puta imao razloga da se s njim spori jer su Engelsove ideje često bile različite. Na primer, Engels ga obaveštava o svom radu na dijalektici prirode i Marks se s njim oko toga ne spori iako je ,po njegovom shvatanju, imalo smisla govoriti o dijalektici samo u ljudskoj istoriji.

Međutim, kad se Marks s nekim spori, bez obzira da li su to buržoaski ideolozi ili socijalisti i istinski revolucionari — kao što su bili Prudon, Hercen, Bakunjin, Lasal — on je arogantan i agresivan, on ismeva, vređa, podmeće. Taj stil, ta vrsta retorike je do dana današnjeg onemogućavala odnos prema drugomišljeniku s potrebnim poštovanjem i tolerantnošću. To je delom doprinelo i sindromu monolitnosti i monopartijnosti koji je bio fatalan za ceo svet autoritarnog socijalizma.

Digitized by Google

Vi ste »proputovali« kroz svet »pun licemera, oportunista i drugih čije ideje i dela u potpunosti zaslužuju ogorčenost jednog tako osetljivog posmatrača...« Šta biste rekli o svojoj ulozi u istoriji?

To je najteže moguće pitanje i na njega je najlakše odgovoriti pozivom da o tome drugi prosude.

Pošto sam u životu po pravilu izbegavao da radim ono što je najlakše neću ni sad napraviti izuzetak.

Moram da kažem da ne volim ni narcise koji svoju vrednost i ulogu vide utoliko većom ukoliko je ona manja, niti lažno skromne licemere i mazohiste koji sebi stalno nešto prebacuju (očekujući da će ih javno mnjenje, milostivo zbog tako obilatog samopriznanja, osloboditi odgovornosti i za ono zlo koje su stvarno učinili), a, s druge strane, preuzimaju na sebe odgovornost i za ono što nisu učinili, pridajući sebi, na taj način, veću važnost nego što im stvarno pripada.

Dakle, kao dvadesetogodišnjak doprineo sam nešto malo pobedi narodnooslobodilačke borbe. Kao filozof učestvovao sam u stvaranju jedne filozofske škole koja će imati vidno mesto u istoriji naše filozofije, a biće zabeležena i kao jedna od interesantnih i originalnih varijanti marksističkog humanizma u evropskim razmerama. Najzad, kao kritički teoretičar našeg društva doprineo sam formiranju jednog alternativnog načina mišljenja koje se dosad opiralo svakoj autoritarnosti u okviru socijalističke tradicije a u narednim godinama će sve više morati da se opire i nekritičkom preuzimanju i imitiranju svega što dopire iz liberalističke tradicije zapadnog građanskog društva.

Digitized by Google

Blagoje Babić

Socijalizam danas

RADNA HIPOTEZA

Promjene u društvima koja su se bila opredijelila za »naučni socijalizam«, označavaju početak nove etape u sociološkoj evoluciji u evroazijskom prostoru, glavnoj pozornici razvoja ljudskog društva od početka pisane istorije. Glavni smjer kretanja opredjeljivaće, čini se, slijedeći činioci:

a) U evropskim zemljama »socijalistička društva« iščezavaju razlaganjem iznutra. Opstanak društvenog oblika zasnovanog na »naučnom socijalizmu«, na istorijskoj pozornici odlučivaće se u Aziji.

b) Evropska društva koja napuštaju »naučni socijalizam« nalaze se pred dramom pred kakvom su se otprilike nalazila u vrijeme opredjeljivanja za ovaj društveni oblik. Ona ne mogu da se vrate na svoju pretsocijalističku prošlost niti mogu da preuzmu tuđu sadašnjost.

c) Promjene u Istočnoj Evropi utiču i na razvoj prilika u Zapadnoj Evropi. Tendencijalno, čitav kontinent se u sociološkom pogledu kreće ka »panevropskoj sintezi« na osnovi panevropske ljestvice vrijednosti: demokratija na političkoj, napredak na ekonomskoj i pravda na socijalnoj ravni.

d) Geografija i istorija »izvršile« su izbor za Jugoslaviju: »balkanska paradigma«.

Digitized by Google

»NAUČNI SOCIJALIZAM«

U društvima koja su sebe označavala socijalističkim, vladajući društveni oblici bili su inspirisani »naučnim socijalizmom«. Kako model »naučnog socijalizma« nigdje nije izričito sročen, preostaje pokušaj da se on rekonstruiše na osnovu, uglavnom, uzgrednih zapisa njegovih osnivača.[1] Prema jednoj takvoj rekonstrukciji, glavni sastojci modela »naučnog socijalizma« bili bi:

a) Visok stepen razvijenosti proizvodnih snaga

Iz radova Marksa i Engelsa proizlazi, čini se, nedvojbeno da je visok stepen razvijenosti proizvodnih snaga preduslov za socijalistički oblik društva.[2] Po tome se »naučni socijalizam« razlikuje od »utopijskog socijalizma«.[3] Jer, kako je smatrao Engels, besklasno društvo, kakvo je socijalizam po definiciji, nije moguće na niskom stupnju proizvodnih snaga.[4] Klasnu podjelu »zbrisaće... pun razvoj modernih proizvodnih snaga«.[5] Koliki je stepen razvijenosti proizvodnih snaga nužan za zasnivanje socijalizma Engels je posredno odgovorio. Taj stepen je već postojao sredinom druge polovine prošlog vijeka u Zapadnoj Evropi: »Taj stupanj je sad dostignut«.[6]

b) Dobrovoljnost akumulacije

Ekonomska osnova za socijalizam priprema se kroz prinudnu akumulaciju — izrabljivanjem robova, kmetova i najamnika,[7]

---

[1] M. B. Brown: Models in Political Economy, Penguin Books, 1984, Harmondsworth, Egland, pp. 120—128.

[2] Marx i Engels: Komunistički manifest.

[3] »...krajnje uzroke svih društvenih promjena i svih političkih prevrata... ne treba... tražiti u *filozofiji*, nego u *ekonomiji* date epohe«. F. Engels: Anti-Diring, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 291.

[4] »Podela društva na eksploatisanu i eksploatatorsku klasu, bila je nužna posljedica ranijeg neznatnog razvitka proizvodnje. Dokle god ukupan društveni rad daje samo prinos koji tek nešto malo prevazilazi ono što je potrebno za oskudnu egzistenciju sviju, dokle god rad zauzima skoro celo vreme velike većine društvenih članova, dotle se društvo nužno deli na klase«. (Engels: Anti-Diring, str. 306) »... podela na klase ima izvesno istorijsko opravdanje ... Ona se temeljila na nedovoljnoj proizvodnji«. (Engels: Anti-Diring, str. 307).

[5] Engels: Anti-Diring, str. 307.

[6] Engels: Anti-Diring, str. 307. — Engels je to tvrdio u vrijeme pisanja »Anti-Diring«-a, to jest 1877. godine. Vidjeti: Engels: Anti-Diring, str. 300.

[7] »Tek je ropstvo omogućilo podelu rada između zemljoradnje i industrije u većim razmjerama, pa time i rascvat starog sveta, helenstvo. Bez ropstva ne bi bilo grčke države, grčke umetnosti i nauke; bez ropstva ne bi bilo rimske imperije. A bez helenstva i rimske

Digitized by Google

pošto na nižem stepenu razvijenosti proizvodnih snaga »ukupni društveni proizvod daje samo prinos koji tek nešto malo prevazilazi ono što je potrebno za oskudnu egzistenciju svih«.[8] Tek kada stepen razvijenosti proizvodnih snaga postane dovoljan da svim članovima društva »obezbedi opstanak i... garantuje potpuno slobodno usavršavanje i primjenjivanje tjelesnih i duhovnih sposobnosti«,[9] dobrovoljna akumulacija zamjenjuje prinudnu.[10]

c) **Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju**

Već je kapitalizam izvršio podruštvljavanje proizvodnje a time i sredstava za proizvodnju.[11] Društvenost proizvodnje dolazi u sukob sa privatnošću prisvajanja.[12] Ova protivrječnost se istorijski razrješava »uzimanjem u posed sredstava za proizvodnju od strane društva«.[13] Proletarijat sredstava za proizvodnju najprije pretvara u »državnu svojinu«.[14] Kako država potom »odumire«,[15] svojina nad sredstvima za proizvodnju postaje u pravom smislu društvena. Ali, čini se, iz djela Marksa i Engelsa ne proizlazi da u socijalizmu nema mjesta i za sitna privatna preduzeća.[16]

d) **Proizvodnja upotrebne vrijednosti**

Socijalizam, čini se, pretpostavlja ukidanje robne proizvodnje. »Uzimanjem u posjed sredstava za proizvodnju od strane društva uklanja se robna proizvodnja, a s njom i vladavina proizvoda nad proizvođačima«.[17]

---

imperije kao temelja, ne bi bilo ni moderne Evrope. Ne treba nikad zaboraviti da ceo naš ekonomski, politički i intelektualni razvitak ima za pretpostavku stanje u kome je ropstvo bilo koliko nužno toliko i opšte priznato. U tom smislu imamo pravo da kažemo: bez antičkog ropstva ne bi bilo ni modernog socijalizma«. Engels: Anti-Diring, str. 199.

[8] Engels: Anti-Diring, str. 306.

[9] Engels: Anti-Diring, str. 308.

[10] Brown, op. cit., p. 120.

[11] »Ali buržoazija... nije mogla da pretvori ta skučena sredstva za proizvodnju u moćne produktivne snage a da ih ne pretvori iz individualnih sredstava za proizvodnju u *društvena*, u sredstva za proizvodnju koja mogu biti primijenjena samo od strane *mnogih ljudi* zajednički«. Engels: Anti-Diring, str. 293.

[12] Isto, str. 295.

[13] Isto, str. 309.

[14] Isto, str. 305.

[15] Isto, str. 306.

[16] Brown, op. cit., pp. 127—8.

[17] Engels: Anti-Diring, str. 309.

Digitized by Google

e) **Planiranje**

Čim sredstva za proizvodnju postanu društvena i ukine se robna proizvodnja, plan postaje glavno sredstvo za usmjeravanje društvene reprodukcije. »Anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se planskom, svesnom organizacijom. Borba za individualni opstanak prestaje.«[18]

f) **Raspodjela prema radu**

Osnivači »naučnog socijalizma« odbacuju potpunu jednakost.[19] Za njih je socijalizam društvo srazmjerne jednakosti. To jasno proizlazi iz načela raspodjele »Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovom radu.«[20] »Pravo proizvođačâ *proporcionalno* je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se mjerenje vrši *jednakim mjerilom — radom.*[21] Kako su sposobnosti članova društva nejednake, različit je i njihov učinak, pa time i udio u raspodjeli društvenog proizvoda. Stoga, umjesto da budu jednaka, prava moraju biti nejednaka.[22] Drugim riječima, društvenost svojine nad sredstvima za proizvodnju pretpostavlja da svi članovi društva žive od rada, a ne od svojine.[23] Ukratko, socijalizam ukida »sve klasne razlike«,[24] ali ne ukida svaku nejednakost.

---

[18] Isto, str. 309. — »Protivrečnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja reproducira se kao *suprotnost između organizacije proizvodnje u jednoj fabrici i anarhije proizvodnje* u celom društvu«. Engels; Anti-Diring, str. 298.

[19] »Revolucionarna literatura koja je pratila ove prve pokrete proletarijata po svojoj je sadržini nužno reakcionarna. Ona propoveda opšti asketizam i grubo jednačarstvo« (Marks i Engels: Komunistički manifest, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1975, str. 65. — »'Uklanjanje svake socijalne i političke nejednakosti' tako isto je vrlo sumnjiva fraza umjesto 'ukidanja svih klasnih razlika'. Od zemlje do zemlje, od pokrajine do pokrajine, čak od mjesta do mjesta uvijek će postojati *izvjesna* nejednakost životnih uslova, koja se može svesti na minimum, ali koja se ne može nikad ukloniti... Ideja o socijalističkom društvu kao carstvu *jednakosti* jeste jednostrana francuska ideja«. (Engels o Gotskom programu. In: Marks: Kritika Gotskog programa, str. 42—3).

[20] Marks: Kritika Gotskog programa, str. 20.

[21] Isto, str. 19.

[22] Kako su sposobnosti nejednake, »Ovo *jednako* pravo je nejednako pravo za nejednaki rad. ... Ono priznaje prešutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije. *Zato je ono po svom sadržaju, pravo nejednakosti,* kao i svako pravo«. Marks: Kritika Gotskog programa, str. 19.

[23] »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode ... pojedini proizvođač dobiva nazad od društva — poslije odbitaka — točno onoliko koliko mu daje ... Istu količinu rada koju je dao društvu u jednom obliku dobiva nazad u drugom obliku«. Marks: Kritika Gotskog programa, str. 18—19.

[24] F. Engels o Gotskom programu. In: Marks: Kritika Gotskog programa, str. 42—3.

Digitized by Google

g) **Solidarnost**

Nejednakost u raspodjeli društvenog proizvoda, koja proističe iz načela »Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovom radu«, bitno je ograničena načinom na koji se raspodjela vrši. Raspodjela društvenog proizvoda između pojedinih članova društva vrši se tek pošto se obezbijedi društvena solidarnost, to jest pošto se iz društvenog proizvoda izdvoji dio potreban za pokrivanje potreba cijelog društva: smorizacija sredstava za proizvodnju; akumulacija za proširenu reprodukciju; rezervni fond za vanredne prilike; troškovi upravljanja; zajedničke potrebe kao što su zdravstvo, školstvo i slično; fondovi za nesposobne za rad i tako dalje.[25]

h) **Vlast proizvođača**

Po rušenju buržoaskog društva vlast dobija oblik »diktature proletarijata«.[26] Po svojoj suštini, »diktatura proletarijata« je vlast proizvođača.[27] Po konačnoj pobedi radničke klase i ukidanju svih klasnih suprotnosti država »odumire«.[28] Na mesto država stupa slobodno »udruživanje, u kome je slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve«.[29] Dakle, socijalizam[30] ukida politički oblik vlasti.

---

[25] Marks: Kritika Gotskog programa, str. 17. i 18.

[26] »Pita se onda: kakav će preobražaj pretrpjeti državnost u komunističkom društvu? ... Između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, i država tog perioda ne može biti ništa drugo osim revolucionarna diktatura proletarijata.

[27] Marks: Građanski rat u Francuskoj, Kultura, Beograd, 1950, str. 58 et seq.

[28] »... Marksovo djelo protiv Prudhona i zatim Komunistički manifest direktno kažu da se s uvođenjem socijalističkog društvenog poretka država sama od sebe raspušta (sich auflöst) i nestaje. Kako je pak država samo prolazna institucija kojom se služimo u borbi, u revoluciji, da bismo nasilno gušili svoje protivnike, čista je besmislica govoriti o slobodnoj narodnoj državi: dok je proletarijatu još *potrebna* država, ona mu je potrebna ne u interesu slobode, nego u interesu ugušivanja njegovih protivnika, a čim postane moguće govoriti o slobodi, prestaje država kao takva postojati«. Engels o Gotskom programu. In: Marks: Kritika Gotskog programa, str. 42. — Prvi čin u kome država stvarno istupa kao predstavnik celog društva — uzimanje u posed sredstava za proizvodnju u ime društva — ujedno je njen poslednji samostalan čin kao države ... Država ne biva 'ukinuta', *ona odumire*«. Engels: Anti-Diring, str. 306.

[29] Marks i Engels: Manifest Komunističke partije, str. 49.

[30] Marks i Engels upotrebljavali su pojam »komunizam« da bi razlikovali od utopista i zastupnika malograđanskog socijalizma. »Socijalizam je 1847. značio buržoaski pokret, komunizam — radnički pokret«. Marks i Engels: Manifest Komunističke partije, str. 92.

Digitized by Google

i) Položaj pojedinca

Socijalizam pretpostavlja »slobodan razvitak svakog pojedinca« kao »uslov slobodnog razvitka za sve«.[31] Socijalizam pojedinca oslobađa dvostruko. Ukidanjem »svih klasnih razlika«[32] on ga oslobađa od eksploatacije. »Odumiranjem« države i njenom zamjenom »slobodnim udruživanjem«[33] pojedinac biva oslobođen i državne prinude. Ali, sloboda pojedinca ima i granice. Podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju,[34] pojedinac više ne može da živi od svojine, nego samo od svog rada. Kako je »cela proizvodnja ... koncentrisana u udruženih individua«,[35] rad je društven. Pojedinac učestvuje u raspodjeli društvenog proizvoda tek pošto se podmire opšte i zajedničke potrebe.[36] Ukratko, granica slobode pojedinca je sloboda drugih pojedinaca.

»REALNO POSTOJEĆI SOCIJALIZAM«: »ISTOČNJAČKO DRUŠTVO« U EVROPI

— Uvod

Društva koja su izvela »socijalističke revolucije«, to jest rušenje prethodnih društvenih ustrojstava, bilo pod unutrašnjim bilo pod spoljnim poticajima, bila su se opredijelila za izgradnju »naučnog socijalizma«. S obzirom na to što su »socijalističke revolucije« izvedene u zemljama kojima kapitalizam nije ostavio u nasljeđe »visok stepen razvijenosti proizvodnih snaga«, naknadno je trebalo stvoriti uslove za »naučni socijalizam«. Tako je »socijalistička izgradnja« trebalo da teče u fazama koje bi se, u analitičke svrhe, čini se, mogle označiti na slijedeći način: »protosocijalizam«, »mezosocijalizam« i »naučni socijalizam«.[37]

1. »Protosocijalizam«

Glavna obilježja »protosocijalizma« su:

a) Protoakumulacija kapitala. Socijalizam je bio zasnovan u zemljama koje nisu bile dospjele u »dovršeni kapitalizam«, i to nakon razornih ratova. Gotovo sve socijalističke zemlje su u

---

[31] Marks i Engels: Manifest Komunističke partije, str. 49.

[32] F. Engels o Gotskom programu. In: Marks: Kritika Gotskog programa, str. 42—43.

[33] Engels: Anti-Diring, str. 306. — Marks i Engels: Manifest Komunističke partije, str. 49.

[34] Engels: Anti-Diring, str. 308.

[35] Marks—Engels: Manifest Komunističke partije, str. 48.

[36] Marks: Kritika Gotskog programa, str. 17—18.

[37] B. Babić: Socijalizam danas — Još po jedna reforma privrednog sistema, »Socijalizam«, 1986, br. 12, str. 86—99.

Digitized by Google

»izgradnji socijalizma« morale poći od srazmjerno vrlo niskog stepena razvijenosti proizvodnih snaga, što je upravo obrnuto od onog što su predviđali »osnivači naučnog socijalizma«. Drugim riječima, prvi društveni posao koji je pao u dio socijalizmu je dovršenje protoakumulacije kapitala.

b) Raspodjela »apsolutne« oskudice je drugi zadatak protosocijalizma. Kako je socijalizam obično nastajao u uslovima krajnjeg siromaštva, pravedna raspodjela krajnje oskudice bila je preduslov da se obezbjedi opstanak svima.

c) Za obavljanje pomenuta dva društvena zadatka uspostavljena je »protodiktatura proletarijata«.

d) Glavne poluge pomoću kojih je »protodiktatura proletarijata« uspjela da ispuni svoje osnovne društvene zadatke — protoakumulacija kapitala i pravedna raspodjela »apsolutne« oskudice — bile su: politička prinuda i moralna pobuda.

e) Vladajući oblik društvene proizvodnje bila je proizvodnja upotrebne vrijednosti.

2. »Mezosocijalizam«

Glavna obilježja »mezosocijalizma«, prema dosadašnjem iskustvu, su:

a) »Redovna« akumulacija kapitala, odnosno proširena reprodukcija. Ova mora biti neprekidna budući da je glavni istorijski zadatak socijalizma pripremanje materijalne osnove za »viši oblik društva«.

b) Pravedna raspodjela relativne oskudice je drugi osnovni zadatak »mezosocijalizma«. Na ovom stupnju, pošto je već prevladana »apsolutna« oskudica, raspodjela se vrši po načelu: »svako prema sposobnostima, svakome prema radu«.

c) Sredstvo za obavljanje ovih društvenih zadataka »mezosocijalizma« je »redovna diktatura proletarijata«, koja se ispoljava u različitim vidovima »socijalističke demokratije«.

d) Razvojno dejstvo glavnih poluga »protosocijalizma« je već istrošeno. Politička prinuda iscrpljena je pasivnim otporom. Moralna pobuda istopila se u očekivanju ispunjenja »revolucionarnih obećanja« o socijalizmu kao društvu blagostanja.

e) Vladajući oblik društvene proizvodnje je proizvodnja vrijednosti.

3. »Naučni socijalizam«

»Protosocijalizam« i »mezosocijalizam« trebalo je da pripreme osnove za socijalizam kakve su u »svetim knjigama« predviđene za model »naučnog socijalizma«. Na ovom stupnju, na ko-

Digitized by Google

me već postoji »visok stepen razvijenosti proizvodnih snaga«, socijalizam je u stanju da pripremi uslove za sopstveno ukidanje — za prelazak u »viši oblik društva«.

»Vraćanje naprijed«

»Protosocijalizam« se svuda pokazao visoko djelotvornim. Svoje glavne istorijske zadatke — protoakumulacija kapitala i raspodjela »apsolutne oskudice — obavio je srazmjerno vrlo brzo. Društvena pravda u raspodjeli krajnje oskudice učinila ga po sadržini demokratskim, pa je srazmjerno lako pribavljao pristanak za odricanja nužna za ostvarivanje protoakumulacije kapitala. Zahvaljujući tome, mnoge socijalističke zemlje su za srazmjerno kratko vrijeme prešle na stupanj »mezosocijalizma«. Drama »socijalističkih društava« nastaje upravo na ovom stupnju.

Sva evropska »socijalistička društva«, sem možda Albanije, bila su ispunila osnovni uslov za »naučni socijalizam« — »visok stepen razvijenosti proizvodnih snaga«. Sva su bila dostigla stupanj razvijenosti viši nego što ga je imala Zapadna Evropa u vrijeme kad je, po Engelsu, ispunjavala ovaj osnovni uslov za »naučni socijalizam«. Sva ova društva bila su ostvarila i niz drugih sastojaka »naučnog socijalizma: javna svojina na sredstvima za proizvodnju, proizvodnja upotrebne vrijednosti, planiranje, solidarnost. »Socijalistička društva« u Evropi nisu ostvarila tri preostala sastojka modela »naučnog socijalizma« — »dobrovoljnost akumulacije«, »raspodjela prema radu« i »slobodni razvitak pojedinca«. »Samoupravni socijalizam« je u ova tri sastojka bio znatno ispred »realnog socijalizma«, ali ih ni on nije bio u potpunosti ostvario.

Ni jedno »socijalističko društvo« u Evropi nije bilo uspjelo da prekorači granicu između »mezosocijalizma« i »naučnog socijalizma«. Sva ova društva u međuvremenu su zapala u krizu. U svima je došlo do zastoja u razvoju proizvodnih snaga. Ona su se pokazala nesposobnim da u tehnološkom razvoju idu u korak sa »kapitalističkim društvima«. Socijalna napregnutost u svima je rasla. Sva ova društva, prije ili kasnije, opredjeljuju se za reforme.

Zajednička obilježja procesa reformi u »socijalističkim društvima« u Evropi su:

(a) Sva ova društva najprije su počela s »reformama ekonomskog sistema«. U svim ovim društvima reformatori su vremenom došli do zaključka da ekonomske reforme ne mogu uspjeti bez »reforme političkog sistema«.

(b) Reforme političkog sistema dovode do razgrađivanja »partijske države«. U svima razgrađivanje »partijske države« teče brže nego izgradnja »pravne države«. Zbog toga reformatori u manjoj ili većoj mjeri gube kontrolu nad procesom reformi.

Digitized by Google

Dolazi do zvaničnog odbacivanja socijalizma ili do prelaska na »novi tip socijalizma«.

Uglavnom, »socijalistička društva« u Evropi su odustala od »naučnog socijalizma«. Ona su to učinila na stupnju u kome su ispunila osnovni uslov za njegovo zasnivanje — »visok stepen razvijenosti proizvodnih snaga«. »Naučnom socijalizmu« u Evropi za sada ostaje vjerna samo Albanija. On je sada opredjeljenje uglavnom vanevropskih društava — zemlje Dalekog istoka i Kuba, koje su na niskom stepenu razvijenosti proizvodnih snaga.

Uglavnom na stupnju »mezosocijalizma« evropska »socijalistička društva« se vremenom odvajaju od »naučnog socijalizma«. Sva ova društva najprije zapadaju u privredni zastoj. Zatim nastupa opšta kriza. Izlaz iz krize traži se u razmicanju granica zakonu vrijednosti. Nova zvanična opredjeljenja su: »pluralizam svojine« i »politički pluralizam«. Proizvodnja vrijednosti postaje »vladajući« oblik društvene proizvodnje. Ukida se primat javne svojine. Privatna svojina stiče pravo na »slobodnu utakmicu« u »pluralizmu svojine«. Plan ustupa mjesto tržištu. Uvodi se višestranački sistem. Egalitarizam se povlači u korist tržišta radne snage. Zemlje u koje je socijalizam »uvezen« i zvanično se odriču socijalizma — Istočna Njemačka, Poljska, Madžarska, Rumunija, Čehoslovačka. Smjer bugarskog »preustrojstva« vjerovatno će umnogome zavisiti od ishoda sovjetske »perestrojke«. Bez obzira na to da li će se »prva zemlja socijalizma« zvanično odreći »naučnog socijalizma«, izvesno je da se »perestrojka« kreće smjerom reformi u srednjoj Evropi. Jugoslavija, koja je imala autohtonu revoluciju, zvanično se opredijelila za »novi tip socijalizma«.

»REALNO NESTAJUĆI SOCIJALIZAM«: POHOD »AZIJSKOG SINDROMA«

»Istorijski uragan«, koji »realno postojeći socijalizam« ubrzano skida s istorijske pozornice uslovljen je brojnim činiocima.

1. »Istočnjačko zastranjivanje«

Svi društveni oblici koji su prethodili »socijalističkom društvu«, nastajali su stihijno, kao ishod »prirodnih« sila. Na društvenoj ravni ciljevi, metodi ni sredstva nisu unaprijed bili »zadati«. Zato se svi ovi društveni oblici pokazuju kao »objektivno« dati. Samim tim se kao »objektivne« uzimaju i njihove posljedice.

Socijalizam je prvi društveni oblik koji se gradi po »mjeri«. On nastaje na osnovi unaprijed pripremljenog projekta čiji se ciljevi i metodi definišu unaprijed. On se zato javlja kao »subjektivno« dat, radi smišljenog oslobađanja ljudskog društva od socijalnog darvinizma, odnosno od klasne podjele.

Digitized by Google

»Subjektivnost« socijalizma ima dvojake posljedice: Na jednoj strani, ona omogućava izgradnju društvenog oblika po slobodnom izboru protagonista, oslobađajući razvoj ljudskog društva od stihije. Na drugoj, pak, strani, ona protagonistima ostavlja slobodu u izboru ciljeva i metoda za njihovo ostvarivanje. Ta sloboda je prelazila u proizvoljnost čije posljedice su bacile sumnju bilo na istorijsku opravdanost bilo na ostvarivost samog socijalističkog projekta. Stoga se i postavilo pitanje da li postoji »objektivna« granica »subjektivnosti« socijalizma koja bi ga štitila od prevođenja slobode izbora ciljeva i metoda u proizvoljnost?

»Kapitalističko društvo« je »zaštićeno« od »subjektivnosti«. Ono je zasnovano na proizvodnji vrijednosti kao »vladajućem« obliku društvene proizvodnje i privatnoj svojini kao »vladajućem« obliku svojine. Individualni interes na vrhu društvene ljestvice vrijednosti. Društvena reprodukcija funkcioniše na industrijskoj tehnologiji. Istorijski učinak ovog društvenog oblika u njegovom vidu je: dinamika na ekonomskoj, demokratija na političkoj i darvinizam na socijalnoj ravni. Upravo zbog socijalne nepravde »socijalističke revolucije« rušile su »kapitalističko društvo«.

»Itočnjačko društvo« koje je u Aziji trajalo hiljadama godina nije imalo organske zaštite protiv »proizvoljnosti«. Ovaj društveni oblik zasnivao se na spoju proizvodnje upotrebne vrijednosti kao »vladajućem« obliku društvene proizvodnje i javnoj svojini kao »vladajućem« obliku svojine. Solidarnost je na vrhu društvene ljestvice vrijednosti. Društvena reprodukcija funkcioniše na preindustrijskoj tehnologiji. Istorijski učinak ovog društvenog oblika u njegovom izvornom vidu bio je: despotizam na političkoj, stagnacija na ekonomskoj i nepravda na socijalnoj ravni. Glavni protagonisti ovog društvenog oblika, kao što su mandarini u Kini ili malabdari u Indiji, prvi su uzurpacijama javne svojine narušili načelo solidarnosti. To je bio glavni razlog razlaganja iznutra »istočnjačkog društva«.

»Realno postojeći socijalizam« bio je mnogo bliži »Istočnjačkom društvu« nego »kapitalističkom društvu«. Počivao je na spoju javne svojine kao »vladajućeg« oblika svojine i proizvodnje upotrebne vrijednosti kao »vladajućeg« oblika društvene proizvodnje. Solidarnost odnosno jednakost je vrhovno društveno načelo. Društvena reprodukcija trebalo je da funkcioniše na industrijskoj tehnologiji. Ni ovaj društveni oblik nije imao »zaštite« protiv »proizvoljnosti«. Istorijska dejstva ovakvog spoja bila su slična istorijskim dejstvima »istočnjačkog društva«. Nedemokratska evolucija vlasti postala je opšta pojava. Za nekoliko decenija ovaj oblik društva iscrpio je razvojne mogućnosti. U razvoju tehnologije izgubio je korak u poređenju s »kapitalističkim društvom«. Načelo jednakosti se narušava. Nosioci javne vlasti ponavljaju iskustvo mandarina, malabdara. I ovaj društveni oblik se razlaže iznutra.

Digitized by Google

Kombinacija koja istorijski nije »isprobana« je: javna svojina na sredstvima za proizvodnju kao »vladajući« oblik svojine i proizvodnja vrijednosti kao »vladajući« oblik proizvodnje. Ovakav društveni oblik mogao bi opstati razumljivo samo na industrijskoj tehnologiji. Po pretpostavci, ovakav društveni oblik trebao bi da ima istorijsko dejstvo: dinamika na ekonomskoj, demokratija na političkoj i pravda na socijalnoj ravni. Naime, proizvodnja vrijednosti trebalo bi da »štiti« društvo od despotije i ekonomske stagnacije. Javna svojina trebalo bi da bude zastupljena u mjeri koja je nužna kao oslonac za socijalnu pravdu.

Drugim riječima, proizvodnja vrijednosti je »objektivna« granica slobodi protagonista socijalističkog projekta u izboru ciljeva i metoda za njihovo ostvarivanje. Ona vojuje za demokratski oblik vlasti. Istovremeno obezbjeđuje unutrašnju dinamiku društvenom obliku potrebnu za postojan razvoj proizvodnih snaga. Ali, ovakav spoj nužno pretpostavlja ekonomski darvinizam (ekonomska pobuda plus ekonomska prinuda). No, prevođenje ekonomskog darvinizma u socijalni darvinizam nema »objektivnog ograničenja«. Zato bi prisustvo javne svojine bilo oslonac za socijalnu pravdu.

Ni u jednoj socijalističkoj zemlji do danas nije dosljedno izveden pokušaj da se javno privređivanje snabdije odgovarajućim unutrašnjim pokretačima — ekonomskom pobudom i ekonomskom prinudom istovremeno. Spoj javne svojine i proizvodnje vrijednosti nigdje nije u većoj mjeri »isproban«.

Socijalizam je svuda započet s uvjerenjem da je s njim nespojiva proizvodnja vrijednosti po definiciji, da prosta robna proizvodnja nužno vodi u kapitalizam i da je strani kapital oruđe imperijalizma. Zato su posvuda na stupnju »protosocijalizma« zatrti i jedno i drugo i treće.

Jugoslavija je bila djelimično ostvarila spoj javne svojine i proizvodnje vrijednosti. Ona zato ima viši stepen kakvoće u ukupnom privređivanju nego bilo koja druga socijalistička zemlja. Ali, ni ona nije dovoljno »isprobala« ovaj spoj. U svoj sistem privređivanja ona je bila ugradila, i to ne dosljedno, samo jedan od pokretača privređivanja svojestvenih »zapadnjačkom spoju« — ekonomsku pobudu. Ekonomska prinuda sve do sada praktično nije postojala. To je, čini se, jedan od glavnih razloga što spoj javne svojine i proizvodnje vrijednosti nije dao bolji ishod.

2. Sukob ekonomske osnove i društvene nadgradnje

»Izgradnja socijalizma« — mimo Marksovih očekivanja — započeta je u manje razvijenim zemljama. Ove zemlje nisu imale »dovršeni kapitalizam«. U njima, dakle, kapitalizam nije obavio posao koji je, po Marksu, trebalo da obavi: da socijalizmu u nasleđe ostavi visoko razvijenu ekonomsku osnovu. Naprotiv, so-

Digitized by Google

cijalizmu je palo u dio da sam sebi stvara ekonomsku osnovu, počev čak od protoakumulacije kapitala. I tu je, čini se, teorijsko mjesto sukoba između razvoja proizvodnih snaga i razvoja društvenih odnosa do koga je došlo u socijalističkim zemljama.

Za iskustva se zna da protoakumulacija kapitala nigdje nije izvršena demokratskim metodima. Ona je svuda vršena uz korišćenje političke prinude. U kolijevci kapitalizma, Zapadnoj Evropi, protoakumulacija kapitala ostvarivana je nasiljem i na unutrašnjoj i na međunarodnoj ravni. Kolonijalizam je po ekonomskoj suštini bio, u stvari, prije svega protoakumulacija kapitala imperijalističkih zemalja na račun potčinjenih. U dvije od vodećih kapitalističkih zemalja — Njemačkoj i Japanu — i sam kapitalizam je nametnut nasiljem »odozgo«. Nametnuli su ga junkeri i samuraji.

U uslovima siromaštva, u kojima je zasnovana »izgradnja socijalizma«, protoakumulacija kapitala nije mogla biti izvedena dobrovoljnim pristankom na odricanja. I to tim prije što je, pod pritiskom kapitalizma spolja, protoakumulaciju trebalo izvršiti u mnogo kraćem roku nego što je ona izvršena u razvijenim kapitalističkim zemljama. Stoga je i ovdje protoakumulacija morala biti oslonjena na korišćenje prinude. U tu svrhu stvoreni su odgovarajući politički sistemi. Tako je došlo do stvaranja snažnih državnih aparata, odnosno uspostavljanja »protodiktature proletarijata«, koja je državno činovništvo pretvorila u vladajući državni sloj. Stoga u toku protoakumulacije kapitala u »socijalističkim društvima« i nema protivrječnosti između ekonomske osnove i nadgradnje. Nadgradnja je i stvorena upravo za protoakumulaciju kapitala.

Protivrječnost između ekonomske osnove i nadgradnje nastaje s »dovršavanjem« protoakumulacije kapitala. Razvoj proizvodnih snaga zasnovan na »redovnoj« akumulaciji kapitala, odnosno proširenoj reprodukciji, počinje da udara u granice »protodiktature proletarijata« stvorene za protoakumulaciju kapitala. Uvećavanje broja nosilaca privređivanja, do čega dovodi proširena reprodukcija, geometrijskom progresijom uvećava broj veza među njima. Postaje sve složenije i teže ostvarivanje tih veza »iz kancelarije«. Isto tako, postaje sve teže određivanje uslova privređivanja, utvrđivanje mjerila racionalnosti, alokacije sredstava i slično. Privredni sistemi skrojeni u doba protoakumulacije kapitala postaju nužno tijesni za »redovnu« akumulaciju, odnosno prohširenu reprodukciju. U svim »socijalističkim društvima« na red dolazi nužnost mijenjanja privrednih sistema.

Reformatori u svim socijalističkim zemljama, prije ili kasnije, »otkrivaju« zakon vrijednosti odnosno tržište. Odnos prema tržištu je probni kamen svih reformi.

Razmicanje granica zakonu vrijednosti nosi sobom odgovarajuće posljedice. Prvo, tržište objektivno teži klasnom raslojavanju jer uvijek teži da povlasti povlašćene. Drugo, ona ugro-

Digitized by Google

žava »protodiktaturu proletarijata« odnosno položaj činovništva koje nema nikakvih sopstvenih sredstava za proizvodnju niti za opstanak. Njegov opstanak i društveni položaj zavise od vlasti nad nosiocima akumulacije kapitala. A proizvodnja vrijednosti ugrožava upravo to.

Tržište svuda, neprekidno, stavlja na probu svaku upravu, svaki politički sistem, svaki društveni oblik. Ono znači konkurenciju. Konkurencija u ekonomiji teži da se proširi na vlast. Drugim riječima, »redovna« akumulacija kapitala traži »objektivna« mjerila racionalnosti privređivanja, to jest oslobađanje zakona vrijednosti od »protodiktature proletarijata«. Zato su u »socijalističkim društvima« mnogo lakše donošene odluke o privrednim nego o političkim reformama.

Glavna ekonomska poluga kojom kapitalistička klasa obezbjeđuje prilagođavanje političkog sistema potrebama »redovne« akumulacije kapitala je upravo tržište. Ona je njegovo dejstvo protegla i na političku ravan. Tako tržište, neposredno i posredno, određuje dejstvovanje čitavog društveno-ekonomskog sistema: ako radnik slabo radi, gubi posao; ako preduzetnik slabo posluje, pada pod stečaj; ako privreda zapadne u krizu, vlada gubi mandat.

»Socijalistička društva« nisu imala mehanizam za »automatsko« prilagođavanje političkog sistema potrebama akumulacije kapitala. »Pobjednička klasa« nije imala sredstva pomoću koga bi razvlastila nosioce »protodiktature proletarijata«. Zato je činovništvo zadržavalo prevlast nad nosiocima akumulacije kapitala. Ono se »instinktivno« opiralo razmicanju granica zakona vrijednosti, jer bi ga on mogao razvlastiti, prvo ekonomski pa onda politički. Upravo je to bio vrhunac drame »socijalističkih društava«. U odsustvu »automatskog« prilagođavanja, politički sistem se ruši. Reforme privrednog sistema prvobitno zamišljene, gube smisao. Više se ne radi o »reformi socijalizma«. U suštini napušta se dosadašnji društveni oblik, a da nigdje nije sasvim jasno kakva bi trebalo i moglo da bude njegova zamjena.

3. **Rast pasivnog otpora**

Pasivni otpor prati socijalizam od njegovog zasnivanja Glavni razlog ovog otpora je u raskoraku protagonista socijalizma sa etikom. Njegovi protagonisti sami su narušavali njegova osnovna načela. Prvo, proglašena je sloboda savjesti. U praksi, polazeći od Marksove postavke o religiji kao »opiumu naroda«, religija je faktički stavljena van zakona. Članstvo u vladajućim partijama i zvanično je bilo proglašeno nespojivim s religioznošću. Drugo, jednakost je proglašena osnovnim načelom socijalizma. U stvarnosti, glavni protagonisti ovog društvenog oblika prvi su odstupili od ovog načela koje je trebalo da štite. Nosioci javnih ovlašćenja u socijalističkim društvima postupili su analogno man-

Digitized by Google

darinima u Kini, malabdarima u Indiji, sipahiima u Otomanskom sultanatu. Treće, protagonisti socijalizma obećali su slobodu udruživanja. U stvarnosti, kolektivizacija je svuda sprovedena nasilnim putem.

Krajnji ishod biva usaglašen s istorijskim iskustvom: društva koja narušavaju svoja osnovna načela sama sebe osuđuju na razlaganje iznutra.

4. Renesansa srednje klase

Zajedničko protagonistima reformi u svim »socijalističkim društvima« bio je zaključak da »reforme privrednog sistema« ne mogu uspjeti bez »reforme političkog sistema«. Glavni problem ovih društava, međutim, nije ni ekonomski ni politički, nego sociološki. Izmjene ekonomskog i političkog sistema mogu se izvesti vrlo brzo — promjenom ustavâ i zakonâ. Za izmjenu sociološke strukture trebaju decenije.

Prema opštoj ocjeni, reforma koja bi potpuno »oslobodila« zakon vrijednosti, ukinula bi i do trećine radnih mjesta u »socijalističkim društvima«. Zbog prevelike skrivene nezaposlenosti ova društva nemaju sredstava za otvaranje novih radnih mjesta. U javnom sektoru nema mogućnosti za alternativno zapošljavanje. Zbog toga reforme, prije ili kasnije, ukidaju ograničenja za razvoj privatnog privređivanja. Tako se načinje decenijama stvarana sociološka struktura: pospješuje se rast »srednje klase« koja je inače već postojala u porama »socijalističkih društava«. »Srednja klasa« se brzo širi i konstituiše sociološki, pravno i politički. Tako nastaje sociološki novi oblik društva. Na jednoj strani je dio društva koji živi od javne svojine — od plata odnosno ličnih dohodaka. Na drugoj strani je dio društva koji živi od privatne svojine, — od profita, rente, kamata, kursnih razlika. Javna preduzeća zadržavaju i vanekonomske funkcije — zaštita od nezaposlenosti, rješavanje stambenih i drugih socijalnih pitanja. Zato ostaju neefikasna. Ishod je stagnacija ili nazadovanje. Privatna preduzeća oslobođena su vanekonomskih funkcija. Jedina funkcija im je profit. Privatno privređivanje je stoga efikasnije. Ono je u ekspanziji. Tu počinje prava drama »socijalističkih društava«. Njen rasplet zavisiće od toga šta će učiniti »srednja klasa«.

Glavni cilj »srednje klase« je zaštita privatne svojine i mogućnosti za njeno uvećavanje. Ona zato vrši pritisak za razgrađivanje »partijske države« i javne svojine. »Srednja klasa« tako postaje glavni ferment unutrašnjih vrenja. Dalji smjer i ishod reformi prelazi u njene ruke.

»Srednja klasa« je najdinamičniji društveni sloj od početka pisane istorije. Ona je, u stvari, iznijela glavni teret razvoja evropske civilizacije. Azija je tavorila u siromaštvu upravo zbog toga što je »istočnjačko društvo« stalno konfiskovalo ovaj društve-

Digitized by Google

ni sloj. »Srednja klasa« bila je u stvari temelj grčkog polisa i rimske republike i rimskog carstva. U srednjovjekovnim italijanskim gradovima-republikama ona je pripremila novo doba. Ona je bila glavna snaga Francuske revolucije. Ona je i danas najdinamičniji sloj »zapadnjačkog društva«. Ona je doprinijela i pobjedi »socijalističkih revolucija«. Ona danas postaje najdinamičniji sloj »socijalističkih društava«.

Međutim, »socijalistička društva« nisu bila prihvatila »srednju klasu«. Posvuda, čim su osvojile vlast, komunističke partije su je razvlastile. Time su se »socijalistička društva« približila »istočnjačkim društvima«. I ishod postaje sličan. I »socijalistička društva« dospijevaju u stagnaciju. Potom, jedno za drugim počinju priznavati da ne mogu bez »srednje klase«. Postaje jasno da sudbina ovih društava zavisi od toga kako će odgovoriti na izazov »srednje klase«. Bez njene ekspanzije javno privređivanje ne može biti oslobođeno skrivene nezaposlenosti i postati ekonomski efikasno. Bez nje bi degradacija ekonomskih i socijalnih prilika mogla dovesti i do građanskih sukoba. Do istih posljedica moglo bi dovesti i nestrpljenje »srednje klase« u razlaganju »partijske države« i javne svojine.

»Srednja klasa« nikada nije imala snage da sama ostvaruje svoj program. Ona ni u jednom društvenom obliku nije bila vladajući društveni sloj. Tek sada, zahvaljujući reformi, ona to faktički postaje. Otuda dvojake posljedice:

a) »Srednja klasa« nije ni zainteresovana ni sposobna da se bori za monopol na čitavom zemaljskom tržištu. Ona se bori za monopole na užim tržištima. Otuda, za razliku od kapitalističke klase, koja težnjom za tržištem bez granica integriše, »srednja klasa« dezintegriše, dijeli, razbija. Otuda u Evropi uporedo teku dva procesa: kapitalistički Zapad teži ka nadnacionalnom integrisanju, Istok je u opasnosti da se raspe na sitne etničke i vjerske zajednice.

b) »Srednja klasa« je uvijek bila tuđa vojska. Zato je njen istorijski učinak zavisio od toga ko je vodi. Ona je bila glavna snaga koja je nosila borbu za demokratiju od grčkog polisa do danas. Ali, isto tako, ona je bila oslonac i fašizma i nacizma. U »zapadnjačkom društvu« ona je danas glavni oslonac pužadizma koji okuplja sve nedemokratske težnje — nacionalizam, rasizam, ksenofobija i druge isključivosti.

Ali, u kapitalističkim društvima u Evropi pužadizam ima organske granice: kapitalistička klasa kao nosilac sociološke kohezije društva, organizovano radništvo koje dejstvuje u istom smjeru i pravna država koja čuva koheziju društva amortizovanjem socijalnih sukoba. U »socijalističkim drštvima« kapitalistička klasa još ne postoji, radništvo nije organizovano, niti postoji pravna država. Raspadanjem vladajućih partija raspada se i »partijska država«. »Srednja klasa«, tako, ima sociološki neograničen prostor. Ali, u takvom prostoru nema ko da je vodi. Tako

Digitized by Google

u »socijalističkim društvima« pužadizam nema organskih ograničenja. Tako, bar teorijski postoji mogućnost da pužadizam postane vladajuća ideologija u »socijalističkim društvima«. Kakav će biti istorijski učinak »socijalističkog pužadizma« zavisiće umnogome od toga ko će voditi »srednju klasu«. Za sada to su bivši protagonisti »realno postojećeg socijalizma«.

c) Renesansa »srednje klase« u »socijalističkim društvima« u Evropi može otežati odgovor na Izazov Zapada.

U svim »socijalističkim društvima« komunističke partije su, po dolasku na vlast, izigrale »srednju klasu«. U toku »borbe za socijalizam«, da bi je pridobile za »klasni savez«, obećale su joj punu slobodu poslovanja nakon »pobjede socijalizma«. Međutim, u svim ovim društvima neposredno nakon te pobjede »srednja klasa« je razvlašćena prinudnom kolektivizacijom i nacionalizacijom. Zaštitu od eventualnog novog »klasnog saveza« »srednja klasa« vidi u »ulasku u Evropu«, u zapadnoevropsko »Zajedničko evropsko tržište«. Najsnažniji pritisak za »ulazak u Evropu« vrši parazitsko-posrednički dio »srednje klase« koji se brzo bogati poslovanjem na ivici zakonitosti. Zbog toga je Zapadna Evropa u mogućnosti da se preko »srednje klase« neposredno i posredno miješa u način ostvarivanja reformi u »socijalističkim društvima«.

d) Pod pritiskom nestrpljenja »srednje klase« da ispune uslove za »ulazak u Evropu« — razgrađivanje »partijske države« i javne svojine — reformatori, čini se, zanemaruju faktor vrijeme u sprovođenju reformi. Iz iskustva se zna da za razgrađivanje određene sociološke pojave evolutivnim putem, koji pretpostavljaju reforme, treba približno onoliko vremena koliko je trebalo da nastanu. Nestrpljenje »srednje klase« moglo bi da oteža normalnu fermentaciju u »socijalističkim društvima«. Otuda postoji mogućnost da se izmijene i sadržina i smjer reformi.

5. **Izazov Zapada**

1. — Od početka pisane istorije evropska društva ugrožavaju jedno drugo i u ratu i u miru. Između ratova koji su ispunjavali glavninu pisane istorije kontinenta, evropska društva jedno drugo ugrožavaju razlaganjem iznutra. Evropa je tako područje trajnog nemira, koji je od Stare Grčke do danas bio izvor njene unutrašnje pokretljivosti koja ju je najzad izdvojila iz »svjetske nerazvijenosti«.

Glavnina XX vijeka u Evropi je obilježena nadmetanjem Istoka i Zapada kroz suprotstavljanje dva različita društvena oblika — kapitalističkog i socijalističkog.

Kapitalizam i socijalizam nastali su u okviru iste civilizacije. Oba pripadaju istom tipu razvoja. I socijalizam je, kao i kapitalizam, nužno zasnovan na pretvaranju viška proizvoda u kapital, odnosno na akumulaciju kapitala, budući da mu je bila namijenjena uloga da pripremi materijalnu osnovu za »viši oblik dru-

Digitized by Google

štva«. Stoga je i socijalizam morao računati sa istim istorijskim posljedicama. I njegova uspješnost u krajnjem stepenu biva određena uspješnošću u akumulaciji kapitala.

Ne treba dokazivati da je na ekonomskoj ravni Istok izgubio utakmicu sa Zapadom. S protekom vremena raskora u ekonomskoj razvijenosti bivao je sve veći. »Socijalistička društva« su se pokazala manje sposobnim od kapitalističkih da proizvode nove tehnologije i time uvećavaju proizvodnu snagu rada. Sovjetski Savez (nakon Kine) se i zvanično oprostio nekadašnjeg cilja »stići i prestići kapitalizam«. Nije to učinio zato što bi taj cilj u međuvremenu postao anahroničan, nego zato što je postalo očigledno da je u datim uslovima neostvariv.

2. — Sva evropska društva, bez obzira na način proizvodnje, zasnovana su na »evropskoj vrsti razvoja«.[38] Ova vrsta razvoja zasnovana je na dva »otkrića«: uzročno-posljedični lanac i pretvaranje viška proizvoda u kapital. Prvo je zasluga grčkog polisa, a drugo srednjovjekovnog italijanskog grada-republike. »Otkrivanjem« uzročno-posljedičnog lanca otvoren je put za razvoj nauke i tehnike, to jest intelektualno je pripremljena »industrijska revolucija«. »Otkrivanjem« vještine pretvaranja viška proizvoda u kapital pribavljena joj je ekonomska osnova.

I uzročno-posljedični lanac i pretvaranje viška proizvoda u kapital teže da budu beskrajni. Jedno drugo uvrzavaju. Time evropskoj civilizaciji pribavljaju unutrašnju pokretljivost kakvu nije imala ni jedna druga poznata civilizacija. Dok su druge civilizacije propadale razlaganjem iznutra zbog iscrpljivanja unutrašnje dinamike, evropska civilizacija ugrožena je nesposobnošću da kontroliše svoje unutrašnje pokretače. Nadmetanje između Istoka i Zapada moglo je da stoga sva evropska društva ugrozi opštom eksplozijom.

Nadmetanja između Istoka i Zapada u okviru Evrope odavna se odvijaju na tri ravni koje čine »sveto trojstvo« društveno-ekonomske evolucije Evrope: blagostanje na ekonomskoj, demokratija na političkoj i pravda na socijalnoj.

Ni jedno od dvaju krila Evrope ne uspijeva da odnese trajnu prevagu u nadmetanju u »svetom trojstvu«. Zato ni jedno ni drugo ne uspijevaju da ostvare postojanu unutrašnju ravnotežu. Naprotiv, oba se smatraju ugroženim opasnošću od razlaganja iznutra pod uplivom spolja.

Oktobarska revolucija stavila je socijalnu pravdu na vrh hijerarhije »svetog trojstva«. Time se Zapad našao »napadnut« u najslabijoj tački: socijalna pravda. Uslijed toga njegov oblik društva bio je ugrožen narastanjem težnje za socijalnom pravdom. Na ovaj izazov Zapad je bio pokušao da odgovori oružjem, kako bi ugušio oktobarsku revoluciju. Pošto mu to nije pošlo

[38] B. Babić: Međunarodno okruženje i nacionalni razvoj: za »balkanski odgovor na »balkanske« neprilike, »Razvoj«, 1987, br. 2—3, str. 265—280.

Digitized by Google

za rukom od zemalja Srednje Evrope napravio je »cordon sanitaire« da bi se zaštitio od uticaja sa Istoka. Ni to nije pomoglo. Zapad je najzad prihvatio izazov.

Da bi potro prednost Istoka na socijalnoj ravni, Zapad »državom blagostanja« postupno preobražava kapitalistički sistem u smjeru ublažavanja socijalne nepravde. Drugo, ubrzava razvoj proizvodnih snaga. Treće, na političkoj ravni razvija »formalnu« demokratiju. Na taj način Zapad uspijeva da odgovori na izazov Istoka. On je još jednom pokazao zadivljujuću sposobnost asimilacije. Kao što je nekada asimilirao grčku civilizaciju, hrišćanstvo, i »vizantijsku sintezu«, sada asimilira oktobarsku revoluciju, i to uspješnije nego Istok. Pri tome, zadržava u osnovi svoju sociološu istovjetnost.

Uspješnost asimilacije oktobarske revolucije na Zapadu postaje glavni izazov za Istok. Istok nije mogao da se odbrani od uticaja Zapada. Nije pomogla ni »socijalistička zajednica«, sastavljena od srednjoevropskih zemalja slično »cordon sanitaire«-u Zapada. Istok najzad prihvata izazov Zapada, ali žrtvuje svoju sociološku istovjetnost. Razloga ima više.

Intervencija Zapada protiv oktobarske revolucije imala je, po svemu sudeći, po sudbinu Evrope dejstvo analogno dejstvu najezde rimskih legija na Staru Grčku. Ona je izmijenila smjer istorije. Još za Lenjinovog života Rusija je računala s novom najezdom Zapada.[39] Takva procjena je, čini se, u osnovi odluke da se s »nove ekonomske politike« pređe na »centralnoplansku privredu«. Odbrana »socijalizma u jednoj zemlji« objektivno je industrijalizaciju učinila odlučujućim sredstvom odbrane od »kapitalističkog okruženja«. Samo prinudnom kolektivizacijom i nacionalizacijom mogla se u kratkom roku obezbijediti akumulacija za izgradnju industrije odnosno za proizvodnju naoružanja. U tu svrhu stvoren je aparat opšte prinude. Jednom stvoren, on je postao autonoman društveni činilac. Sovjetsko društvo objektivno postaje srodno klasičnom »istočnjačkom društvu« sa sličnim istorijskim dejstvom: despotski oblik vlasti, iscrpljivanje impulsa za privredni razvoj i narušavanje načela solidarnosti od strane nosilaca javne vlasti.

Drugo sredstvo odbrane protiv novog oružanog napada sa Zapada trebalo je da bude »izvoz revolucije«. Sredstvo ovog »izvoza« bila je Kominterna. Preko komunističkih partija, koje su bile njeni dijelovi, sovjetski oblik društva uspostavljen je i u Srednjoj Evropi. Tako je »istočnjački socijalizam« uspostavljen u većem dijelu kontinenta.

Neuspeh oružane intervencije nije označio kraz nastojanja Zapada da se onemogući uspostavljanje društvenog oblika u Evropu različitog od njegovog. Kondenzovani izraz tih nastojanja je nametanje rasipanja kroz nametanje trke u naoružavanju i

[39] Poslednja pisma V. I. Lenjina, »Slovo ljubve««, 1973, str. 164.

Digitized by Google

zabrana isporuke novih tehnologija (COCOM). Tek pošto je stekao moć »apsolutnog uništenja« Sovjetski Savez je u mogućnosti da otpočne prelaz sa »ratne« na »mirnodopsku« privredu, odnosno sa »istočnjačkog socijalizma« na »evropski socijalizam«. U ostalim zemljama bivše »socijalističke zajednice« bitnije društveno-ekonomske promjene jedva da su bile uopšte moguće prije nego što je u SSSR otpočeta »perestrojka«. Jednostavno, ove zemlje su bile dio šireg sistema reprodukcije.[40]

Zapad Evrope nije bio izložen razornom »dejstvu oponašanja« (demonstration effects), s kojim je Istok postojano suočen i to upravo iz Zapadne Evrope. Zapad nije bio u fizičkom dodiru sa društvima koja su bila na višem stepenu ekonomske razvijenosti. Pošto je bio vojno nadmoćan, on je takva društva fizički razarao. SAD su pomogle Zapadnoj Evropi nakon drugog svjetskog rata da izvrši obnovu, dok je Istok morao da se osloni na sopstvene snage, rasipajući istovremeno golemi dio proizvoda na trku na naoružavanju, koju su nametnule upravo SAD.

U procesu industrijalizacije Zapad Evrope je »višak« stanovništva »izvozio« u bijele kolonije. Istok sve svoje ekonomske i socijalne probleme mora da rješava u sopstvenim okvirima. Za razliku od Zapadne Evrope, Istok nije imao s kim da dijeli troškove prvobitne akumulacije kapitala. Niti je imao kolonije, niti je mogao obezbijediti spoljnu subvenciju u vidu nejednake razmjene niti u vidu vlasti nad tuđim prirodnim izvorima. Upravo je obrnuto, Istok trajno plaća rentu na zakašnjenje u razvoju. Na svjetskom tržištu se javlja uglavnom samo kao price taker, a Zapad kao price maker.

Zapadna Evropa je imala »prirodnu« ekonomsku evoluciju. Ona je prvo stvarala uslove za rentabilno poslovanje prerađivačke industrije pa je onda ubrzavala njenu tehnološku modernizaciju. Obezbijedila je infrastrukturu, izvore energije i jeftinu poljoprivredu. Istok je činio u dobroj mjeri obrnuto. Da bi opstao, morao je da gradi prerađivačku industriju, a tek mu predstoji izgradnja moderne infrastrukture i poljoprivrede.

6. »Azijski sindrom« na djelu

Ukratko, »socijalistička društva« Istočne Evrope, zaostajući u ekonomskoj dinamici, odlažu izglede za ostvarivanje »svetog trojstva« — ekonomske dinamike, političke demokratije i socijalne pravde. Zaostajanje u ekonomskoj dinamici postaje glavna slaba tačka »socijalističkih društava« u Evropi. Iz iskustva se zna da je sudbina pojedinih društvenih oblika odlučivana prven-

[40] Francuska je početkom 1980-ih godina ubrzo napustila svoj program reflacije. Ispostavilo se da se njegova pozitivna dejstva ispoljavaju u Zapadnoj Njemačkoj, a negativna u Francuskoj. Francuska je tako »otkrila« da je dio šireg sistema reprodukcije.

Digitized by Google

stveno na ekonomskoj ravni. Ovdje je odnosila prevagu ideologija koja je najviše pogodovala razvoju proizvodnih snaga. Stoga su »socijalistička društva« Evrope, čini se, na putu da ponove sudbinu »istočnjačkog društva« u Aziji.

Zapadna Evropa je bila pokorila Aziju u XVIII i XIX vijeku više zahvaljujući svojim trgovcima nego svojim vojnicima. U fizičkom dodiru sa Zapadnom Evropom azijska društva su se razlagala iznutra, raspadala se od sebe i postajala kolonije ili polukolonije Zapadne Evrope. Danas teče sličan proces u Istočnoj Evropi. I njena društva se u dodiru sa Zapadnom Evropom razlažu iznutra. Ironijom sudbine, istočnoevropska društva doživljavaju »azijsku« sudbinu pod dejstvom reformi zapadnoevropske inspiracije, ubrzavanjem dejstva »azijskog sindroma«.

Glavni činioci unutrašnje kohezije zapadnoevropskih društava su: vlast, religija i kapital, odnosno njihovi nosioci — država, crkva i kapitalistička klasa. Istočnoevropska društva su, zasnivanjem socijalizma, uklonila kapitalističku klasu i crkvu. Reformatori, vjerujući da u datom političkom okviru ne mogu da ostvare ekonomske reforme, razgrađuju dotadašnju »partijsku državu«, koja je bila u stvari jedini sociološki činilac unutrašnje kohezije, prije nego što su joj stvorili zamjenu u »pravnoj državi«. Tako su ova društva ostala bez i jednog činioca društvene kohezije. U tako nastalom vakuumu nacionalizam postaje jedina poluga kojom se obezbjeđuje kakvo takvo funkcionisanje istočnoevropskih društava.

U odsustvu potrebne sociološke kohezije, istočnoevropska društva neće bez drame moći ostvariti svoje reforme. Prvo, privatizacija javnih preduzeća i banaka ne može se ostvariti na domaćoj osnovi, pošto domaći građani nemaju sredstava da ih kupe. Drugo, nema sociološkog činioca, kakav je kapitalistička klasa u zapadnoevropskim društvima, koji bi definisao »nacionalni interes« a time i prostor za poslovanje i domaćeg i stranog kapitala. U istočnoevropskim društvima tako nema sociološkog činioca koji bi bio garantija da u strane ruke neće preći i one poluge domaće privrede koje ni kapitalistička društva ne daju strancima. Treće, kad bi Zapad bio spreman i u stanju da kupi sve što je Istok danas spreman da mu proda, u Istočnoj Evropi bi došlo do obrazovanja društvenog oblika u kojem bi skoro čitava posjednička klasa bila strana, a najamna klasa isključivo domaća. Tako bi »socijalistička društva« Istočne Evrope dosegla »azijsku« sudbinu — da bez otpora postanu kolonije ili kolonije Zapadne Evrope.

Ukratko, nakon više decenija »realno-socijalističkog sna« društva Istoka instinktivno teže da se vrate na svoju pretkomunističku prošlost. I tu počinje glavna drama. Ubrzo postaje jasno da je ta prošlost već postala anahronična. I Zapad je danas označava »divljim kapitalizmom«. Ali, ova društva ne mogu da pređu ni na zapadnoevropsku sadašnjost, jer za to nemaju ni

Digitized by Google

ekonomske ni sociološke pretpostavke. Istočna Evropa zato postaje područje velikih neizvjesnosti.

Pitanje je kako će evropski Istok, koji se opredijelio za »otvaranje« prema Zapadu, podnijeti to »otvaranje«: da li će to učiniti kao Japan ili kao Kina?

Ekstrapolacijom tendencija u socijalno-ekonomskoj evoluciji kontinenta moglo bi se zaključiti da se Zapad i Istok Evrope asimptotski približavaju.

U procesu integracije u Zapadnoj Evropi u najnovije vrijeme sve više se naglašava važnost socijalne dimenzije. To znači da bi Zapadna Evropa mogla da se kreće ka novoj ravnoteži između triju sastojaka »svetog trojstva«. Istovremeno, na Istoku se uviđa nužnost povišavanja ekonomske efikasnosti i razvoja političke demokratije. To znači da se i Istok kreće ka novoj ravnoteži između istih sastojaka »svetog trojstva«. Na taj način, reklo bi se, dva krila Evrope se asimptotski približavaju panevropskoj ljestvici vrijednosti: blagostanje, demokratija i socijalna pravda. Izgleda je izbor Evrope istorijski »prerodređen«: panevropska sinteza.

»REALNO OPSTAJUĆI SOCIJALIZAM«: »ZAPADNJAČKO DRUŠTVO U AZIJI«

1. Radna hipoteza

Sudbina socijalizma u Aziji uveliko je određena načinom asimilacije »evropske vrste razvoja«. U osnovi drame kroz koju prolazi manje više čitava Azija je pokušaj sinteze između »evropske vrste razvoja« i domaćeg duhovnog nasljeđa.

2. »Opštost« socijalizma u Aziji

Sudeći po zvaničnim opredjeljenjima, Azija je bila ispred svih drugih kontinenata, pa i ispred Evrope, u pogledu »prihvaćenosti« socijalizma. Za razliku od Evrope, kojoj je podjela »za« i »protiv« socijalizma bila jasna, u Aziji takva podjela nije bila vidljiva, tako da je postojao privid »opštosti« opredijeljenosti za socijalizam. Antisocijalizam je bio zvanična ideologija samo u dijelovima zemalja koje je blokovska podijeljenost bila svrstala u zapadnjački savez.

Izjašnjavanje za socijalizam u Aziji se javlja u različitim oblicima i stepenima i sa različitim pobudama. Glavni oblici prisustva socijalizma u Aziji bili su: (a) »naučni socijalizam« — u zemljama koje su imale »socijalističke revolucije« — Mongolija, Kina, Sjeverna Koreja, Vijetnam, Laos, Kampućija; (b) razne vrste »domaćeg« socijalizma — Burma, Irak, Sirija; (c) zvanično

Digitized by Google

izjašnjavanje za socijalizam bez odgovarajućeg programa — Indija, Šri Lanka i druge; (d) partije i pokreti koji se izjašnjavaju za socijalizam postojali su i u zemljama u kojima je ova ideologija inače zvanično bila van zakona.

»Opštost« socijalizma u Aziji bila je određena s više činilaca.

a) U uslovima opšteg siromaštva socijalizam se javljao kao sredstvo opstanka za sve.

b) Pridobijanje masa za borbu za nacionalno oslobođenje često je bilo uslovljeno izgledima za popravljanje socijalnih prilika. Zato je i tek nastajuća buržoazija, kojoj je cilj bio uspostavljanje monopola na domaćem tržištu, obećavala društvo socijalne pravde.

c) Oktobarska revolucija širom Azije probudila je težnju za novim socijalnim poretkom.

d) Oružani otpor uklanjanju kolonijalne vlasti doveo je do prerastanja oslobodilačkih ratova u socijalne revolucije. Tamo gdje su kolonizatori mirnim putem predali vlast, upravo da bi preduprijedili socijalne revolucije, domaći vladajući slojevi u početku čine ustupke. Izjašnjavaju se za socijalizam, šire državno privređivanje, uvode planiranje. Buržoazija je još uvijek slaba da bi mogla da drži vlast. Zato je pristala na održavanje »klasnog saveza« stvorenog u vrijeme antikolonijalnog pokreta.

Uglavnom tamo gdje nastajuća buržoazija i drugi povlašćeni slojevi nisu mogli računati na stranu podršku, pristajali su da socijalizam bude dio zvanične ideologije.

3. Asimilacija »evropske vrste razvoja«

»Evropska vrsta razvoja« prispijeva u Aziju kad su velike azijske civilizacije već bile prešle zenit i iscrpile mogućnost razvoja na preindustrijskoj tehnologiji. Ove civilizacije samokretanjem izlučile prvobitno obrazovanje kapitala. U Aziji se tako susreću »uvezena« vrsta razvoja proizvodnih snaga i autohtona društvena nadgradnja. One, stoga, od početka bivaju suprotstavljene. Suprotstavljenost biva utoliko veća što je »evropska vrsta razvoja« u Aziju dospjela s nasiljem i ugnjetavanjem, koji su izazivali otpor domaćeg življa prema svemu što je poticalo iz Evrope.

U pogledu načina asimilacije »evropske vrste razvoja« Azija se, grosso modo, može podijeliti na tri područja: kineske, hindu i islamske civilizacije.

a) Područje kineske civilizacije je u ekonomskom i socijalnom pogledu najdinamičnije područje Azije. Čitavo ovo područje izvršilo je, u zadnjih stotinak godina, duboke socijalne preobražaje. Prošlo je kroz revolucije — buržoaske i socijalističke. Ovo područje najbrže asimilira »evropsku vrstu razvoja«. Ono je

Digitized by Google

istorijski najviše pripremljeno za »industrijski rad« odnosno za »industrijsku civilizaciju«. Ono se i danas najbrže razvija. Najbrže je našlo odgovor na svetsku privrednu krizu i to u oba načina proizvodnje.

Zajedničko obilježje ovog područja je konfučijanska tradicija hijerarhije, discipline i organizacije. Ovo područje nema tradiciju vjerskih učenja kao što su hrišćanstvo i islam, pa ni slične posljedice. Zato je ovo područje lakše asimiliralo industrijski način rada i organizacije. Ono što je ovom području nedostajalo do dolaska u dodir s Evropom da bi prešlo na industrijsku tehnologiju, je socijalna pokretljivost. Pod uticajem iz Evrope uzdrmana je konfučijanska hijerarhija i otvoren prostor za socijalnu pokretljivost. Tradicija discipline i organizacije i spremnost na žrtvovanje za društvo zadržana je u oba načina proizvodnje — »uvezena« iz Evrope — kapitalističkom i socijalističkom.

b) U području hindu civilizacije kastinski sistem još uvijek ima važnu ulogu. On ima dvojake posljedice po asimilaciju »Evropske vrste razvoja«. Na jednoj strani, on umanjuje unutrašnju dinamiku društava ovog područja. Ovdje je otpornost naslijeđenih društvenih struktura najveća. Istovremeno, ovdje je i unutrašnja stabilnost relativno velika. Vođstva dviju narastajućih društvenih klasa — kapitalističke i radničke — obično pripadaju istoj kasti, bramanskoj. Još uvijek je kastinska solidarnost jača od klasnog sukoba, tako da kastinski sistem čuva ovo područje od socijalnog rascjepa, a time i od socijalnih revolucija.

c) Islamsko područje nema ništa slično ni konfučijanskoj tradiciji ni kastinskom sistemu. Stoga je ovo područje u stalnom previranju. Ono se nalazi u prilikama u kakvim se nalazila Evropa na prelazu iz feudalizma u kapitalizam, ali, istina, u bitno izmijenjenim međunarodnim uslovima, koji otežavaju »prirodnu« fermentaciju kakvu je imala Evropa. U Evropi, u uslovima postupnog razgrađivanja feudalnih struktura, dok još kapitalizam nije bio odnio prevagu, dolazi do pojave apsolutizma. I u islamskom području, poput nekadašnje Evrope, ocrtava se sličan socijalni sukob: na jednoj strani su feudalna aristokratija i krupna buržoazija, a na drugoj, sitna buržoazija i seljaštvo. Ni jedna od ove dvije strane nema jasnu prevagu. Zato je i jednoj i drugoj nužna država kao oslonac. Otuda uspostavljanje autoritarnih režima. Srednji slojevi nastoje na uspostavljanju parlametarizma. Na taj način, islamsko područje, čini se, ponavlja iskustvo Evrope.

Kako ni jedan društveni sloj nema prevagu u raspodjeli političke vlasti, niti je siguran da će sačuvati svoj položaj, svi se oslanjaju na islam, kao što su se u Evropi oslanjali na hrišćanstvo. U islamskim zemljama posebno postoji težnja da se pozivanjem na »islamski socijalizam« amortizuju socijalni sukobi. To ne ostaje bez odziva iz dva osnovna razloga: (a) islam je bio

Digitized by Google

jedno od sredstava okupljanja u borbi protiv kolonizatora; i (b) islamsko učenje, kao i hrišćansko, ima i socijalnu komponentu.

Ukratko, čini se, da islamsko područje Azije ponavlja socijalnu evoluciju Evrope. Ali, od spoljnih činilaca, kakvi nisu uticali na evoluciju Evrope, moglo bi zavisiti kakav će izbor izvršiti pojedina »islamska društva«. Upravo iz tog spoljnog razloga za sada nije moguće identifikovati kalendar »islamskog svijeta«: da li je on na početku jula 1989. ili na početku oktobra 1917.

Prema dosadašnjem iskustvu, sudbina »evropske vrste razvoja« u Aziji u oba načina proizvodnje — kapitalističkom i socijalističkom — odlučuje se prvenstveno u području kineske civilizacije. Japan je već pretekao Evropu u načinu proizvodnje koji je od nje »uzajmio«. On joj je danas najuspešniji konkurent u svjetskim razmjerama. Kina je pred još težim izazovom nego Japan. Evropa napušta način proizvodnje koji je Kina od nje »uzajmila«. Tako od Kine zavisi opstanak socijalizma ne samo u Aziji nego i u svjetskim razmjerama.

KINESKI PUT U SOCIJALIZAM

Evropski izazov

Od pobjede socijalističke revolucije u Kini se smenjuje više modela razvoja. Zato se češće govori o »kineskom putu u socijalizam« nego o »kineskom modelu socijalizma«. Glavna obilježja kineskog puta u socijalizam su, čini se:

a) potraga za odgovarajućim načinom asimilacije »evropske vrste razvoja«;

b) postojano »isprobavanje« sovjetskih iskustava u izgradnji socijalizma;

c) potraga za obrascem odnosa između društvene osnove i nadgradnje koji bi omogućio uobličavanje »socijalizma s kineskim obilježjima«.

Drama asimilacije

Po pobjedi socijalističke revolucije Kina nastavlja dramu asimilacije »evropske vrste razvoja« čiji je pojavni oblik smjenjivanje »dviju linija«: »linije masa« i »linije reda«.[41] »Linija masa« bila je dobila najviši izraz u »velikom skoku naprijed«, a zatim u doba »velike proleterske kulturne revolucije« i najzad, u toku kratkotrajnog »novog skoka naprijed« neposredno po svrgavanju »četvoročlane bande«. »Linija reda« najprije je došla

[41] »Linija masa« obično se vezuje za Mao Zedonga, a »linija reda« za Liu Shaoqia.

Digitized by Google

do izražaja u toku prvog petogodišnjeg plana razvoja (1953—7), a zatim u politici »prilagođavanja« u toku prve polovine 1960-ih godina, a zatim u politici novog »prilagođavanja i reformi privrednog sistema od kraja 1970-ih godina.

»Dvije linije« imale su zajednički imenilac u dugoročnom opredjeljenju: izgradnja industrijskog društva na osnovi socijalističkog načina proizvodnje. Razlike između »dviju linija« u pogledu razvoja proizvodnh snaga su prvenstveno u metodima ostvarivanja tog opredjeljenja.

Differentia specifica »linije masa« u oblasti razvoja proizvodnih snaga je pretvaranje radne snage u kapital, to jest ublažavanje oskudice u kapitalu korišćenjem obilja živog rada, pomoću koga su, inače, u prošlosti Kine ostvarivani divovski poduhvati kao što su »veliki zid« i irigacioni sistemi. Čini se da je političko sredstvo za pretvaranje radne snage u kapital trebalo da budu »narodne komune«, koje izgledaju kao »novo izdanje — na novom stupnju proizvodnih snaga — starih seoskih zajednica«.[42] Ova »linija« je, dakle, čini se, pokušaj sinteze »evropske« i »azijske« vrste razvoja.

Differentia specifica »linije reda« u razvoju proizvodnih snaga je pretvaranje viška proizvoda u kapital, što je, u stvari, differentia specifica »evropske vrste razvoja«.[43] Ova vrsta razvoja traži »modernu« državu, stvorenu za obezbjeđivanje pretvaranja viška proizvoda u kapital, odnosno akumulacije kapitala.

Drama »isprobavanja« sovjetskih iskustava

Na jedan ili drugi način, Kina je »isprobala« sve vrste iskustava Sovjetskog Saveza — od »ratnog komunizma«, preko »nove ekonomske politike« do centralno-planskog obrasca. Sovjetska »velika debata« iz 1920-ih godina je, čini se, izvoz inspiracija kineskih reformatora od kraja 1970-ih godina. Teškoće u kojima se SSSR nalazi u doba »perestrojke« i »glasnosti« su, čini se, izazvali strah u »savjetodavnom« vrhu Kine. »Perestrojka« i »glasnost« su jedina sovjetska iskustva koja Kina još nije »isprobala«.

Kina je do pobjede revolucije imala suviše oskudno, ali gorko iskustvo s »evropskom vrstom razvoja«, s kojom je došla u dodir kao polukolonija. Kina je »preuzela« »Evropsku vrstu razvoja« u pravom smislu riječi tek sa »preuzimanjem« socijalističkog načina proizvodnje. U suštini, i »evropska vrsta razvoja« i

[42] U. Melotti: Marx ed il Terzo mondo, »Terzo mondo«, Nos. 13—14, 1971, pp. 109—10.

[43] Za pojam »evropske vrste razvoja« vidjeti: B. Babić: Strani privatni kapital u nerazvijenim zemljama — Neka iskustva Azije, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1982, str. 157 et seq.

Digitized by Google

socijalistički način proizvodnje za Kinu su novine sovjetskog porijekla.

No »kineski put u socijalizam« nije kopija sovjetskog. Kina je poodavno spoznala granice kopiranja. Za razliku od SSSR, koji je imao izuzetno povoljan odnos između raspoloživosti prirodnih izvora i broja stanovnika, Kina mora da rješava pitanje razvoja u uslovima prenaseljenosti koja se i zvanično priznaje. Sem toga, Kina ima bitno različito istorijsko nasljeđe. Ali, u traženju rješenja za protivrječnost između »uvezene« vrste razvoja i sopstvenog duhovnog nasljeđa. Kina se stalno osvrće na najbliže »evropsko« iskustvo.

Odnos društvene osnove i nadgradnje

Asimiliranjem »evropske vrste razvoja« Kina traži odgovarajući odnos između nje i nadgradnje.

Po dosadašnjem iskustvu, socijalizam svuda, gdje to spoljni uslovi omoguće, uspješno obavi posao prvobitne akumulacije kapitala. Protivrječnosti nastaju obično sa prelaskom na »redovnu« akumulaciju kapitala. Stvar je, čini se, u tome što oblik vlasti stvoren za prvobitnu akumulaciju kapitala teži da se ovjekovječi. Iz toga proističe stalna opasnost da se »razvlasti« ona koja je iznijela socijalističku revoluciju.

Kinesko vođstvo kao da je ovu opasnost imalo u vidu po pobjedi revolucije. Dokaz za to je, čini se, i samo postojanje »dviju linija«, koje su dugo obavljale posao dviju stranaka — »vladine« i »opozicione«. »Obje linije« kao da su stalno držale na umu da je državno činovništvo hiljadama godina domaće stvaraoce držalo u duhovnom zatočeništvu. Protiv njega su se borile različitim metodima — jedna »azijskim«, a druga »evropskim«. »Linija masa« se protiv »azijatščine«[44] borila povremenim pokušajima palingeneze »proleterske vlasti«. »Linija reda« kao da pokušava da bar dio tog posla povjeri tržištu, koje, u prapostojbini »evropske vrste razvoja«, svako jutro, s otvaranjem berze, stavlja na probu svaku upravu.

Socijalizam kineskih boja

Sudbina socijalizma u Aziji zavisiće uveliko od njegove sudbine u Kini. U toku četiri prošle decenije ovaj društveni oblik u najmnogoljudnijoj zemlji kontinenta prolazio je kroz krupne mijene. Fermentacija i dalje traje, tako da se još uvijek nije iskristalisao osobeni »kineski model socijalizma«. I dalje se može govoriti samo o »kineskom putu u socijalizam«, koji se sastoji u smjenjivanju različitih modela. Tako uvijek ostaje otvoreno pitanje: Kuda ide Kina?

[44] Lenjinov izraz.

Digitized by Google

Sa stanovišta odnosa kineskog socijalizma i demokratije od posebnog su značaja, čini se, ova obilježja unutrašnjeg razvoja Kine:

a) *Stepen razvijenosti proizvodnih snaga*

U vrijeme pobjede revolucije Kina nije bila istorijski »pripremljena« za »naučni socijalizam«. Prije svega, nije imala »visok stepen razvijenosti proizvodnih snaga«, što je po klasicima marksizma osnovni preduslov za socijalizam. Ona je, dakle, započela izgradnju socijalizma mimo predviđanja Marksa i Engelsa i uprkos upozorenjima Lenjina da Azija njegovog doba nije »zrela« za socijalizam. Kinezi i danas zvanično ističu da Kina nije ispunila taj osnovni uslov za socijalizam. »Mi nismo u položaju koji su imali u vidu osnivači marksizma, u kome se socijalizam gradi na osnovi visoko razvijenog kapitalizma, niti smo u istom položaju kao druge socijalističke zemlje. Zato mi moramo naći put za izgradnju socijalizma s kineskim obilježjima, kroz iskustvo«.[45] Drugim riječima, kako su proizvodne snage u krajnjem stepenu odlučujući činilac društvenog razvoja, »nužna je vrlo duga početna etapa u izgradnji socijalizma u ekonomski i kulturno zaostaloj zemlji«.[46]

Ideološki izlaz iz protivrječnosti između opredijeljenosti za socijalizam i nepostojanja uslova za njegovo ostvarivanje nađen je u formuli »protosocijalizma«,[47] kao pripremnoj fazi za izgradnju« naučnog socijalizma«. Ta faza trebalo bi da traje do sredine XXI vijeka, kada Kina treba da bude srednje razvijena zemlja.[48]

U skladu s postavkom o nepostojanju osnovnog uslova za »naučni socijalizam«, tekuća reforma unijela je krupne izmjene u nizu oblasti: privatizacija sredstava za proizvodnju, opredjeljivanje za proizvodnju vrijednosti kao vladajući oblik proizvodnje, odstupanje od planskog usmjeravanja privrede u korist tržišnog, odstupanja od načela da samo rad može biti osnov za učešće u raspodjeli nacionalnog dohotka, učvršćivanje »političke vlasti« u vidu »partijske države«.

---

[45] Zhao Ziang: Advance along the Road of Socialism with Chinese caracteristics, Report delivered at the 13th National Congres of the Communist Party of China on October, 1987, p. I.

[46] Ibidem, p. IV.

[47] U Izvještaju Zhao Zianga na XIII Kongresu KPK, održanom oktobra 1987, u engleskom prevodu, koristi se izraz »primary socialism«. Op. cit., p. iii. — Izraz »protosocijalizam« mi smo predložili na »okruglom stolu« časopisa »Socijalizam« 10. oktobra 1986. Vidjeti: B. Babić: Socijalizam danas: još po jedna reforma privrednog sistema, »Socijalizam«, 1986, br. 12.

[48] Zhao Ziang, op. cit., p. V.

Digitized by Google

b) *Svojina nad sredstvima za proizvodnju*

Sredinom 1950-ih godina Kina se opredijelila za ubrzanu »socijalizaciju«. Nacionalizovana su skoro sva preduzeća van poljoprivrede. Na selu je sprovedena kolektivizacija u vidu zadruga. Svojina nad sredstvima za proizvodnju postaje državna i kolektivna po uzoru na Sovjetski Savez. Kina postaje tipična zemlja »centralno-planske privrede«.

S »velikim skokom naprijed« i »narodnim komunama« »socijalizacija« je dovedena do kraja. U uspostavljanju javne svojine nad sredstvima za proizvodnju — državne i kolektivne — Kina je otišla dalje od Sovjetskog Saveza i bilo koje druge socijalističke zemlje (sem možda Kampućije Pola Pota). Privatno privređivanje bilo je skoro potpuno zatrto.

Reforma privrednog sistema koja se sprovodi od 1979. godine uvodi raznolikost svojinskih oblika. Po zvaničnim ocjenama, preobražaj privatne svojine može biti završen do sredine XXI vijeka, do kada će »socijalistička modernizacija« biti u osnovi završena. Javna svojina nad sredstvima za proizvodnju treba da bude vladajući, ali ne i jedini oblik svojine.[49] Na mješovitost svojine upućuje stepen razvijenosti proizvodnih snaga. »... kako je naša zemlja, zemlja u razvoju, ne može se očekivati isuviše od javnog vlasništva u ovoj fazi. Mi još uvijek nismo u povoljnom položaju da ustanovimo ono što su Marks i Engels nazvali ‚javno vlasništvo od strane celog društva', niti možemo ostvariti ono što je Staljin predvideo kao koegzistenciju vlasništva celog naroda i kolektivnog vlasništva uz postepeno pretvaranje drugog u prvo. Ono što sada sprovodimo je jačanje kolektivnog vlasništva (koje je takođe oblik socijalističkog javnog vlasništva) i dopuštanje privatnom vlasništvu da stvori izvesnu meru razvoja uz dominaciju javnog vlasništva na centralnom, provincijskom, gradskom i opštinskom nivou«.[50] Drugim riječima, uporedo treba da se razvijaju državna, zadružna, privatna i individualna svojina, kao i mješoviti oblici svojine u vidu mješovitih preduzeća. Mješovita preduzeća moguća su i sa stranim privatnim kapitalom. U Kini je moguće osnivati i čisto strana preduzeća.[51]

Država podstiče dioničarstvo. Dionice mogu da kupuju država, ustanove, mjesne vlasti, druga preduzeća, pojedinci. Svojina nad manjim državnim preduzećima može biti prenesena na zadruge i na pojedince.[52] U toku 1980-ih godina »kolektivno

[49] Zhao Ziang, op. cit., p. V.

[50] Xie Muchao: Socijalizam i robno-planska privreda. U: P. Simić (priređivač): Socijalizam kineskih boja, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1988, str. 187. Prevedeno iz: »Beijing Review«, Vol. 30, No. 33, August 17, 1987, pp. 14—19.

[51] Zhao Ziang, op. cit., p. XIV. — Li Peng: Izveštaj o radu vlade podnet na I zasedanju Svekineskog narodnog kongresa VII saziva. U: Simić, op. cit., p. 140.

[52] Zhao Ziang, op. cit., p. VII.

Digitized by Google

vlasništvo« se i u selu i u gradu širilo brže od državnog. »Znatan broj malih državnih preduzeća bio je ili iznajmljen ili pretvoren u kolektivna ili individualna preduzeća. Broj samozaposlenih radnika u seoskim i gradskim područjima porastao je na dvadeset miliona. Pojavile su se i neke privatne firme koje zapošljavaju radnu snagu«.[53]

Reforma na selu odvija se u okviru »sistema odgovornosti« koji je doveo do skoro potpune dekolektivizacije obrade zemlje. Seljaci dobijaju zemlju po osnovu ugovora o zakupu. Pravno, svojina nad zemljom ostaje javna. Time se, Kina, u stvari, vratila na tradicionalan sistem odnosa na selu. Privatna svojina, osobito u vidu seljačkog posjeda evropske vrste, u Kini i nije imala tradicije. Zemlja je uvjek bila u javnoj svojini. Obrađivači su mogli imati samo državinu što je, u stvari, i danas slučaj. Prema tome, seljaštvo se u Kini danas nalazi u uslovima palingeneze državine nad zemljom, kakvom ga je tradicionalno obrađivala svaka nova dinastija.

S obzirom na to što je reforma privrednog sistema tek na početku, svojini nad sredstvima za proizvodnju predstoje dalje promjene. Po svemu sudeći, razlaganje javne svojine — državne i kolektivne — ostaje na dnevnom redu. Ali, do koje mjere će to razlaganje ići, teško je predvidjeti nakon najnovijeg raspleta na Trgu nebeskog mira. U svakom slučaju, razlaganje javne svojine je još jedna potvrda da je vođstvo Kine u vrijeme Zhao Zianga postupalo u skladu s Lenjinovim poimanjem da se Kina prerano otisnula u kolektivizaciju odnosno u izgradnju socijalizma mimo Marksovih i Engelsovih poimanja.

c) *Oblik društvene proizvodnje*

Kina se koleba oko oblika društvene proizvodnje. Proizvodnja upotrebne vrijednosti smatrana je ciljem socijalističke izgradnje. To je uveliko određivalo način privređivanja u njoj. Takav način privređivanja pretpostavljao je državnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju i plansku raspodjelu. To, pak, je pretpostavljalo diktaturu proletarijata« kao oblik političke vlasti. Ovaj model se vremenom iscrpio. Teškoće u privredi pokazuju da zemlja zaostaje u poređenju sa svjetskim standardima. Nastaju i socijalne teškoće. Postupno se na taj način dovodi u pitanje legitimnost« partijske države.«

Odgovor kineskog vođstva bila je privredna reforma. Srž reforme je »oslobađanje« zakona vrijednosti. Proizvodnja vrijednosti uzima se kao nužan uslov za razvoj privrede, podruštvljavanje i modernizaciju proizvodnje. Zemlja se opredijeli, a za »integralno tržište« — potrošnih dobara, sredstava za proiz-

[53] Xie Muchao, op. cit., str. 187.

Digitized by Google

vodnju, novčanog kapitala, tehnologije, informacija i nekretnina, za emitovanje akcija i obligacija.[54]

Najnoviji obrt u Kini najavio je izvjesno ograničavanje tržišta. U skladu s tim, vjerovatno treba očekivati i veću ulogu plana odnosno države u usmjeravanju privređivanja.

d) *Način raspodjele*

»Svako prema sposobnostima, svakome prema radu« bilo je, zvanično osnovno načelo raspodjele. Rad je praktično bio jedini osnov za sticanje prihoda. U toku više decenija u praksi raspodjela je vršena po platnim razredima i trudodanima. U okviru istih platnih razreda vladala je uravnilovka.

Privredna reforma u stvari počinje napadom na uravnilovku. Ona treba da »razbije zajedničku zdjelu za pirinač«.[55] Novi privredni sistem će »Odlučno... braniti sav dohodak koji je rezultat marljivog rada i poslova obavljenih po zakonu«.[56] Odavde je sasvim jasno da rad više nije jedini izvor prihoda. I prihod od svojine dobija pravo građanstva. Priznavanje više oblika svojine nužno povlači i priznavanje više osnova za sticanje prihoda. Sistem raspodjele nije više, dakle, ograničen na načelo »svakome prema radu«. Samim tim što se prihvata privatno privređivanje, prihvata se i rast nejednakosti. Ali, ta nejednakost će se poreskim sistemom držati u određenim granicama kako ponovo ne bi došlo do raslojavanja na bogate i siromašne.[57]

e) *Oblik vlasti*

»Demokratska diktatura naroda« je prvi oblik vlasti u novoj Kini. Radilo se, bar zvanično, o vlasti »klasnog saveza«, pod vođstvom proletarijata i Komunističke partije, u kome su imali mjesto dijelovi svih društvenih slojeva i sve stranke koji su učestvovali na istoj strani u oslobodilačkom ratu.

U pedesetim godinama Kina prelazi na »diktaturu proletarijata«. Politički sistem biva zasnovan na načelu »jedinstva vlasti«. Kolektivizacija poljoprivrede i nacionalizacija drugih djelatnosti stvaraju ekonomski osnov za svemoć države. Ta svemoć je učvršćena »ukidanjem« tržišta. Iako višestranački sistem ostaje, Komunistička partija stvarno upostavlja monopol vlasti. Partijska i državna hijerarhija se stapaju. Tako se upotpunjuje »diktatura proletarijata«. Njen sintetički izraz je »partijska država«.

---

[54] Rong Jingben: Reform and Society, »World Review«, 1989. No. 1, p. 14.

[55] Li Peng, op. cit., str. 139.

[56] Isto, str. 126.

[57] Zhao Ziang, op. cit., p. V.

Digitized by Google

Od kraja sedamdesetih godina Kina dovodi u pitanje »partijsku državu«. Umjesto »diktature proletarijata«. Ponovo je u opticaju izraz »demokratska diktatura naroda«.[58] Prvi zadatak je uspostavljanje »socijalističkog pravnog sistema«. Uloge Komunističke partije i države moraju biti razgraničene. »Nije u redu da se Partija bavi stvarima koje spadaju u oblast zakona... sve što spada u oblast zakona, treba da bude predmet delovanja države i vlade«.[59] Bitno se mijenja uloga države u privredi.

Ali, Kina je daleko od »pravne države«. Ona »nema tradiciju u primjeni i poštovanju zakona«.[60] Načelo »jedinstva vlasti« ostaje osnovno načelo ustrojstva kineske države. Ne prihvata se podjela na zakonodavnu, upravnu i sudsku vlast. Kina »nikada neće... uvesti zapadnjački sistem trojne podjele vlasti i smjenjivanje stranaka na vlasti«.[61] »Demokratski centralizam« ostaje osnovno načelo ustrojstva i dejstvovanja Komunističke partije. Ona ostaje »vodeća snaga u izgradnji socijalizma«. Ključ reformisanja političke strukture je razdvajanje Partije od države«.[62] U suštini reforma koja je u toku, bar normativno, ne ukida »partijsku državu«, nego je samo čini sposobnijom za vršenje monopola vlasti Komunističke partije.

Kako država ne »odumire«, nije na redu »vlast proizvođača«. S obzirom na to što ni položaj preduzeća još uvijek nije određen, nije jasna ni uloga onih koji rade. Njihovo učešće u vlasti ni u preduzeću ni van njega nije uobičajeno. Zvanično, pak, zaposlleni su »gospodari u svojim preduzećima«.[63]

Istina, u preduzećima postoje »radnički kongresi«. Ali, oni imaju uglavnom samo savjetodavnu ulogu. I u državnim preduzećima suodlučivanje je vrlo ograničeno. »Ugovorni sistem« ostavlja poslovodstvu mogućnost da prima i otpušta radnike. U privatnim preduzećima suodlučivanja i nema. Suodlučivanje, u stvari, postoji samo u zadružnim preduzećima. Van preduzeća »vlast proizvođača« je još više ograničena. Kina i nema tradicije u demokratskom biranju organa vlasti. Stoga ona još nije ni došla do prave »političke vlasti«, u vidu pravne države, koju bi trebalo da zamijeni »vlast proizvođača«.

f) *Položaj pojedinca*

»Ukidanjem klasnih razlika« pojedinac je u Kini oslobođen »jednostruko«: »ukinuta« je eksploatacija. Za »dvostruko oslobađanje nedostaje »odumiranje države«. Zato nema ni »slobod-

[58] Zhao Ziang, op. cit.
[59] Deng Hiao Ping: Reforma političkog sistema, jačanje duha zakona. U: Simić, nav. rad, str. 157.
[60] Rong Jingben, op. cit., p. 14.
[61] Zhao Ziang, op. cit., p. XV.
[62] Ibidem, p. XVI.
[63] Li Peng, op. cit., p. 135.

Digitized by Google

nog udruživanja« umjesto političke vlasti. Prvobitna akumulacija u uslovima krajnjeg siromaštva pretpostavlja prinudno izdvajanje iz dohotka putem države. Opšti interes je stavljan iznad pojedinačnog. U vrijeme »partijske države«, koja ne poznaje »vlast zakona«, pojedinac nije siguran ni u uobičajena građanska prava. Istina, »Izgradnja modernog pravnog sistema treba da obezbedi građanska prava i slobode koji su inače zajemčeni ustavom. Ali, istovremeno će se »stati na kraj zloupotrebi tih prava i sloboda«.[64] Kako nema »podjele vlasti« niti »vlasti proizvođača« u preduzeću, pojedinac nije ni normativno nosilac vlasti ni u preduzeću ni u državi. Vlast se još uvijek vrši »u ime radničke klase« i »u ime naroda«.

Izazov srednje klase

Reforma privrednog sistema, koja se sprovodi od 1979. godine, podstakla je privredni razvoj Kine. Ali, ona ju je istovremeno stavila pred nova iskušenja.

Stari privredni sistem je zbog neefikasnosti postao neodrživ. Novi nije dovršen. Reforma se do sada iscrpljivala uglavnom u razmicanju granica privatnom privređivanju — dekolektivizacijom poljoprivrede, podsticanjem privatnog privređivanja u ostalim djelatnostima u selu i gradu i »otvaranjem« prema stranom kapitalu. Nisu nađena rješenja za podizanje efikasnosti državnog privređivanja. Po efikasnosti ono zaostaje za privatnim. Usledile su značajne sociološke promjene. Brzo raste srednja klasa. Ona traži da se pluralizam oblika svojine zaštiti političkim pluralizmom. Politička elita nije pokazala spremnost za preraspodjelu vlasti. Jedan njen dio je za autoritarni odgovor na težnje srednje klase. Mnogi činioci mu u tome idu na ruku:

a) Dinamičniji rast privatnog i državnog privređivanja pokreće pitanje koji oblik svojine nad sredstvima za proizvodnju treba da bude vladajući. Iz istorijskog iskustva se zna da kondominium svojinâ — kad ni jedan oblik svojine nema prevagu — ne može dugo trajati bez odgovarajućeg političkog oblika. Taj oblik je manje više autoritaran.

b) Kina nije istorijski »pripremljena« za tržišni način privređivanja. On u njoj nikad nije bio »vladajući». Nakon 1949. godine Kina je u »dokidanju« zakona vrijednosti bila otišla dalje od ijedne socijalističke zemlje (izuzev Kampućije iz doba »novog društva« Pola Pota). Ona nema sistem odbrane od nepovoljnih dejstava tržišta, kao što su razni oblici korupcije i druge zloupotrebe.[65] Osim toga, tržište po sebi teži socijalnom raslojavanju. Ukoliko je zemlja siromašnija, utoliko se ono teže pod-

[64] Zhao Ziang, op. cit., p. XX.

[65] B. Babić: Strategija privrednog razvoja NR Kine, »Međunarodni problemi«, 1982, br. 1.

Digitized by Google

nosi. Sa svega oko 200 dolara dohotka godišnje po stanovniku, Kina spada upravo u takve zemlje. I zvanično se priznaje da oko 100 miliona Kineza danas nema rešeno pitanje ishrane.[66]

c) U toku revolucije srednja klasa bila je u »klasnom savezu« sa Komunističkom partijom Kine u okviru »jedinstvenog fronta«. Bila joj je obećana puna sloboda nakon pobjede. Ali, nakon pobjede Komunistička partija je potpuno razvlastila srednju klasu.

Pokazalo se, međutim, da ni jedan društveni oblik nije moguć bez srednje klase. Komunistička partija Kine je dozvolila njenu obnovu. Ali, novonastala srednja klasa želi da se zaštiti od neizvjesnosti novog »klasnog saveza«. Uslov za to je razgrađivanje »partijske države« odnosno monopola Komunističke partije na vlasti. Tu, čini se počinje glavni čin današnje drame Kine:

1. Upravo je »savjetodavni« vrh Kine, na čelu sa Deng Hsiaopingom koji je bio generalni sekretar CK KPK u vrijeme sprovođenja kolektivizacije i nacionalizacije, sudjelovao u »dokidanju« bivšeg saveznika u »jedinstvenom frontu«.

2. Srednja klasa nikad nigdje nije bila u stanju da sama ostvari svoje ciljeve. Ona za to nije imala snage. Zato je to uvijek činila pod vođstvom nekog drugog društvenog sloja. Danas u Kini samo bi dio inteligencije mogao da je vodi. Ali, taj dio inteligencije nema potreban društveni uticaj. Zato postoji mogućnost da socijalistički pužadizam postane ideologija čitave srednje klase.

3. Budući nesposobna za monopol na zemaljskom tržištu, srednja klasa se bori da ga uspostavi na užim tržištima. Zato ona, za razliku od kapitalističke klase, teži prostornom razjedinjavanju u korist mjesnih monopolâ. Kina, koja je već suočena s teškoćama u Tibetu, ne pristaje da se u njoj ponove »baltički sindrom« i »kavkaski sindrom«.

4. Posljedice razgrađivanja »partijske države« u evropskim socijalističkim zemljama, koje su na mnogo višem stepenu privredne razvijenosti, osobito »baltički sindrom«, obnavlja uspomene na dugu tradiciju razlaganja kineske države i na smjenjivanje despotizma i bezvlašća u Kini.

5. »Dejstvo oponašanja« (demontration effect) pogoduje širenju ideologije srednje klase. Otvaranje prema spoljnom svijetu jača težnju za oponašanjem modela potrošnje bogatih društava. Brzi uspon izdanaka kineske civilizacije — Tajvan, Hong Kong, Makao, Japan, Južna Koreja — dejstvuje u istom smjeru. Zbivanja u spoljnom svijetu tako postaju unutrašnji politički i socijalni ferment u prilog srednje klase.

Uglavnom, u uslovima nedovršenosti privredne reforme i borbe za nasljeđe, na izazov srednje klase politička elita po-

[66] Report delivered at the 13th National Congress of the Communist party of China on October 25, 1987. p. IV.

Digitized by Google

kušava da dâ autoritarni odgovor. No, autoritarnost ima granice. Prvo, ni kinesko kao ni bilo koje društvo, ne može opstati bez srednje klase. Drugo, otpočeta demokratizacija, koja je već postala »opšte dobro«, ako može biti usporena ili odložena, ne može biti obustavljena. Treće, vjerovatno da ni protagonisti autoritarnog odgovora ne namjeravaju da »ukinu« reformu nego da spase »partijsku državu«. Otuda, neka vrsta apsolutizma, manje ili više »prosvjećenog«, kakav je iskusila Evropa na nižem stepenu razvijenosti, kad su feudalna i novonastajuća kapitalistička klasa podjednakim snagama konkurisale za političku prevagu, je najvjerovatniji izbor današnje Kine. Tako, uprkos surovosti obračuna u okviru političke elite, portret Generalissimusa, i ako bi bio vraćen, ne bi mogao dugo ostati na Trgu nebeskog mira. Ali, isto tako ne treba očekivati da će Kina moći ponoviti iskustvo Evrope bilo u političkom bilo u ekonomskom razvoju. Potraga za sintezom između domaćeg duhovnog nasljeđa i »evropske vrste razvoja« se nastavlja.

»REALNO PREOSTAJUĆI« IZBOR ZA JUGOSLAVIJU: »BALKANSKA PARADIGMA«

Ključnu ulogu u razvoju evropske civilizacije odigrala su mala, višezajednička društva. Temelji evropske civilizacije, grčka kultura, postavljeni su u društvu koje su činile male zajednice — polisi. Sadašnja etapa evropske civilizacije utemeljena je u srednjovjekovnim italijanskim gradovima — republikama. Mala društva i u današnjoj Evropi pokazuju viši stepen sposobnosti za društvene inovacije nego krupna. Švajcarska, Švedska, Norveška, Finska, Danska, Holandija, Austrija, bliža su ostvarivanju evropskog »svetog trojstva« nego ostala društva Zapadne Evrope.[4] U Istočnoj Evropi mala društva prva su se odvažila na reforme.

Jugoslavija, koja se nalazi na Balkanu — duhovnom, istorijskom i geografskom središtu Evrope, više od ostalih evropskih društava podsjeća na Staru Grčku i srednjovjekovnu Italiju. Pored toga što je u fizičkom dodiru s obje kolijevke evropske civilizacije, čineći s njima jadranski lûk, i ona je tipično malo višezajedničnо društvo. Zbog te svoje višezajedničnosti i složenosti duhovne nadgradnje, ona je brzo došla u sukob s uprošćenom doktrinom »realnog socijalizma«. Opredjeljujući se za samoupravni oblik društva ona je objektivno unijela važnu novinu u društveno-ekonomsku evoluciju Evrope, bez obzira na to u kojoj mjeri će sama uspjeti da je ostvari. Uostalom, ni jedno društvo u Evropi nije uspjelo da samo do krajnjih konsekvenci razvije novinu u društveno-ekonomskoj evoluciji koju je samo zasnovalo. Ukratko, kao malo višezajedničko društvo Jugoslavija je predodređena za društveno-ekonomske inovacije. Sem toga, budući geografski, istorijski i duhovno i Istok i Zapad

Digitized by Google

Evrope, ona ne može da se ogradi ni od jednog ni od drugog, niti može da ih oponaša. Tako su Geografija i Istorija izvršile izbor za nju: »balkanska paradigma«.

Glavni sastojci »balkanske paradigme« su: »panevropska Švajcarska« i »panevropska sinteza«. U međunarodno političkom pogledu Jugoslavija bi trebalo da se bori za položaj između Istoka i Zapada kakav Švajcarska ima na Zapadu između Latina i Germana. U pogledu daljeg društveno-ekonomskog razvoja ona bi trebalo da teži asimilaciji opšteevropskih tekovina i njihovom razvoju u skladu sa sopstvenim mjestom u Evropi.

Glavni elementi društveno-ekonomskog modela Jugoslavije, oslonjenog na dosadašnje panevropsko iskustvo, trebalo bi, čini se, da budu:

a) Panevropska ljestvica vrijednosti. Jugoslavija ne može umaći panevropskom nadmetanju na sve tri ravni »svetog trojstva« evropske društveno-ekonomske evolucije: socijalna pravda, politička demokratija, ekonomska efikasnost.

b) U pogledu kombinacije svojine nad sredstvima za proizvodnju i oblika društvene proizvodnje Jugoslavija mora da se osloni na istorijsko iskustvo. Proizvodnja vrijednosti na osnovi industrijske tehnologije nesporno je, proizlazi iz istorijskog iskustva kao nužnost. Javna svojina je nužna u mjeri potrebnoj za oslonac socijalnoj pravdi. Drugim riječima, za ostvarivanje sva tri sastojka »svetog trojstva« izgleda nužan spoj: proizvodnja vrijednosti na osnovi industrijske tehnologije i odgovarajuće prisustvo javne svojine u svojinskom sistemu.

c) Politički oblik društva bila bi »država pravâ«. Čini se da samo takva država može istovremeno da obezbedi potrebne uslove za nesmetano odvijanje akumulacije kapitala i štiti društvo od proizvoljnosti nosilaca vlasti i prerastanja ekonomskog darvinizma u socijalni.

d) Ekonomski razvoj je »autonoman«:

1° Jugoslavija očito mora »balkanizovati« »sliku vlastite budućnosti«. Ona ne može računati na spoljnu subvenciju u vidu nejednake razmjene i vlast nad tuđim prirodnim izvorima. Obim i struktura domaćih prirodnih izvora ne pruža izglede da se kvantitativno »stigne i prestigne Zapad«. Zemlja mora uobličiti obrazac proizvodnje i potrošnje primjeren stvarnim uslovima i mogućnostima. Pri odgovarajućoj raspodjeli nacionalnog proizvoda i pri dohotku po stanovniku znatno nižem nego što je na Zapadu mogli bi se obezbijediti pristojniji uslovi za život za sve. Kvalitativna komponenta razvoja već i danas bi morala biti više zastupljena u obrascu društveno-ekonomskog razvoja.

2° Mjera »otvaranja« i priroda odnosa s inostranstvom moraju biti u rukama domaćih protagonista razvoja, javnih i privatnih. »Uključivanje u međunarodnu podjelu rada« ne smije biti zamjena nego dopuna razuđivanja domaće podjele rada.

3° U podjeli rada s okruženjem susjedstvo bi moralo imati daleko važnije mjesto nego danas. Privredna saradnja sa sus-

Digitized by Google

jedstvom bi bila važan oslonac »autonomnosti« privrednog razvoja i sposobnosti za nošenje s izazovima Istoka i Zapada. Sem toga, razvoj saradnje sa susjedstvom je najvažniji uslov za »povratak« Jugoslavije na Balkan. Geografija i Istorija predodredili su Jugoslaviji ulogu protagoniste »istorijskog izmirenja« među balkanskim narodima. A iz iskustva se zna da samo narodi koji međusobno trguju mogu da rješavaju međusobne »istorijske« sporove. Narodi koji međusobno ne trguju, jedni drugima nisu ni potrebni.

e) Za prevladavanje »uskih grla« u privrednom razvoju nužan je »balkanski new deal«. U osnovi, Jugoslavija ima relativno koherentan proizvodni aparat. Glavna strukturna slabost privrede kao cjeline, koja se nepovoljno odražava na funkcionisanje i razvoj tog aparata je pomanjkanje odgovarajuće infrastrukture, što joj, između ostalog, uvećava jedinične troškove proizvodnje. Iz istog razloga zemlja ne može da koristi prirodne uporedne prednosti, osobito za uvećavanje prihoda od tranzita, turizma i drugih usluga. Iz tih razloga je istovremeno smanjena otpornost zemlje na pritisak povjerilaca da njen obrazac privrednog razvoja učine prvo ektrovertnim, pa onda zavisnim. Prema tome, danas je upravljanje strukturom još važniji zadatak ekonomske politike nego upravljanje konjunkturom.

Glavni zadatak »balkanskog new deal«-a bila bi izgradnja infrastrukture (dovršenje magistralnih saobraćajnica, razvoj domaćih izvora energije i dovršenje irigacionog sistema) to jest obezbeđivanje koherentnosti strukture domaće privrede kao cjeline. U tom slučaju bilo bi ostvareno ono što danas nedostaje jugoslovenskoj privredi: uslovi za rentabilno poslovanje prerađivačke industrije, korišćenje geografskih uporednih prednosti, niži troškovi spoljne trgovine, viša stopa zapošljavanja. Pod tim uslovima i u »balkanskim« okolnostima bilo bi moguće upravljati konjunkturom »evropskim« sredstvima.

Uglavnom, čini se da je »balkanska paradigma« jedini odgovor na »istorijski uragan« koji je, na jedan ili drugi način, danas zahvatio čitavu Evropu. Jedino »balkanska paradigma« pruža izglede da jugoslovensko društvo istovremeno odgovori na izazove Zapada i Istoka i obezbijedi sebi odgovarajući društveno-ekonomski razvoj, bez obzira na to u kom će smjeru težiti promjene na kontinentu u cjelini.

Digitized by Google

Bogdan Ilić

Produkcioni odnosi i kriza socijalizma u Jugoslaviji

Pri analizi društvenog sistema i razvoja, pa i problema koji taj razvoj neminovno prate, neophodno je poći od datih stajnih tačaka i imati u vidu ciljeve koji se žele postići, jer su u protivnom svi putevi podjednako dobri i podjednako loši. Imajući to u vidu, ocenjujemo da je razvoj socijalizma u Jugoslaviji, kao i u drugim socijalističkim zemljama, otpočeo nakon izvedene socijalističke revolucije u uslovima veoma nerazvijenih proizvodnih snaga društva. Međutim, socijalizam ne nastaje »kao prirodno-istorijski proces« po zakonu prerastanja nižih u više oblike razvijenosti, već nastaje kao prinudna intervencija subjektivnog činioca u date (nerazvijene, polufeudalne) odnose proizvodnje. Tako socijalizam nastaje i razvija se, ne kao prirodno istorijski sled, već kao subjektivni projekt razvoja novog društva. Zato se u literaturi za *socijalizam* i sreće naziv »*projektovani sistem*«. Ovde, kao i kod svih drugih projekata, važi pravilo da valjanost projekta zavisi od baze na kojoj se radi, materijala koji se ugrađuje i ponajviše od samog projektanta, tj. od njegovog znanja, umeća, sposobnosti, inicijativnosti, motiva i sl. Dosadašnji razvoj socijalizma u Jugoslaviji, kao i u drugim socijalističkim zemljama, pokazuje da je u izgradnji socijalizma najviše omanuo projektant, odnosno onaj deo društva koji se stavio na čelo socijalističke revolucije i

Digitized by Google

koji je po okončanju revolucionarne borbe uzeo svu vlast u svoje ruke, svu ekonomsku moć stavio pod svoju neposrednu kontrolu i birokratizovao se, ali ne samo zato što je tako hteo, već drukčije nije ni znao ni umeo. Stvoren je jak partijsko-državni aparat koji je, umesto upravljanja stvarima, upravljao ljudima. U periodu neposredno posle rata vladao je tzv. revolucionarni polet (novo društvo, sloboda, demokratija, nove vrednosti i sl.) stanovništva za stvaralačkim radom i stvaralačkim podvizima. Tada su stvoreni impozantni rezultati u Jugoslaviji i svim drugim socijalističkim zemljama (ubrzana obnova i izgradnja zemlje).

Međutim, kako je vreme socijalističkog razvoja odmicalo, to se povećavala suprotnost između rukovodećeg sloja, odnosno partijsko državne birokratije koja se sve više bogati i luksuzno živi i ostalog dela stanovništva koje uviđa da nije sve onako kako se zvanično priča (»odstupanje reči i dela«) i da njegov položaj i uticaj sve više slabi. Zato se razvija težnja i borba ostalog dela stanovništva da ili menja postojeći sistem ili da uskoči u taj birokratski sloj na bilo koji način, zbog čega se razvijaju veoma različite negativne pojave u društvu (mito, korupcija, dodvoravanje, potkazivanje, pa čak i ubistva i sl.)! Dakle, u nenormalnim okolnostima rođeno je nenormalno dete (socijalizam), a njegovi nedostaci ne samo da nisu lečeni, nego su i afirmisani, zbog čega su deformacije danas dostigle svoju kulminaciju.

Naime, birokratski sloj je prinudnim putem došao na vlast i prinudnim putem nastoji održati i stalno proširivati svoju političku dominaciju i ekonomsku moć po svaku cenu, pa čak i upotrebom oružane sile (Rumunija, Kina i dr.)[1]

---

[1] »U poslijeratnom razdoblju formirala se elita vlasti (izraz Wrighta Millsa, a odnosi se na profesionalne rukovodioce, kako bismo ih mi nazvali (od nekih dvjesto ili tristo pojedinaca, koji se smjenjuju od funkcije do funkcije (otuda i izraz funkcioneri), od jednog do drugog visokog državnog ili partijskog položaja. Elita se trudi da zadrži položaje, jer često nema stručnih kvalifikacija, ili se od struke udaljila. U grčevitoj borbi za opstanak u vrhu mora voditi računa o dva interesa: o interesu baze i ustanova odakle dolazi. Jugoslavija ne poznaje pojam »pročišćavanje« koje bi spriječilo okoštavanje elite vlasti. Međutim, dosadašnja generacija pripadnika elite vlasti imala je neke prednosti koje su joj davale legitimitet: prije svega antifašističku i ratnu prošlost, zatim demokratsko iskustvo iz stare Jugoslavije ili iz pedesetih godina kad se zemlja naglo otvorila i kad su postojala istraživanja, borba mišljenja, polemike. Generacije koje se sada uključuju u elitu vlasti nemaju više tih iskustava, niti su položile ranije testove odvažnosti ni hrabrosti. Pored toga je federacija Partije olakšala izbijanje na vrh samo onih funkcionera koji su pokazali energičnost u odbrani republičkih interesa. Mlađi su funkcioneri postali netolerantni, premda po biološkim zakonima smjenjuju dogmatskije, starije. U smjeni generacija stoga nema subjekata promjena.«

Dr Marijan Korošić, Jugoslavenska kriza, Zagreb, 1988. g., str. 344—345.

Digitized by Google

Dakle, nakon socijalističke revolucije stvara se i izgrađuje *etatistički način proizvodnje* zasnovan na državnom vlasništvu sredstava za proizvodnju, centralističkom planiranju i upravljanju, jednopartijskom monopolu i sl. gde se u ime socijalizma moglo vršiti i vršilo sve (zatvaranje ljudi pa i njihova fizička likvidacija).

Iako je čovek proglašen najvećom vrednošću socijalizma, u praksi je bilo, po pravilu, obrnuto. Totalitarni režim je sve propisivao i određivao, viši organ je uvek bio pametniji, »političkі zreliji«, odaniji, svestraniji i sl. u odnosu na niži organ, tako da je neposrednom izvršiocu ostalo samo da izvršava, sluša i ne razmišlja. Stvoren je sistem straha i nespokojstva, što najviše odslikavaju reči jedne pesme koja se pojavila u novinama povodom događanja u Rumuniji, a koja glasi: »Ako živiš u Rumuniji (važi i za bilo koju drugu zemlju realnog socijalizma, pa i Jugoslaviju, prim. B. I.)

nemoj da misliš,
ako misliš nemoj da govoriš,
ako govoriš nemoj da pišeš,
ako pišeš nemoj da potpišeš,
a ako potpišeš nemoj da se čudiš.«

Vladajući sloj (birokratija) da bi očuvala svoje pozicije proklamuje neke ciljeve i ideje koje su se pokazale kao nerealne u uslovima nerazvijenih proizvodnih snaga, kao na primer besplatno školovanje, besplatna zdravstvena zaštita, besplatno dobijanje stana i sl., zaboravljajući pri tome da »pravo ne može biti nikad iznad ekonomske strukture društva« (Marks). Zaboravljeno je načelo da su proizvodne snage u krajnjoj instanci odlučujuće za razvoj proizvodnog odnosa, jer ekonomska baza opredeljujuće utiče na pravnu i političku nadgradnju, iako postoji i povratni uticaj.

Prema marksističkoj teoriji, društvo bira samo one ciljeve koje može u datom periodu ostvariti, jer nova društvena formacija ne nastaje sve dok se ne razviju proizvodne snage koje mogu nastati i razvijati se u njenom okviru.[2] Novi, razvijeniji proizvodni odnosi ne nastaju sve dok se u nedrima starog društva ne razviju materijalni uslovi njihove egzistencije. I u takvim uslovima neophodan je odgovarajući subjektivni faktor za

[2] »Ni jedna društvena formacija ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju prije no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva«.
K. Marks, Kapital, tom I, predgovor str. 20, Beograd, 1947. Slično tome je i sledeći Marksov stav: »Ekonomska struktura kapitalističkog društva proizišla je iz ekonomske strukture feudalnog društva. Raspadanje od ovog drugog oslobodilo je elemente prvog.«
K. Marks, Kapital, tom I, op. cit., str. 631.

Digitized by Google

njihovo nastajanje, kao i određena nadgradnja, odnosno politički faktor, posebno država i sl.[3]

Odnos socijalizma i države je protivurečan spoj, ali je i objektivno uslovljen. Preterati se može ili potcenjivanjem države, što vodi u anarhiju ili precenjivanjem države, što vodi u autokratiju, što se i dogodilo u svim socijalističkim zemljama, pa i Jugoslaviji. Za prevladavanje ove protivurečnosti u Jugoslaviji je pronađena formula u razvoju socijalističkog samoupravljanja, afirmaciji robne proizvodnje i tržišta i odumiranju države. Proces odumiranja države podrazumeva deprofesionalizaciju državno-političkih funkcionera. Svaka funkcija mora biti zamenjiva, a funkcioner bi se morao vraćati u »svoju bazu« (prethodno radno mesto), a ne da se celog života »rotira« kao profesionalni funkcioner. To se u našoj praksi, po pravilu, ne dešava. Zato je u političkom sistemu uvedena institucija »neraspoređeni funkcioner«. Takav može da čeka na novu političku funkciju po nekoliko meseci, pa čak i godina, i to u doba pune radne sposobnosti. Za sve to vreme prima visoki lični dohodak kao da je na funkciji. Mnogi političari su i bez veće školske spreme ili kvalifikacije, te im je povratak »u bazu« skoro nemoguć, a i lični dohodak bi im se znatno smanjio kada bi se vratili na prvobitno radno mesto. Poslednju deceniju u Jugoslaviji se dogodilo to da je država ojačala tamo gde je trebalo da oslabi, a oslabila je tamo gde je trebalo da ojača. Tako se jugoslovenska kriza javlja kao izraz poremećenih odnosa između samoupravljanja i države, kako ističe dr Marijan Korošić u svojoj knjizi »Jugoslavenska kriza«. U vezi s tim on piše: »Jugoslavensko je društvo prainstitucionalizirano i hiperprodukcija institucija postala je ograničavajući faktor ostvarivanja samoupravljanja uopće. Hiperprodukcija institucija nužno je povukla za sobom hiperprodukciju državnih, kvazisamoupravnih i samoupravnih normi, a norme su donijele sa sobom nagli po-

[3] »Povijesni prijelaz iz dominantnog kapitalističkog u socijalistički način proizvodnje moguće je opet analizirati razlikovanjem formalnog i stvarnog socijalističkog načina proizvodnje, gdje se promjenom socijalističkih odnosa proizvodnje (u pravilu u pravoj formi državnog ili društvenog vlasništva, političkom obliku »diktature proletarijata« ...) socijalistički način proizvodnje uspostavlja samo formalno (formalni socijalistički način proizvodnje), dok, naprotv, stvarne promjene kapitalističkog načina proizvodnje mjerimo prije svega razvojem i revolucioniranjem (oslobađanjem) sfere rada (teorijski se o stvarnom socijalističkom načinu proizvodnje može govoriti samo ukoliko socijalističkim odnosima proizvodnje odgovaraju socijalističke proizvodne snage). Uspostavljanje formalnog socijalističkog načina proizvodnje (novi socijalistički odnosi proizvodnje, stare kapitalističke proizvodne snage) označava tzv. »prijelazno razdoblje«; pretvaranje formalnog u stvarni socijalistički način proizvodnje može se označiti uvjetno kao »prijelazni način proizvodnje«.

Dr Bogomir Kovač, Način proizvodnje i kritika političke ekonomije, Zagreb 1988. g., str. 256.

Digitized by Google

rast administrativno-upravnog aparata na svim razinama jugoslavenskog društva. Istovremeno je kao logična posljedica u maksimalnoj mjeri obezvrijeđen rad koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra. Broj normi, naročito onih koje su namijenjene ponašanju ljudi uopće a posebno samoupravljača uvećava se do te mjere da prostora za akciju samoupravljača u stvari nema, pogotovo ako bi se sve te norme provodile. Na to treba upozoriti jer samoupravljanje u svakoj varijanti svoje definicije mora značiti materijalnu i moralnu motivaciju celokupnog radno uključenog ljudskog potencijala. Znači da se aktivnost ljudi nikako ne može svesti na stvaranje institucija i normi i na obaveznost ponašanja po tim normama.

Samoupravljanje se hiperprodukcijom posredničkih institucija, koje su samo formalnopravno samoupravne, potčinilo državi. Sve te institucije samo su pogoni države. Država se snagom svoje političke vlasti samoobnavlja u proširenom obujmu, ali ne više kao klasična država, već putem posredničkih institucija. Potčinjenost posredničkih institucija državi postala je mnogo jača i odnijela prevagu nad vertikalnom međuzavisnošću radnika u poduzećima i građana u mjesnim zajednicama, s jedne strane, te svih onih organizacija i institucija koje bi trebale delegatskim sistemom biti izvedene iz osnovnih ćelija samoupravljanja, s druge strane. Radnici su svojim glasanjem stvarali te institucije, oni su glasali i za nametnute obaveze, ali sve je to bilo protiv ostvarivanja njihovih osmišljenih potreba, a u korist institucija i države kao krajnjeg korisnika«.[4]

Smatramo da je problem još dublji i složeniji. Naime, imajući u vidu da je socijalizam projektovani sistem, a ne rezultat prirodno istorijskog razvoja koji se razvija na ruševinama kapitalističkog sistema, i da se socijalizam do sada zasnivao na dominaciji političkog faktora, da je zbog toga i došlo do krize socijalizma u Jugoslaviji, kao i drugim socijalističkim zemljama, to se *problem mora i rešavati, pre svega, tamo gde je nastao, odnosno pre svega u političkoj sferi.*[5] Vrlo interesantna je, s tim u vezi, sledeća analiza:

---

[4] Dr Marijan Korošić, Jugoslavenska kriza, op. cit., str. 223—224.

[5] »Čini se da postaje sve jasnije da korenite i dovoljno celovite reforme ne može biti bez reforme političkog sistema...

Opet valja podsetiti: u sadašnju institucionalnu situaciju socijalistički sistemi su dospeli revolucionarnim putem, uz potrese i grčeve za kakve u istoriji tih društava nema presedana. Može li se očekivati da nešto što je na takav način nastalo — bude bezbolno i, kako se neki nadaju, neosetno prevaziđeno? Čini se da je alternativa prilično jasna: ili nastavak sadašnje stagnacije uz dugo i postepeno nazadovanje, ili radikalnije promene koje neće moći da se izvedu bez većih društvenih potresa«.

Dr Ljubomir Madžar, Od krize do reforme i natrag, zbornik: Društvene reforme u socijalističkim zemljama, Beograd, IMPP, 1989. g., str. 100 i 101.

Digitized by Google

»Veliki slom Zapada iz daleke nam 1929. počeo je i završio na burzi i u granicama financijskog sistema. No Veliki slom Istoka iz 1989.-te (u kojemu Jugoslavija vremenski i po nizu značenja ima relativno visok udio) *počinje i nastavlja se na političkoj burzi*, (podvukao B. I.) da bi se zatim najverovatnije završio raspadom dosadašnjega, monističkoga, i usponom novoga, pluralističkoga političkog sistema, čija će preteća posljedica biti i obnova same burze kapitala kao središta nove, razvijenom svijetu sukladne ekonomike. A što prethodi tome Velikom slomu Istoka, pa, čini se, i same Jugoslavije?...

Postupak »truljenja« kao sinonima za Veliki slom Istoka (s kojim i Jugoslavije) pokrenuo se svojedobno pomalo centralistički, da bi zatim pravi tempo dobio kroz sve brojnije oblike decentralizovanog, a na posljetku, i posve kaotična raspada (političke) burze i sistema u cjelini...

Zapad je 1929.-te godine propadao na posve suprotan način, ali se stoga također posve drukčije izvlačio iz zagrljaja svoga Velikog sloma. Tamo su loše vijesti sa financijske burze u Wall Streetu pokrenule panično povlačenje kapitala iz banaka a, posljedično, i seriju bankrota u bankama i privredi. Uslijedila je privredna depresija, pa deflacija, pa jačanje intervencionističke uloge države u privredi, javni radovi, rat, obnova, napredak. *Istok*, a u njegovu širem kontekstu i Jugoslavija, *propast počinju panikom na političkoj burzi*, (podvukao B. I.), aferama, preispitivanjem povijesti, ideologije i propagande, pojedinačnih izjava, suđenja, ali i suđenjima. Sve to zatim prate inflacija, stagnacija proizvodnje, širenje cena burze, zatim počeci prestruktuiranja u privredi, oživljavanje ekonomske a zatim i političke konkurencije, početak reprivatizacije, a vjerojatno uskoro i obnova finansijskih burzi.

Glavni gubitnici na Zapadu 1929.-te g. u prvom su valu bili oni koji su imali kapital, a zatim oni koje je gubitak prvih pogodio (radnici, farmeri). Glavni gubitnici na Istoku (pa i u Jugoslaviji) u 1989.-toj g. su radnici, seljaci, nezaposleni, ali nadasve vlasnici političkog kapitala, koji je poslije više desetlijeća (sa stalno precijenjenom vrijednošću) ovih tjedana doživio potpuni slom i devalvaciju. I dok je propast kapitalista na Zapadu 1929.-te ugrozila samo proizvodnju, ali ne i politički sistem, na Istoku pa čak i u Jugoslaviji, proizvodnja ovih mjeseci čini se da i dalje raste ili barem stagnira, dok *politički sistem doživljava gotovo potpuni raspad*« (podvukao B. I.).[6]

Zbog toga smatramo da je ključ za rešenje krize socijalizma u Jugoslaviji u političkoj sferi (što znači donošenje novog Ustava kojim bi se uredila pitanja da li je Jugoslavija savezna država ili savez država, asimetrična ili simetrična federacija, jednopartijska ili višepartijska država, da li će i kako

[6] Ivo Jakovljević, Veliki slom, nedeljnik »Danas«, br. 409 od 19. XII 1989. g., str. 26.

Digitized by Google

funkcionisati kao pravna, moderna država i sl.), a tek onda u ekonomskoj sferi, pri čemu proces mora biti istovetan, istosmeran i istovremen. Sve dosadašnje reforme socijalizma u Jugoslaviji, kao i u drugim socijalističkim zemljama, počinjale su u ekonomskoj sferi. Njih je inicirao partijsko-politički vrh zemlje. Međutim sve su te reforme propadale, tako da se socijalizam u Jugoslaviji, kao i drugim socijalističkim zemljama, nalazi u procesu neprekidnih reformi koje ne daju pozitivne rezultate. Jer, kada daljnje sprovođenje privredne reforme zahteva i reformu političko-partijskog sistema, tada se od reforme odustaje i postupa po pravilu Taras Buljbe, tj. reformu ubija onaj koji ju je i pokrenuo.

Stoga nije uverljivo stanovište koje razrešenje ukupnih društvenih problema u Jugoslaviji (krize) vidi samo u razrešenju ekonomskih problema, koji bi sami od sebe razrešili i sve ostale društvene probleme, jer okoštali jednopartijski i državni sistem se razvio, pustio svoje dublje korene preko četiri i po decenije razvoja i neće se miriti lako sa napuštanjem svojih pozicija dobrovoljnim putem (slučaj Rumunije, Kine i dr.). Zato mislimo da prvenstveno reformisanje (izmena) ekonomskog sistema neće sama od sebe izmeniti političko — državno — partijski sistem već pre mislimo obrnuto. Naime, »Svaka promjena neumitno nameće potrebu da se iznova, pa opet iznova, definira — što je socijalizam. Traganje za novim poimanjem socijalizma ima u prvom redu za cilj oslobađanje tog pojma od falsifikata i pogrešnih interpretacija, ali i unapređenje pojma radi stvaranja osnove za drugačiju praksu. Kao što je i sa svakim drugim društvenim ciljem, tako i socijalizam nije jednom zauvek dat pojam. Današnja generacija ima pravo da ga odredi po svojim shvatanjima, kao što su ga prošle preuređivale, takođe po svojim shvaćanjima. Kad ne bi bilo tako, stare generacije bi držale u zarobljeništvu nove. A to je neprirodno.

Novo poimanje socijalizma vjerojatno, trebalo bi uvažiti neophodnost suvremenog svijeta: ravnopravni razvoj svih sektora vlasništva, samostalnost privrednih organizacija, integralni sistem samoupravljanja, politički pluralizam, demokratsko uspostavljanje stabilnog društvenog konsenzusa. U cjelini sve mora biti usmjereno oslobađanju energije i inicijative svakog čovjeka i svih ljudi u svim oblastima života.«[7]

Ne smatramo međutim, takođe da se rešenje ekonomske krize socijalizma u Jugoslaviji, pa i drugim socijalističkim zemljama, može rešiti reprivatizacijom, rekapitalizacijom, integralnim tržištem, privatizacijom svega i svačega (naspram podržavljenja svega i svačega u prethodnom periodu razvoja socijalizma) i sl., odnosno preuzimanjem »sistema razvijenih tržišnih privreda«, jer bi to značilo »povratak na staro«, što

[7] Dr Marijan Korošić, Jugoslavenska kriza, op. cit., str. 343—344.

Digitized by Google

istorija do sada nije zabeležila.[8] Jednostavno nije moguće, a nije ni dopustivo da se sve reprivatizuje (pošta, železnica, škole, infrastruktura i sl.), jer i u razvijenim tržišnim privredama postoji danas veoma jak javni (državni) sektor privrede. Pri tome se mora imati u vidu da su različiti istorijski uslovi nastanka i razvoja Jugoslavije, ekonomske, političke, nacionalne, kulturne, socijalne i druge osobine koje nameću nužnost odgovarajućih rešenja (različitih od drugih zemalja razvijene tržišne privrede), pri čemu se iskustva razvijenih zemalja moraju i poznavati i uvažavati, ali se ne mogu kopirati.

Naime, smatramo da se u rešavanju krize socijalizma u Jugoslaviji mora polaziti od datog političkog i ekonomskog stanja u Jugoslaviji i na bazi toga iznalaziti i kreirati nova rešenja u skladu sa unapred utvrđenim ciljevima društvenog razvoja. Stoga nam nisu prihvatljiva rešenja (i mislimo da ona ne bi bila uspešna za Jugoslaviju) po kojima je kapitalizam, maltene, uspešno rešio sve probleme, da ima ključ za rešavanje svih pitanja, da je to društvo blagostanja, izobilja, raskoši, opšteg zadovoljstva i sl. Pri tome se zaboravlja da je kapitalizam nagomilao ogromne probleme, posebno u zemljama Latinske Amerike, koje su takođe kapitalističke zemlje, da je doveo do ogromne prezaduženosti zemalja u razvoju, da uzrokuje ekološku katastrofu sveta, ratnu psihozu i sl.[9]

---

[8] »Jasno je da je to sve urađeno (misli se na ustavne promene u SFRJ i reformu iz 1988. i 1989. g., prim. B. I.) zbog činjenice da se nalazimo u dubokoj ekonomskoj krizi — koja je uzrokovana slabim performansama privrednog sistema — i saznanja da je radikalna privredno — sistemska reforma pretpostavka za savladavanja krize. Ali, postavlja se pitanje šta su bili motivi da se rešenja traže u takvim sistemskim promenama koje omogućavaju pluralizam ravnopravnih svojinskih oblika, kapital — odnose, akcionarstvo...

Nema razloga da se ne kaže da su motivi onih koji su u koncipiranju tih promena učestvovali bili divergentni.

Jedni su se za njih zalagali u uverenju da se na taj način utire put odumiranju društvene svojine i samoupravljanja, a time i socijalizma (shvaćenog tako da u njemu neizostavne komponente čine i odgovarajući položaj radnika u proizvodnji, aktivniji i sadržajniji od participacije — kao i socijalizmu primerenija distribucija bogatstva, dohotka i blagostanja.)

Drugi su se za napred pomenute radikalne promene zalagali iz uverenja da se njima stvara ambijent u kome će društvena svojina moći i morati da ispolji visoku ekonomsku efikasnost i da se pod ovako rigoroznim pretpostavkama može održati sa dominantnim udelom u budućem mešovitom društvu; a s njom i samoupravna komponenta tržišnog socijalizma.«

Dr Stanko Radmilović, Ekonomska kriza i društvena reforma, Beograd, 1989. g. str. 139—140.

[9] »Ne treba idealizovati ni kapitalizam i smatrati da je sve u kapitalizmu racionalno. Zapadni socijalni mislioci su u tom pogledu ponekad daleko kritičniji od nas, dublje i ozbiljnije gledaju na njegove slabosti. Kapitalizam je ostavio dve trećine sveta nerazvijenim i neprekidno širi jaz između razvijenog i nerazvijenog dela sveta. Zašto kapitalizam ne daje rezultate u Latinskoj Americi, zašto u

Digitized by Google

Neuočavaju se veoma značajne promene i u samom kapitalističkom sistemu, posebno u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, kao npr. u skandinavskim zemljama, ali i u Japanu, SAD, zemljama Zapadne evrope[10] i sl. Naime, ni tu se više ne radi o liberalnom kapitalizmu XIX veka zasnovanom na individualnoj privatnoj svojini, slobodnoj konkurenciji, stihijskom delovanju tržišta i sl. Naprotiv, radi se o dominaciji akcionarske, državne i sl. oblika svojine, o snažnoj ulozi monopola i države u privredi, snažnoj ulozi radničkih sindikata i sl. I tamo se bitno izmenio položaj radničke klase, jer se razvija akcionarstvo radnika, radničko saodlučivanje u kapitalističkoj firmi, ojačala je pozicija sindikata tako da je danas postao treći moćni faktor u kapitalističkom sistemu (pored kapitalističke klase i države) i sl. Razvija se sistem socijalne politike, socijalne zaštite i sl. Usaglašavaju se odnosi kapitala i rada i naglašava podjednaka odgovornost kapitalističke i radničke klase za sudbinu sistema. Sve su to novi procesi i odnosi koji transformišu kapitalistički sistem i koji su, pored ostalog, uslovljeni novom naučno-tehnološkom revolucijom na pragu XXI veka i snažnim jačanjem uloge sindikata i organizovanosti radničke klase u kapitalizmu.

Nasuprot tome, smatra se da je socijalizam u Jugoslaviji i drugim socijalističkim zemljama inherentno neefikasan i zato istorijski neodrživ sistem, odnosno da predstavlja istorijski promašaj. Ni za ovo nisu pruženi svi valjani dokazi. Naime, socijalizam je u svom dosadašnjem razvoju prolazio kroz različite faze razvoja. Sve te faze nisu bile tako neuspešne kao što je danas slučaj. Šezdesetih godina socijalizam je beležio

---

Latinskoj Americi imamo stalne krize, ogromnu inflaciju, ogromni teret inostranih dugova? Kapitalizam se konsolidovao i razvijao na jednom ipak, i ekonomski i teritorijalno, ograničenom prostoru. Njegovi rezultati nisu svuda isti, a negde su i poražavajući. Da ne govorimo o tome da svojim profiterskim jurišem na prirodu, kapitalizam ugrožava i sam opstanak čoveka na zemlji, na šta s pravom ukazuju članovi Rimskog kluba. Zalažem se za to da uložimo veći intelektualni napor i tražimo rešenja koja će se zasnivati na svestranijem uvažavanju današnjih realnosti. Svakako je nužno da u određenim sferama prihvatimo neke neminovne tekovine građanskog društva, ali ne bismo smeli izgubiti iz vida ni one idejne vrednosti socijalizma po kojima je on postao neka vrsta svetske ideje i svetskog procesa ako hoćete«. Akademik dr Nikola Čobeljić, Nema čistih modela ni razvoja ni sistema, u zborniku: Privredna reforma i ekonomska redefinicija socijalizma, Beograd, 1989. g., str. 48.

[10] Na prvoj sednici novoizabranih deputata u Vrhovni sovjet SSSR-a održanoj 1989. god. deputat tog sovjeta književnik Džingis Ajtmatov izneo je u svojoj diskusiji da socijalizma za radnika ima više u Švajcarskoj, Švedskoj, Finskoj, Kanadi, Holandiji, pa čak i u Španiji, nego u socijalističkim zemljama. Tako je moguće da se u stvarnosti i desi da se moderni socijalizam ili naučni socijalizam, kako su ga nazivali Marks i Engels prvo i razvije u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, odnosno da se komunizam ili postindustrijsko društvo prvo razvije u Japanu, koji je najdalje otišao u razvoju nove tehnike i tehnologije u proizvodnji.

Digitized by Google

veoma dinamičan razvoj. On je tada obezbedio socijalističkim zemljama da, zajedno s Japanom, beleže najveće stope privrednog rasta u svetu, da prve pošalju »Sputnik« u svemir, da nagoveste »takmičenje u razvoju s kapitalističkim zemljama« i sl. Zašto sedamdesetih godina dolazi do usporavanja, a zatim i do stagnacije i pada (krize) ekonomske efikasnosti socijalističkog sistema 80-tih godina, trebalo bi valjano naučno istražiti i objasniti. Danas se daju različita tumačenja tih uzroka i izvlače različiti zaključci. Pri tome su preovlađujući stavovi da socijalizam projektovan na osnovama marksizma nema istorijsku šansu, da je on inherentno neefikasan sistem i kao takav osuđen na propast. I tu se nažalost, potvrđuje karakteristika socijalističke ekonomske misli da je ona snažna u kritici starog, a neinventivna i neefikasna u projekciji novog. Stoga se okreće unazad, umesto da gleda unapred. Zato se izlaz iz krize socijalizma vidi i predlaže u povratku na kapitalizam i to na njegovu liberalističku fazu (sa privatnom svojinom, slobodnom konkurencijom, slobodnim tržištem, i sl.), pri čemu se zaboravlja da se povratak nazad do sada nikad u istoriji civilizacije nije desio, pa se verovatno nije ni mogao desiti. Da li je to moguće danas? Negira se marksizam kao naučni pogled na svet, ali se pri tome ne nudi ništa novo, bolje, perspektivnije. Umesto toga se kaže da je kapitalizam efikasan sistem, da su poznate njegove metode i mehanizmi, njegove zakonitosti i sl. i ne treba ih izmišljati. Pri tome se na kapitalizam gleda kao na statičan sistem, a ne uočavaju se promene u biću samog kapitalizma. To bi bio *povratak* iz socijalističkog realizma u nacional — kapitalizam,[11] odnosno *iz utopijskog socijalizma u utopijski kapitalizam*, kako na jednom savetovanju reče akademik profesor dr I. Maksimović.

Po nama, u socijalizmu se nije dovoljno shvatila i razumela poruka marksizma da društvo »ne može niti preskočiti niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka« čak i onda kada »pronađe putanju prirodnih zakona svoga kretanja«. To upravo potvrđuje dosadašnji razvoj socijalizma (kineski »veliki skokovi«, sovjetsko »stići i prestići kapitalističke zemlje« ili isticanje da je sovjetsko društvo već zakoračilo u komunizam, rumunski »naučni proračun potrošnje materijalnih dobara«, jugoslovenski »najzad pronađeni put u komunističko društvo« i sl.). Nastojalo se raskinuti sa svim onim što je kapitalistički sistem razvio kao pozitivnu tendenciju, kao civilizacijsko dostignuće, jer je to kvalifikovano kao buržoasko »potrošačko društvo« i neprimereno socijalizmu.

Uzroke toga vidimo u najmanje dve stvari: prvo u revolucionarnoj pretencioznosti da se preko noći stvori novi društveni sistem koji će se u svemu razlikovati od prethodnog

[11] Videti: dr Jože Mencinger, Reforma je iluzija, nedeljnik »Danas«, Zagreb, br. 395, od 12. IX 1989. g., str. 22—24.

Digitized by Google

kapitalističkog društvenog sistema, i drugo u nasleđu prošlosti. Naime, socijalistička društva, uglavnom, počela su se razvijati u nerazvijenim zemljama, tj. zemljama polufeudalnog karaktera, u kojima kapitalizam nije izvršio svoju istorijsku misiju u razvoju proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Jedino ostacima feudalne prošlosti možemo objasniti nicanje i razvoj birokratskog sloja društva u socijalističkim zemljama, odnosno razvoj feudalnog socijalizma.

Socijalizam je u Jugoslaviji, kao i drugim socijalističkim zemljama, malo po malo bacio u zaborav radnike i seljake, odnosno radničku klasu koja je na svojim plećima iznela i socijalističku revoluciju i posleratnu izgradnju. Sve više je potiskivano klasno, a jačalo nacionalno, tako da je danas nacionalizam postao jedan od najvećih neprijatelja socijalizma (Jugoslavija, SSSR, Kina, Bugarska, Rumunija i dr.). I tu je značajan doprinos birokratskog sloja u socijalizmu koji je video da može tim putem da omeđi svoje feude i otud borba za nacionalnu državu, nacionalnu ekonomiju, nacionalnu premoć pojedinih naroda u okviru iste države i sl. I dok se razvijeni kapitalistički svet međusobno povezuje, ekonomski ujedinjuje, afirmiše se radnička klasa i jačaju njeni sindikati (»Evropa 92«), dotle u socijalističkom svetu caruje zatvorenost (autarhija), nacionalizam, separatizam, a počinje i revanšizam.

Izlaz se može naći u *novom projektu socijalizma*, koji će se zasnivati na ostvarivanju efikasnijeg, bogatijeg i demokratskijeg društva na pragu XXI veka i u uslovima nove naučno-tehnološke revolucije. Oslonac toga društva mora biti radnička klasa (shvaćena u najširem smislu te reči u savremenim uslovima), mešovita privreda i demokratski politički sistem (»u kojem će sloboda pojedinca biti uslov slobode svih« — Marks). Na žalost isprofanisan je i sam naziv socijalizam (Staljinizam, Pol-potizam, birokratizam i sl.), pa smo došli u situaciju da se, slično Marksu i Engelsu, odreknemo i samog naziva socijalizam i da potražimo novi naziv za to buduće, željeno, demokratsko, slobodno i bogato društvo, kao npr. što bi mogao biti: postindustrijsko društvo, informatičko društvo, humano društvo, komunističko društvo i sl. Slično Marksu, i danas možemo reći da se socijalistima, odnosno komunistima nazivaju razni nadrilekari koji bi reformisali postojeće socijalističko društvo, ali da to ni najmanje ne ugrozi vlast, moć i privilegije birokratskog sloja. Zato su se Marks i Engels odrekli i samog naziva socijalizam, te su svoj manifest nazvali »Komunistički manifest«, a ne socijalistički i od tada im nije nikad palo na pamet da taj naziv izmene, kako sami kažu u predgovoru navedenog dela.[12] To novo, buduće društvo, mora se zasnivati na mešovitosti oblika svojine, jer je to civilizacijska tekovina, a ne nečiji izum ili utopija, na raspodeli prema rezultatima rada,

[12] K. Marks — F. Engels, »Komunistički manifest«, izdavačko poduzeće »August Cesarec«, Zagreb, 1977. god., str. 26.

Digitized by Google

na robnoj privredi, tržištu i objektivnom delovanju ekonomskih zakona robne privrede, kao objektiviziranim merilima efikasnosti rada i privređivanja, na razotuđenju i oslobođenju rada (i to u dvostrukom smislu te reči, tj. oslobođenju od rada za drugog i oslobođenju od rada pod komandom drugog), na svesnom (planskom) usmeravanju ekonomskog i društvenog razvoja u celini,[13] radi ostvarivanja željenog i unapred zadatog cilja. Dakle, socijalizam kao ideja je neminovan, a kako će se ta ideja razvijati, tj. da li prvo u razvijenim kapitalističkim zemljama ili tzv. socijalističkim zemljama, zavisiće od niza okolnosti subjektivne i objektivne prirode.

Očigledno je da nosioci novih ideja mogu i moraju biti novi ljudi. Stari su uvek opterećeni prethodnim rešenjima,[14] ranijim iskustvom, sebičnošću, inertnošću, težnjom za očuvanjem sopstvenih privilegija i pozicija, i tome sl. No, to ne mogu biti ni oni koji su po godinama mladi, ako nisu mladi po novim idejama i ako nisu spremni na rizik, pa i sopstvenu žrtvu. Zato i sadašnje stanje u tzv. socijalističkim zemljama neminovno uslovljava i revolucionarne proboje, koji su često teži i od oružane revolucije, na što je Lenjin često upozoravao. Naravno, ti revolucionarni proboji moraju uvek biti u korist i u interesu društva kao celine, a ne samo pojedinog dela, jer »ideja postaje snaga ako ju mase prihvate« (Marks). Taj revolucionarni proboj može se izvesti samo na bazi pluralizma interesa u političkoj sferi, višestranačkog sistema, pluralizma svojinskih oblika u ekonomskoj sferi, robne proizvodnje i tržišta, kao i saodlučivanja radnika, jer to, kako već istakosmo, predstavlja civilizacijsku tekovinu, a ne nečiji izum. Proces podruštvljavanja sredstava za proizvodnju danas je istorijski čin. On se odvija u savremenom svetu i kapitalističkom i socijalističkom, naravno na sebi specifičan način. Otuda se razvijene privrede danas javljaju kao privrede mešovitih (raznovrsnih) oblika svojine: privatne, državne, društvene, kolektivne, zadružne, mešovite i sl. Stoga »Jedan načelni stav je sledeći: prvo, da privatna svojina i različiti mešoviti oblici svojine u principu ne rešavaju problem društvene svojine. *Problem društvene svojine*

[13] »Po mom mišljenju, tu se moraju tražiti neki optimalni odnosi između onoga što tržište može da pruži, respektujući sva njegova podsticajna dejstva i racionalnosti, ali uvažavajući i ona područja gde su njegovi dometi ograničeni, gde su potrebne planske akcije društva, gde su u pitanju dugoročni društveni ciljevi koji na presudan način oblikuju našu budućnost. Ta područja koja iziskuju specifičnu plansku akciju društva morala bi dobiti istaknuto mesto u ovim našim razmatranjima«. Akademik dr Nikola Čobeljić, Nema čistih modela ni razvoja ni sistema, nav. izdanje, str. 50.

[14] Svojevremeno je Kondratjev savetovao Lenjinu da su neophodne kadrovske promene u SSSR-u, jer je isticao da ljudi koji su razvijali socijalizam u vreme industrijalizacije i elektrifikacije zemlje, ne mogu biti na čelu izgradnje socijalizma u vreme težnje za porastom životnog standarda i ekonomskoj motivaciji proizvođača. Svaka nova faza u razvoju socijalizma, zahteva i nove ljude.

Digitized by Google

je problem za sebe i čitav sitem, jugoslovenski i socijalizam uopšte, pada ili ostaje zavisno od toga u kojoj meri će socijalističko društvo i samoupravno društvo naći adekvatno rešenje za društvenu svojinu. Privatna svojina i različiti oblici mešovite svojine su oblici koji treba da pomognu da ožive, da dopune, da omoguće da se nađu izvesna rešenja za oživljavanje finansijskog kapitala, finansijskih sredstava, za veću motivaciju u privređivanju, da se rešavaju pitanja zaposlenosti, itd. Ali oni sami po sebi ne mogu da reše one probleme koji su specifični za društvenu svojinu...

Način povezivanja (privatne i društvene svojine, prim. B. I.) je u tome što je, s jedne strane, radni princip vlasništva ostao kod svih oblika privatnog vlasništva, radni princip je jedina osnova gde se pored rada i vlasništva u obliku kapitala pojavljuje kao princip vlasništvo. Današnje rešenje omogućuje da se kapital—vlasništvo integrira u okviru društvenog vlasništva. Ovo s tom razlikom, što kapital—vlasništvo, koje kod društvene svojine čistog tipa ide u akumulaciju i samo delom i indirektno u raspodelu radnika sopstvenika tog kapitala koji rade u preduzećima, predstavlja deo dohotka ili deo akumulacije, u mešovitom obliku društvena svojina kapital—vlasništvo izražava se za nosioce sopstvenike kapitala kao njihov posebni dohodak i ima istu funkciju i značaj kao svako kapital—vlasništvo u privatnoj svojini. Ovo vlasništvo treba obezbediti samo zato da bi se obezbedio priliv tog privatnog kapitala na različitim tačkama i u različitim oblicima u jugoslovensku privredu, kao oblika mešovite svojine, jer je kapital u čisto društvenom vlasništvu nedovoljan, a trenutno i nedovoljno efikasan.«[15] (podvukao B. I.)

Dosadašnji period razvoja socijalizma pokazuje da u njemu dominiraju odnosi hibridnog karaktera, da su praćeni mnogim protivurečnim procesima, te da se stvarne, radikalne promene društvenih odnosa ne mogu uspostavljati ni tako lako, ni tako brzo. Time praksa razvoja socijalizma potvrđuje stavove dr Predraga Vranickog da »... Socijalizam mora nastaviti na niz alijeniranih oblika koje ne može odjednom dokinuti niti preskočiti: na državu, klase, partiju, nacije, birokratiju, religiju, robnu proizvodnju, tržište, i tako dalje, bez obzira na to što *u jednom stvarnom socijalističkom razvoju ti oblici moraju dobijati druge predznake i značenja*« (podvukao B. I.).[16]

Međutim, dalji tokovi socijalizma isto tako moraju afirmisati taj »stvarni socijalistički razvoj« u kojem će dominirati

[15] Akademik dr Ivan Maksimović, Konceptualni problemi i reforma društvene svojine u vezi s privrednom sistemskom reformom, zbornik: Privredna reforma i ekonomska redefinicija socijalizma, naved. izdanje, str. 12—13.

[16] Dr Predrag Vranicki, časopis »Marks i savremenost«, br. 2/1964. god., Beograd.

Digitized by Google

položaj proizvodnog i stvaralačkog rada i u kojem će se prevazilaziti uslovi eksploatacije čoveka od strane čoveka i razvijati proces razotuđenja i oslobođenja rada. To je proces pretvaranja viška rada u potreban rad, viška proizvoda u potreban proizvod i pretvaranje radničke klase u celinu društva, odnosno proces transformacije klasno-eksploatatorskog u besklasno neeksploatatorsko, odnosno postindustrijsko, komunističko ili informatičko društvo. Naravno, *sve ovo predstavlja proces*, a ne gotov čin. Taj proces na dostignutom stepenu materijalnog i društvenog razvoja može se ostvarivati samo u uslovima robne privrede i tržišta, na ekonomskom planu i u uslovima političke demokratije na političkom planu,[17] što je uslov prevladavanja sadašnje krize socijalizma u Jugoslaviji.

Međutim, kada govorimo o robnoj proizvodnji i tržištu, onda ih ne smemo apsolutizovati, ni fetišizirati. Jer, to su oblici organizovanja društvene proizvodnje, odnosno njeni metodi i mehanizmi, a ne gotovi i sebi dovoljni činovi. Oni bez svesne akcije ljudi, bez njihovih ciljeva, motiva, pobuda i kriterija, bez njihovih interesa i zalaganja, ne mogu dati ni željene, ni zadovoljavajuće rezultate. Naime, »... tržište nije voda bez obala, što znači da ono mora biti nečim oivičeno i usmereno. To je savremena makroekonomska politika države u monetarnoj oblasti, ukupnom fiskusu — prihodnoj i rashodnoj strani, i u ekonomskim vezama sa inostranstvom... Dakle, efikasna makroekonomska politika, njeno zakonsko uobličavanje i pretvaranje u praktično delovanje jeste isto tako velika obaveza SIV-a, kao i osavremenjavanje naših ekonomskih subjekata i institucija. Na kraju, planiranje u savremenim uslovima treba shvatiti kao određivanje razvojne strategije zemlje preko uticaja na obrazovanje štednje i novih kapitala u dovoljnom iznosu tako i u njihovim usmeravanjima na one punktove koji će dalje poneti ekonomski i društveni progres«.[18]

Robna proizvodnja u socijalizmu mora se odvijati u uslovima raznovrsnih svojinskih oblika koji će se međusobno dopunjavati a ne konkurencijom uništavati, kako se neretko danas čuje. Priroda same proizvodnje u različitim privrednim granama i grupacijama je različita, pa to uslovljava objektivno i različite oblike svojine (proizvodnja specijalnih delova, unikata npr. ili serijska proizvodnja u ogromnim količinama — moraju se razlikovati). One su u tržišnoj privredi komplementarne, a ne međusobno suprotstavljene i isključive, jer to uslovljava priroda same proizvodnje i industrijska podela rada kao opšta ekonomska i društvena zakonitost.

---

[17] »Mi stvaramo sami našu istoriju, ali, prvo, mi je stvaramo na sasvim određenim pretpostavkama i uslovima. Između tih ekonomski se javljaju u zapadnoj instanci rešavajući. Ali i politički uslovi, čak tradicija, koja živi u glavama ljudi, igra izvesnu ulogu iako ne rešavajuću«. Pismo F. Engelsa I. Blohu, od 21—22. IX 1980.

[18] Dr Zoran Pjanić, Tržište nije voda bez obala, »Duga«, br. 405, od 2 do 16. IX 1989. god., str. 25.

Digitized by Google

U takvim uslovima neophodno je postojanje samostalnog i odgovornog proizvodno-poslovnog subjekta, odnosno robnog proizvođača u uslovima novog tipa robne privrede. On mora biti ekonomski motivisan za veće stvaralačke rezultate, tj. mora uživati poslovne uspehe, ali mora i snositi posledice ekonomskih neuspeha. I tu se moraju poštovati osnovni principi podele rada i odgovornosti za posao koji se obavlja. To znači da poslovodni organi moraju biti organizatori proizvodnje, dobri kreatori, odnosno uspešni socijalistički preduzetnici u pozitivnom smislu te reči, a radni kolektiv mora biti uspešan izvršilac zadataka koji su mu pripali po osnovu podele rada, kao i kontrolor i inicijator novih ideja, sugestija i promena (inovatori, racionalizatori i sl.). To znači da se moraju razgraničiti samoupravne, poslovodne i izvršne funkcije u preduzeću kao robnom proizvođaču, kao i njihovi nosioci, jer to proizlazi iz ekonomskog zakona društvene podele rada kao opšte važećeg ekonomskog zakona za sve društvene sisteme. Podela rada se sa razvojem društva sve više razvija, produbljuje i menja. Pri tome poslovodna struktura (kao preduzetnik društvenog preduzeća u socijalizmu) mora materijalno i moralno odgovarati radnom kolektivu za uspešnost poslovanja firme, a neposredni izvršioci — proizvođači moraju takođe odgovarati radnom kolektivu za uspešnost i efikasnost posla koji obavljaju po osnovu podele rada. Rezultati rada i poslovanja moraju biti osnovni uslov opstanka kako poslovodne strukture u preduzeću, tako i neposrednih proizvođača i samoupravljača u radnom kolektivu, a ne administrativne mere, volje direktora ili neke moćne grupe ljudi (»neprincipijelna koalicija«). Iz toga dakle, ne proizlazi da društvena svojina i samoupravljanje nisu kompatibilni sa robnom proizvodnjom i tržištem, već naprotiv. To potvrđuje i razvoj u razvijenim kapitalističkim zemljama u kojima nije dominantna individualna privatna svojina, već dominira akcionarska susvojina, monopolska svojina, državna svojina i sl., a to su oblici podruštvljene svojine koja se danas sve više i internacionalizuje (transnacionalne kompanije, ekonomske integracije i sl.). Ovi procesi vode u postindustrijsko društvo ili slobodno društvo, besklasno društvo, komunističko društvo i sl., a ne povratak u lesefer kapitalizam (»laissez faire, laissez passer«) kako neki autori smatraju i zagovaraju danas na pragu XXI veka i nove naučno-tehnološke revolucije. Na žalost, često se tako predlagana (stara) rešenja neprimerena sadašnjem vremenskom periodu i razvojnom nivou smatraju »revolucionarnim podvigom«, »raskidom sa ideologizmom« i sl., iako istorijski nisu potvrđena (povratak na staro), a teorijski nisu dokazana (nužnost dijalektičkog razvoja ljudskog društva).

Naime, razvoj proizvodnih snaga kroz razvoj robne privrede stvara sve nove elemente u društvu kao sistemu, to sve zasnovano

Digitized by Google

na logici zakona vrednosti.[19] Društvo se kao organizam menja u nekoliko aspekata. Prvo, ono postaje sve složeniji organizam i sistem i, drugo, u tom svom menjanju ono prelazi u novi kvalitet. Novi kvalitet »prelama« (Marks) i delovanje samog zakona vrednosti.[20] U tom smislu i Marks ističe: »... Dublja analiza pojava dokazala je da se društveni organizmi između sebe isto tako temeljno razlikuju, kao i biljni i životinjski organizmi... Šta više jedna te ista pojava potpada pod sasvim različite zakone usled različitosti u celokupnoj gradnji onih organizama, usled odstupanja njihovih pojedinih organa, usled različitih uslova pod kojima funkcionišu itd....« (K. Marks, Kapital, tom I, str. LIII, Beograd, 1947. god. predgovor).

I tako razvoj proizvodnih snaga kao odrednica društvenog razvoja ide kroz razvoj robne proizvodnje, od raspada prvobitne zajednice sve do komunizma.

[19] »Ovi se ekonomski *zakoni robne proizvodnje modificiraju sa raznim razvojnim stupnjevima toga oblika proizvodnje* (podvukao B. I.), no uglavnom je celokupni period civilizacije pod njenom vlašću«. F. Engels, Porjeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Zagreb, 1941. god., str. 156.

[20] Videti: Akademik, dr Dušan Čalić, Sistemski pristup privrednom razvoju samoupravnog socijalizma, Zagreb, 1988. g., str. 61—63.

Digitized by Google

Vučina Vasović

Razlozi »socijalističke« naciomanije

Jedna od najznačajnijih i neočekivanih pojava pred kojom je zanemeo savremeni svet jeste snažan talas-uragan nacionalizma, koji još uvek tutnji i hara socijalističkim zemljama. Razmere i otvorenost ovog nacionalnog »buđenja« bolje reći naciomanije su danas takvi da bi svaki pokušaj njihovog tumačenja kao samo prolaznog »ekscesa grupa huligana« ili kao izraza subjektivnih slabosti predstavnika inteligencije, koji nisu shvatili ili koji su zanemarili ideološku borbu protiv religioznih i reakcionarnih snaga prošlosti, izgledao u najmanju ruku neozbiljan ili smešan. I kad ne bi bilo drugih, nacionalizam bi bio dovoljan razlog da se pokrenu brojne društvene snage na traženje novih i drukčijih obrazaca društveno-političkog života i organizacije.

Ono što čini nacionalno pitanje predmetom sve brojnijih studija[1] ili temom dana, čak i u zemljama u kojima se »dojuče« smatralo da je nacionalno pitanje rešeno, jeste aktiviranje nje-

[1] Bromlej J. V., Nacionalnie procesi v SSSR, Moskva, 1988; Tiškov V. A., Narodi i gosudarstvo, Komunist, 1989/1; Kozlov V. J., Nacionalnij vopros. Koncepcija i Alternativi, Sovjetskaja etnografija, 1989/1.

Digitized by Google

govog negativnog odnosa nacionalnog naboja. U nekim socijalističkim odnosno prosocijalističkim zemljama naciomanija polako ali sigurno prodire i plavi sve sfere, slojeve i nivoe društvenog života. Širina i intenzitet naciomanije čine društvenu situaciju i klimu nenormalnom i nepodnošljivom. Vrhunac nenormalnosti situacija dostiže u »tački« na kojoj se prihvataju kao normalni tendencije i praksa inplantiranja kulturnih »krugova« odnosno kulturnih poslenika u naciokratska politička jezgra. To najčešće dovodi do slabljenja ili gubitka ne samo kritičke distance ili oštrine, već i elementarne objektivnosti i istine, koji bi trebali da stoje u osnovi svakog naučnog ili umetničkog pristupa. Žalosno je gledati kako obavešteni, obrazovani i nadareni ljudi tako olako i tako »jeftino« nude ili stavljaju svoje znanje i svoje sposobnosti u službu tehućih naciokratskih potreba odnosno aspiracija političkih vrhuški i koliko su u stanju da u argumentiranju svojih često »podobnih« teza krivotvore istoriju ili savremeno komparativno iskustvo.

Rezultat ovih »adaptivnih« sposobnosti i činodejstava dobrog dela društveno-političke misli mogu biti ne samo različiti stavovi od budućeg ili datog uređenja nacionalnih odnosa, već i različite odnosno oprečne interpretacije sličnih ili istovetnih odnosno određenih konkretnih nacionalnih događaja, procesa ili stanja. Za dobar broj engleskih posmatrača škotski ili irski nacionalni zahtevi će imati karakter ili prizvuk primitivnog odnosno konzervativnog nacionalizma, a zahtevi baltičkih republika dobiće osobinu demokratskog i oslobodilačkog nacionalizma, dok će za zamašan broj Rusa cela situacija biti protumačena u obrnutom smislu: irski i škotski nacionalni zahtevi imaće karakter emancipatorskih demokratskih snaga, a baltički zahtevi dobiće karakter antisocijalističkih i separatističkih tendencija. I za tako poznatog i pasioniranog poznavaoca i istraživača nacionalnih prilika kakav je Karl Dojč, nacionalizam može imati negativnu ulogu, kao kočnica širim tokovima integrisanja, kad je reč o zapadnom kapitalističkom svetu, a pozitivnu ulogu, kad je reč o socijalističkim zemljama, kao sredstvo disolucije jedinstvene socijalističke ideologije i bilo kakvih transnacionalnih organizacija koje imaju takvu ideologiju.

Ono što je do skoro bilo više karakteristično za pripadnike različitih država sada postaje sve karakterističnije za pripadnike različitih nacija unutar pojedinih višenacionalnih socijalističkih država. U mnogo čemu danas nije veća razlika između jednog Rusa i jednog Engleza od razlike koja postoji između Rusa i Estonca ili između pripadnika jedne jugoslovenske severno-zapadne nacije-republike i pripadnika jedne jugoistočne nacije-republike. Uključivanjem društvenih, posebno političkih i pravnih nauka u ovu ekskluzivnu nacionalnu logiku dovršava se nacionalistički circulum vitiosus. Konačan izraz ovaj začarani krug dobija u tendenciji da se bezuslovno identifikuju ili poklope etničke, nacionalne i državne granice odnosno za-

Digitized by Google

jednice i to je upravo ono što u određenim okolnostima može imati nacionalistički karakter sa primesama naciomanije.

Ima li mogućnosti i nade da se prekine ovo nacionalističko strujno kolo i iziđe na horizont razložnog govora i akcije u pravcu traženja i nalaženja odgovarajuće demokratske i razvojne strategije? Ako postoje bar minimalne mogućnosti i nade, onda bi dobar deo naroda trebalo usmeriti na prozračenju i osveštenju istorijske i komparativne nacionalne odnosno nacionalističke fenomenologije, otkrivanju uzroka naciomanije, traženju i razvijanju demokratskih modela rešavanja nacionalnih problema i, dakako, osvetljenju pretpostavki za stvarno funkcionisanje odgovarajućih demokratskih opcija il modela. Polazeći od makar i minimalnih nada, ovde će biti reči o nekim manifestacijama i razlozima naciomanije kao i o nekim pretpostavkama za stvarno funkcionisanje modela, koji bi bio ako ne optimalan a ono prikladan za rešavanje ili smirivanje nacionalne problematike.

1. Manifestacije i karakteristike nacionalizma

Treba li posebno naglašavati da u tekućem političkom životu nacija i nacionalizam udaraju na sva zvona. Na osnovu onoga što je već i dosad u praksi pokazano i nama dostupno, moglo bi se istaći nekoliko osnovnih karakteristika i manifestacija ovih procesa.

Prvo, pada u oči širina i intenzitet nacionalnih odnosa nacionalističkih pojava. U različitim formama, i, dakako, različitog intenziteta, nacioljublje se javlja kako u razvijenim tako i u nerazvijenim, u jednonacionalnim i u višenacionalnim sredinama. Duge godine socijalističke izgradnje, ideološko-propagandnog rada i obrazovanja nisu uspele ne samo da izbrišu ili potisnu već ni da kontrabalansiraju ili ublaže nacionalne odnosno nacionalističke porive i bestijalnosti širih skupina naroda i ljudi. Čak se i u uglavnom jednonacionalnim zemljama poput Mađarske, Poljske ili Rumunije očituje zaoštravanje nacionalnog pitanja. Za držanje visokog »tonusa« nacionalnog pitanja u ovim zemljama dovoljno je postojanje Sovjetskog Saveza. U vreme unutrašnje i spoljne demokratizacije SSSR, Mađarska još više brine za svoje zemljake u Transilvaniji, Rumunija sličnu brigu ispoljava prema Moldaviji, Kina žustro odgovara na određene zahteve i akcije Tibeta.

U višenacionalnim socijalističkim zemljama situacija je mnogo složenija. U Sovjetskom Savezu erupcija nacionalizma javlja se na više mesta i otvoreno. U trusnom području Zakavkazja nacionalistički potresi šire se lančanom reakcijom. Krvavi obračun nacionalistički nakostrešenih jermena i azerbejdžanaca nije mogao da bude zaustavljen ni katastrofalnim zemljotresom u Jermeniji koji je odneo 25 000 ljudi. Nacionalne bestijalnosti

Digitized by Google

nisu ostavile po strani ni treću zakavkasku republiku Gruziju. Ko bi mogao poverovati da će Gruzija, koja je poznata još iz antičkih vremena kao otvorena Kolhida u kojoj je Jason tražio zlatno runo, a Herkul oslobodio okovanog Prometeja, koja je primila hrišćanstvo daleke 340 (posle jermena) i preko koje je išao put svile, pokazivati na kraju dvadesetog veka takvu isključivost i brutalnost prema manjinskoj nacionalnosti abhaza (koji čine 17% autonomne oblasti Abhazije). U mnogo čemu, pribaltičke republike ne zaostaju za zakavkaskim. U nešto manjoj meri javljaju se nacionalističke pojave i u azijskim sovjetskim republikama odnosno nacijama, posebno u Uzbegistanu i Kazahstanu.

U Jugoslaviji situacija je u mnogo čemu slična. Nacionalizam je zahvatio kako nacije tako i nacionalne manjine.

Drugo, proces pluralizacije i demokratizacije, uz brojne druge razloge, doveo je neočekivano brzo do neke vrste nacional-demokratskog, a zatim do nacionalističkog pokreta. Razgrađivanje zatvorene globalne etatističke strukture bilo je praćeno stvaranjem moćnih naciokratija ili narodnih frontova i nacionalnih homogenizacija, koje su u rekordno kratkom roku uspele da obezvlaste i marginalizuju oficijelne institucije političkog sistema. Širinu i snagu ovih pokreta moguće je dobro videti na primerima zakavkaskih ili pribaltičkih republika, ali i u Kazahstanu, Moldaviji, a u zadnje vreme i u Ruskoj Sovjetskoj Republici.

U ovom nacionalnom komešanju pa i nacionalističkoj institucionalizaciji, Jugoslavija ne zaostaje za onim »najdinamičnijim«, a u mnogo čemu i prednjači. Ako u njoj nije došlo do stvaranja nekog alternativnog narodnog fronta pored ili nasuprot već postojećem Socijalističkom savezu, stvoreno je mnoštvo paralelnih ili alternativnih pokreta odnosno partija s nacionalističkim predznakom. Da li je tu reč o narodnom pokretu ili frontu odnosno partiji i da li će vremenom ova dva prva vida prerasti u treći za ovu priliku je manje važno.

Treće, važan deo nacionalnog talasa čini podsticanje religijske svesti i osećanja pa i jačanje uloge i aktivnosti crkve. U Ukrajini se vraća katoličanstvo, u Rusiji i mnogim drugim sredinama jača pravoslavlje, a u azijskim republikama cveta islam. Sada 30% mladih muslimana u SSSR smatra da su vernici. Ovo svoje osećanje oni potvrđuju praktikovanjem obreda sunećenja, plaćanjem otkupa za mladu, podizanjem džamija (U Azerbejdžanu je otvoreno tokom 1988. 7 džamija, a 1989. trebalo je da bude otvoreno još 30).

U Jugoslaviji se federalne jedinice sve više organizuju nacionalno, a nacije podgrađuju sve više verski. Kako će se na malom jugoslovenskom prostoru, koji je ispresecan i podeljen religijama čije su centrale van njegovih granica, odvijati ovaj proces ponovnog sjedinjavanja države i crkve ostaje da se vidi.

Digitized by Google

Treće, pojave nacionalnog buđenja i nacionalizma praćene su ne retko nasiljem. Podaci o broju zlostavljanih, proganjanih, povređenih i mrtvih dobro ilustruju ovu osobinu nacionalizma. Izlivi besa u nacionalističkim ekstazama ispoljavaju se prema pripadnicima druge nacije ili prema federaciji. U Fergansкoj oblasti Uzbekistana uzbeci (sunitski muslimani) vrše masakr (juni 1989) na lokalnom stanovništvu samo zato što ono pripada meshetinskim Turcima (šiili, turski muslimani kojih ima oko 150 000 koje je Staljin, iz bezbednosnih razloga, odnosno straha da bi turska manjina mogla u ratovima s Turcima da stane na stranu Turaka) deportovao iz Gruzije i nastanio u Uzbekistanu novembra 1944. (neposredno pre sukoba sa Turskom). U baltičkim republikama, ali i u Belorusiji, javno se ruše simboli sovjetske vlasti i pale sovjetske zastave. U Jugoslaviji oblici nasilja i zlostavljanja u međunacionalnim odnosima katkad i u određenim područjima poprimaju razmere elementarne netrpeljivosti i animalnosti, od komšijskih svađa preko proterivanja sa pradedovskih ognjišta do silovanja i međusobnih ubijanja.

Deo ovog militantnog naboja nacionalizma izražava se i u dva posebna vida. Prvo, u stvaranju, oživljavanju ili izoštravanju »lika neprijatelja«; drugo, u stvaranju ili podastiranju osećanja krivice i odgovornosti jednog naroda pred drugim narodom, najčešće doseljeničnog prema starosedelačkom, ili većinskog prema manjinskom stanovništvu u razmerama globalne višenacionalne zajednice ili u sredinama u kojima većinska nacija ima manjinsko stanovništvo. U SSSR se to ispoljava stvaranjem odbojnog lika »ruskog doseljenika«, koji je prema predstavama i logici »neprijateljskog lika« identifikovan sa državom, koja je dugo slovila kao tamnica neruskih naroda, te prema tome odgovoran pred baltičkim nacijama i za 1939, a pred njima i drugim nacijama za masovne carske a kasnije staljinističke deportacije i nasilje.[2] U nešto manjoj meri, i u Jugoslaviji se donekle oseća već stvoren »neprijateljski lik« Srbina, kao branioca ili prenosioca etatizma i etatističkog ugrožavanja samobitnosti i slobode drugih nacija.

U osnovi podsticanja ili održavanja osećanja krivice i odgovornosti uglavnom većih nacija stoji strah manjih nacija od majorizacije većih i logika skraćivanja većeg kao uslov ravnopravnog i zajedničkog življenja. Podastiranjem i podsticanjem osećanja greha i greške, veća nacija ili federalna jedinica se u interesu mira u kući orijentiše na pasivnu poziciju, stalno premeravanje svojih koraka i poteza da ne bi bili za druge predugi ili preveliki i na građenje cele komplikovane strategije amortizovanja udara »manjih« nacija. Pri ovakvoj hipoteci, veća nacija ne može maksimalno razviti i koristiti svoje stvaralačke potencijale. Od toga, na kraju, mogu imati štete i veće i manje nacije.

[2] Mjalo K. — Gončarov P., Lavina nacionalizma, Novoe vremja, Moskva, 26, maj, 1989.

Digitized by Google

Peto, iz nacionalistički reducirane vizure svaki vid ranijeg međunacionalnog opštenja postaje dobrim delom prevara ili zavera druge najčešće najveće nacije. Ukrajinci sve više veruju da je izgradnja niza velikih nuklearnih centrala, pored ostalih i one u Černobilju, samo nastavak kolektivizacije ili novi vid Moskovskog genocida nad ukrajincima. Estonci misle da se pod firmom projekta eksploatacije rudnika fosforne rude, i u te svrhe pokrenutog talasa migracije, krila namera za rusifikacijom Estonije. U Rigi, kao i u Alma-Ati, stanovnici su se opirali izgradnji metroa, jer su verovali da će priliv ruskih radnika podsticati rusifikaciju (po nekim podacima za izgradnju metroa u Alma-ati očekivalo se 10.000 Rusa). Uzbeci su počeli da veruju kako im je nametnuta monokultura pamuka da bi se uništili zemljište i zdravlje žena i dece otrovnim defolijantom (koji je 1987 bio zabranjen).

U Jugoslaviji svi uporno dokazuju, i potežu ogromnu dokumentaciju, da ih drugi eksploatišu: razvijenije, uglavnom severno-zapadne republike odnosno nacije misle da su im južnjaci-istočnjaci osnovni »kamen o vrat« s kojim se ne mogu normalno kretati ni u svojoj kući a kamo li efikasnije zakoračiti u Evropu, dok nerazvijeni tvrde da su razvijeni svoj trenutni nivo razvijenosti dostigli zahvaljujući sledećim osnovnim faktorima: prvo, neravnomernoj raspodeli; drugo, nekoj vrsti unutrašnjeg kolonijalizma i eksploatacije.

Dok je bila nešto jedinstvenija i ekonomski kompetentnija, Jugoslavija je mogla biti meta ovih nacionalističkih napada i izliva a time i značajan faktor ublažavanja međunacionalnih preganjanja i sukoba. Oslobađanjem federacije od znatnog dela ekonomske i političke moći, skinuta je taman zona i tako otvorene mogućnosti direktnog nacionalnog sudaranja i stvaranja neke specifične vrste nacionalističke »koride« s neograničenim brojem učesnika.

Šesto, zaoštravanje nacionalnog pitanja dovodi do prinudnih migracionih tokova u višestrukim smerovima. Ako nije izvesno gde će se i kad ovo pokretanje zaustaviti, sasvim je jasno da ono vodi ranije ili kasnije uzajamnom osiromašenju i gaženju elementarnih ljudskih prava, pa i takvih kakva su pravo na mir i pravo na život. U traženju mesta pod suncem i spašavanju golog života, iseljenici se oslobađaju imovine po bagatelnim cenama. Prema jednoj kompetentnoj proceni, ukupna vrednost imovine koja je preoteta od izbeglica na teritoriji dveju sovjetskih republika — Azerbejdžana i Jermenije — iznosi 1,7 do 3,4 milijarde rubalja. Po pravilu, vlasnik dobija samo 5% realne vrednosti imovine koju ostavlja.

Iza netrpeljivosti prema pripadnicima drugih nacija ili nacionalnih manjina krije se često težnja za nacionalnom homogenizacijom »svoje« države odnosno za etnički čistim sredinama. Tako se i u nekim dokumentima određenih nacionalnih skupova mogu naći jasno sročeni etno-homogenizacioni zahtevi.

Digitized by Google

»Mi učesnici savetovanja u Rigi, kaže se u saopštenju sa Savetovanja predstavnika nacionalno demokratskih pokreta naroda SSSR od 24 do 25 septembra 1989, upućujemo zahteve sovjetskoj vladi... a to su: jasno definisana državljanstva svake republike. Ograničenje ulaska u republiku radi stalnog boravka stanovništva druge nacionalnosti, u pojedinim slučajevima potpuno zaustavljanje takvog useljavanja pa čak i reemigracije dela stanovništva... Utvrđivanje granica nacionalnih republika i oblasti prema etničkim principima... Mi smatramo da realizacija tih zahteva nije moguća bez potpune političke i ekonomske decentralizacije Saveza SSR i obezbeđenja stvarnog prava svake autonomne nacije, a ne stvaralaštva regiona... na političko samoupravljanje«. Sasvim u duhu ovog ekskluzivističkog zahteva javlja se i prvi partijski čovek (prvi sekretar CK KP) Estonije M. Itma: »Mi nikoga ne prisiljavamo da postane državljanin ESSR. Deo onih koji su ovamo došli može da smatra svoj boravak ovde privremenim... Na iskonskoj zemlji jedne nacije ne može biti ravnopravnosti između svih nacija. Može biti ravnopravnosti između ljudi kao pojedinaca, svi imaju jednaka građanska prava, ali prava nacija su nešto drugo«.

Sedmo, konačan izraz nacionalizam i nacionalni pokreti dobijaju u programima ili zahtevima koji se kreću prema određenim oblastima, od ekonomije, preko kulture do politike, a prema oštrini mogu da variraju od izolacionizma i akomodacije preko komunalizma i autonomizma do separatizma i iredentizma.[3] U sferi ekonomije, najčešće se traži ekonomska suverenost ili nacionalna ekonomija, nacionalni odnosno regionalni privredni račun, uređivanje svojinskih i carinskih odnosa. U sferi kulture na delu je postavljanje nacionalnog jezika kao državnog jezika i puno oslobađanje nacionalnih kulturnih vrednosti. U sferi politike zahtevi su usmereni prema osvajanju statusa suverene nacionalne države i izgradnji globalnog političkog i društvenog uređenja kao konfederacije. U nešto konkretnijem vidu ovi zahtevi su usmereni prema pravu nacija odnosno federalnih jedinica da slobodno uređuju svoje političke i pravne odnose, pravo da poštuju ili ne poštuju savezne propise, uređivanju diplomatskih i vojnih odnosa, pravo da samostalno određuju partijski sistem u svojim republikama, pa prema tome i da ukidaju članove ustava koji fiksiraju avangardnu i rukovodeću ulogu komunističke partije, pravo »svojih« komunističkih partija da istupaju iz KP SS, pravo da osnivaju druge i drukčije partije, pravo na samoopredeljenje uključujući i otcepljenje.[4]

[3] Pri klasifikaciji ovih zahteva koristili smo klasifikaciju A. Smitha.

[4] Po uzoru na baltičke republike i Azerbejdžan donosi Ustavni zakon kojim se proglašava za »suverenu socijalističku državu«, koja »zadržava za sebe pravo slobodnog izlaska iz Sovjetskog saveza, a koje se ostvaruje putem referenduma«. Kompetencije Azerbejdžana kao suverene države ograničene su samo u onim pitanjima »koja je republika dobrovoljno delegirala Sovjetskom savezu«. U međusob-

Digitized by Google

U nizu radova ili izjava poznatih političkih poslenika moguće je naći i eksplicitne zahteve za konfederalizmom. Tako se u nedavno usvojenom Programu Narodnog fronta Letonije (početkom oktobra 1989) jasno ističe da su pluralizam i konfederalizam Sovjetskog saveza bitan preduslov njegove demokratizacije i razvoja. »Utopija Sovjetskog saveza, po mišljenju predsednika ovog Fronta, je u tome što se naziva državom. Jedini oblik za postojanje jednog saveza je postojanje nezavisnih država«[5], što se, po preporuci ovog političkog delatnika može ostvariti jedino u konfederaciji. Za Moskvu je bolje da na Zapadu ima dobronamerne prijatelje nego ljute, gladne i nezadovoljne robove. Svetska organizacija letonaca, dakako, pozdravlja ovakav zahtev. Nije jasno koliko pomenuta svetska organizacija pozdravlja taj zahtev, a koliko ga inspiriše i podstiče.

U celini, moglo bi se reći da se zahtevi kreću od zahteva za višim stepenom autonomije do separatizma i da u tome nema čvrstih pravila. Neki autori smatraju da je separatizam na neki način inplantiran u zahtevu za nacionalnom i državnom suverenošću, koja, po njima, uvek uključuje i pravo na otcepljenje. »Svaki separatistički pokret, kaže Smith, mora po definiciji težiti de jure nezavisnosti i suverenosti jedinice u čiju korist deluje.«[6] U prirodi suverenosti i nezavisnosti je mogućnost da se u određeno vreme pristupi formalnom činu secesije koji bi proizveo razlaz i ustanovljavanje dve ili više suverenih država. Treba pritom reći, da su separatizam secesija bliski termini i da ih neki autori koriste sinonimično. Isto tako, treba reći da pravo i mogućnost secesije ne znači i nameru za secesijom ili pripremu za to.

Zahtevi za nacionalnom suverenošću praćeni su, s jedne strane, napadima na centar i federaciju,[7] a, s druge strane, apelima međunarodnim organizacijama za podršku.[8]

---

nim odnosima, republike imaju suverena prava i nemaju prava da se mešaju u unutrašnje stvari drugih republika.

[5] Intervju Predsednika Narodnog fronta Letonije Daini Ivanova, Die Welt, Bon, 12. okt. 1989.

[6] Smith D. A., »Nationalism, Ethnic Separatism and the Inteligentia«, u knjizi: Williams H. C. ed., National Separatism, Vancouver, 1982. p. 17.

[7] Na demonstracijama aprila 1989. u Gruziji oko 8 000 demonstranata tražilo je »svrgavanje sovjetske vlasti«. Od početka 19 veka, kad je Gruzija ušla u sastav carske Rusije pod pritiskom ratova s turcima bilo je više pokušaja da se zbaci ruski državni omotač. U takve secesionističke pokušaje spadaju akcije grupe aristokrata 1839, zatim 1918. otcepljenje i stvaranje (posle oktobra) nezavisne socijalističke republike (bila je jako uporište esera i menjševika), da bi 1921. uz pomoć Crvene armije bila ponovo vraćena; 1924. zabeležena je krvava pobuna protiv sovjetske vlasti; 1956. u protestima protiv Hruščovljeve osude Staljina (iako je Staljin bio grub u gušenju gruzijskog nacionalnog otpora 1918, zbog čega ga je i Lenjin kritikovao), bilo je mrtvih.

[8] Na Skupštini baltičkih naroda u Taljinu (14. maj 1989) usvojena je rezolucija koja poziva šefove zemalja-učesnica Konferencije o

Digitized by Google

U Jugoslaviji danas dešava se mnogo toga sličnog onome što je već opisano. Deo onoga što danas traže neke sovjetske republike i nacije, u Jugoslaviji su pojedine republike i nacije već osvojile i zapisale u Ustav SFRJ 1974. Pravo na secesiju koje su već neke sovjetske republike zapisale u svojim ustavima na sličan način je zapisano i u ustavnim inovacijama nekih jugoslovenskih republika. U celini gledano, i pored nekih spoljnih i juridičkih sličnosti, jugoslovenski slučaj je u po nečemu, ne tako zanemarljivom, različit od sovjetskog. Iza klauzula o pravu na otcepljenje ne stoji i namera ili rešenost na otcepljenje što se ne bi moglo reći za neke nacionalne krugove u okviru sovjetskog saveza. Ne treba, dakako, ove razlike ni hipertrofirati niti apsolutizovati.

Iako, kako je već istaknuto, nema zakonitosti i čvrstih pravila u kretanju i ponašanju nacionalne »materije«, koja je uvek i isto toliko i nacionalni »duh«, čini se prihvatljiva Horoviceva sugestija—putokaz: da razvijeni pokreti u razvijenim sredinama nisu skloni secesiji, pošto imaju veće ekonomske i druge prednosti ako ostanu u istoj državi, dok bi razvijeni pokreti u nerazvijenim sredinama bili skloni separatizmu čak i ako ekonomski gube.

Nacionalizam i nacionalni ekskluzivizam počinje da prožima sve slojeve, sve nivoe; sva područja i sve društvene odnose i usmerava ljude na širenje i ostvarivanje svojih prava ali ne i svojih obaveza i odgovornosti kao građana i, stanovnika i poslenika jedne društvene i političke zajednice. Mladi ljudi nekih (ne samo zakavkaskih) republika ili nacija odbijaju da služe *vojni rok nezavisno* od toga kakva je opšta, i koliko mirnodopska, situacija, prodavci osnovnih životnih namirnica odbijaju da opslužuju, čak i hlebom i čak u najtežim situacijama, pripadnike drugih nacija, a upravljačke strukture pojedinih nacija zabranjuju svojim organizacijama slobodan promet roba i ljudi s određenim nacijama odnosno republikama. U ovakvim uslovima teško je održati ne samo određeni tip sistema ili bilo kakvu progresivnu demokratsku razvojnu strategiju, već i društvo kao celinu u jednom elementarnom smislu.

Sticaj okolnosti je hteo da talas nacionalizma krene od manjih nacija ili nacionalnih manjina, a dobije svoj zenit u nacionalističkom osveštenju većih ili najveće nacije. Tako se posle buđenja »malih« bude i »velike« nacije, kao što obično u insektoidnoj situaciji-atmosferi posle mušica i zunzara nastupaju bumbari. Na rusofobiju se često odgovara rusofilijom, kao

---

Evropskoj bezbednosti i Generalnog sekretara OUN da se s dužnim razumevanjem odnose prema želji tih naroda za samoopredeljenjem i nezavisnošću u granicama neutralne i demilitarizovane zone. U Litvaniji se vodila kampanja prikupljanja potpisa na peticiju sličnog sadržaja.

Digitized by Google

što će se na srbofobiju odgovoriti srbofilijom. Mnogi pripadnici većih nacija se svesrdno upinju da skinu hipoteku zagovornika utinitarnog i planetarnog sistema i da se vrate svojoj naciji. Od planetarnih ili globalnih transnacionalnih projekcija, po mišljenju nekih ruskih stvaralaca, treba se okrenuti »izgradnji ruske samosvesti«, jer ako to rusi ne urade niko drugi, pa ni manje nacije, umesto njih ili za njih to neće uraditi. U svom samosveštenju sada i Rusi počinju verovati da su neki veliki projekti, poput onog o skretanju reka ka Srednjoj Aziji, samo nesreća za ruse kojoj je direktno kumovao sam sistem. Od određenih političkih i aktivističkih jezgara, nacionalni često nacionalistički talas kreće prema drugim širim društvenim prostorima. Množe se upozorenja da su ruska kultura, ruska porodica, ruska arhitektura, ruska pravoslavna crkva, ruski jezik i selo na rubu odumiranja. Ovaj novi nacionalni glas nije samo vapaj i protest zbog odumiranja ruske nacije ili samo optužba postojećeg sistema za takvo stanje, već i pledoaje za vraćanje religiji i veri. Oni krivce za postojeće stanje ne nalaze samo u židovima ili masonima, pa ni na zapadu već i u samom sovjetskom sistemu. »Država je pokušala da uništi pravoslavnu crkvu koja je duhovni temelj Rusije, nastojeći da je zameni lažnom verom u ideju o sovjetskoj revoluciji, kaže Lašnikov. Bez vere ljudi su podlegli propagandi — i to kvazireligijskoj propagandi komunizma«. U trenutku gneva zbog rusofobije koja se raširila u Pribaltiku i Zakavkazju ili na drugim mestima poznati ruski pisac Rasputin u kongresnoj dvorani glasno razmišlja: »Možda bi trebalo da Rusija izađe iz sastava Saveza, ako vi za svoje nesreće optužujete upravo nju i ako njena nedovoljna razvijenost otežava vaše progresivne težnje? Možda bi tako bilo bolje? Uzgred rečeno, to bi i nama pomoglo da rešimo mnoge probleme kako današnje tako i buduće. Imamo ipak još nešto i prirodnih i ljudskih resursa, nisu nam se ruke osušile. Tada bismo, bez straha da nas svrstavaju u nacionaliste, mogli da izgovorimo reč» ruski«, »Rus«, mogli bismo da govorimo o nacionalnoj samosvesti. Tada bi se popravilo i stanje duha naše omladine. Stvorili bismo, konačno, svoju Akademiju nauka, koja bi vodila računa o ruskim interesima, bavili bismo se moralom. Pomogli bismo narodu da se slije u jedinstveni duhovni korpus. »Rasputin pledira za prestanak optužbi situacije u kojoj Rusi treba da igraju ulogu žrtvenih jaraca. Rusija po mišljenju ovog velikog pisca nije kriva za eventualne nesreće drugih naroda, već »taj zajednički jaram koji nam je nametnula administrativno-industrijska mašinerija, koja je za sve nas bila gora od najezde Mongola i koja je Rusiju isto tako unizila i opljačkala do te mere da ona jedva diše.«

U Jugoslaviji je danas najčešći i najglasniji refren koji dolazi iz najviših partijskih i državnih vrhova najvećih nacija da se treba vratiti ili ponovo otkrivati nacionalni identitet, jer je po proceni jednog političkog vrha Srbija bila »ponižena«, po

Digitized by Google

proceni drugog republičkog vrha Hrvatska bila »bačena na kolena«. Među osnovnim novim stubovima ovog ponovnog nacionalnog samopronalaženja ili samoprepoznavanja nije teško uočiti nacionalne mitove i crkvu.

Uključivanjem najvećih federalnih jedinica i nacija u nacionalno vrzino kolo začinje i ovaj veliki krug neizvesnosti za koji nije sigurno ni koliko se može »vrteti« ni kad i dali može prestati, ni kuda vodi.

2. **Razlozi nacionalizma**

Bilo bi suviše pretenciozno, a možda i nepotrebno, da se na ovom mestu ulazi u sve one brojne razloge tekućeg nacionalističkog vala, te će stoga biti reči samo o nekim od njih.

Prvo, dugo je trebalo čekati da se najzad prizna u socijalističkim zemljama ono na šta su već odavno upozoravali mnogi »zapadni« politički posmatrači i analitičari: da je centralistički administrativno-komandni sistem prigušio pluralistički realitet i potencijal društva i da će nacija, kao značajan deo tog pluraliteta, morati da progovori jednoga dana i to po logici — što kasnije to žešće. Danas se ovaj razlog u Sovjetskom savezu ne samo priznaje već i tretira kao osnovni uzrok nacionalizma U značajnom dokumentu za raspravu o nacionalnom pitanju na najvišem političkom vrhu zemlje, u Platformi za plenum CK KPSS o međunacionalnim odnosima upućuje se oštra kritika Staljinovim ili staljinističkim deformacijama marksizma koje su našle izraz u »okoštalim formama nacionalnog državnog ustrojstva i totalnom centralizmu i administrativno-komandnom sistemu koji je pod izgovorom odbrane opštedržavnih interesa bila ograničena samostalnost republika i dobijala snagu tendencija ka unitarizmu«.[9]

Negativne implikacije i rezultati centralističke politike su višestruki. Najčešće se ističu opšta stagnacija u ekonomiji, nemogućnost ispunjenja određenih obećanja i zadovoljavanja nekih elementarnih potreba stanovništva, prinudno preseljavanje celih nacionalnih skupina ili osećanje nejednakosti ili neravnopravnosti pa i eksploatacije. Danas postaje mnogo jasnije i vidljivije da je velika ekonomska i politička moć savezne države ili centra, preko koga se i danas raspolaže ili raspodeljuje 70% ukupnih prihoda ili dohotka i koji je, uz pomoć administrativno-

[9] Platforma za specijalni Plenum SK KPSS o međunacionalnim odnosima: »Nacionalna politika partije u savremenim uslovima«, Moskva, 17. avgust, 1989. U ovom dokumentu se izričito navode kao razlozi za aktiviranje i zaoštravanje nacionalnih pitanja: centralistička politika, masovne represije i preseljavanje celih naroda: Kalmici, Karačajevci, Balkarci, Čečenci, Inguši, Krimski Tatari, Turci-meshetinci, Nemci, Korejci, Grci i Kurdi. »Kao rezultat narušavanja lenjinske nacionalne politike gubitke su podneli svi narodi zemlje, uključujući i ruski narod«.

Digitized by Google

-centralističke alokacije ekonomskih resursa doprinosio diskriminaciji manjih nacija odnosno nacionalnih manjina. Centralistička i voluntaristička politika gradila je na mnogim područjima postrojenja ne uzimajući u obzir neke okolnosti i potrebe ljudi određenih nacija ili teritorija. Tako su stvorene ekonomija i preduzeća u baltičkim republikama u kojima nije bilo dovoljno radne snage i zbog čega je došlo do naseljavanja rusa. U Centralnoj Aziji se na čudan i paradoksalan način stvaraju sirovinske republike ili republike koje proizvode gotovo celokupnu količinu sovjetskog pamuka, ali koje su u stanju da prerađuju samo 3% proizvedenog pamuka. Umesto prerađivačkih kapaciteta pamuka građene su hemijske fabrike koje su pored ostalog opasne za okolinu. Baškirija nema nikakvog udela u dobiti od saveznih ili savezno-republičkih preduzeća koja čine 97% preduzeća na njenoj teritoriji i od malog postotka preduzeća od kojih ubira svoja budžetska sredstva (svega 3%) nije u stanju da podmiruje neke osnovne potrebe i zadatke kao politička i društvena zajednica. Ako se tome doda činjenica da se televizijski program na baškirskom jeziku može koristiti samo tri sata dnevno, onda nije čudno što se javljaju i odgovarajuće reakcije i zahtevi, na drugoj strani. Preobraćanje Kirgizije u sirovinsku bazu je, u određenim uslovima, dovodilo do odliva viška rada zbog niskih sirovina. U Kazahstanu su korišćeni milioni hektara zemlje za nuklearne probe i dobijanje urana bez ikakvog uvida stanovništva, pa ni lokalnih rukovodstava, o mogućim posledicama. Kako mogu centralizam doživljavati litvanci, ako se zna da je u toj sovjetskoj republici svaki deseti građanin bio suđen ili raseljen u Staljinovo vreme. Kakvo mišljenje o centru i komunizmu mogu imati narodi koji su raseljeni sa svojih ognjišta u potpuno druge i drugačije klimatske i kulturne sredine.

U Jugoslaviji je još ranih pedesetih godina stvaran jedan novi samoupravni projekat političke i društvene organizacije upravo u kontrapoziji administrativno-centralističkom modelu socijalizma i razvoja. Čvrsto uverenje, pre ili kasnije, gotovo svih republika, nacija i nacionalnih manjina bilo je da je centralizam osnovna prepreka društvenog razvoja i nepravdi i da će decentralizacija i demokratizacija dovesti do mnogo bržeg razvoja.

Ono što se vis à vis centralizma sada zahteva u SSSR učinjeno je velikim delom i na radikalan način u Jugoslaviji ranih pedesetih godina. Čvrsto uverenje gotovo svih republika, nacija i nacionalnih manjina bilo je da je centralizam osnovna prepreka društvenog razvoja i nepravdi i da će decentralizacija i demokratizacija osloboditi zapretene društvene potencije i otvoriti mogućnosti bržeg napredovanja. Ceo projekat samoupravne društveno-političke i ekonomske organizacije stvaran je u kontrapoziciji administrativno-centralističkom modelu sistema. Zaista ne bi teško bilo dokazati da je administrativno-komandna centralistička politika doprinosila neravnomernom razmeštaju ekonomskih resursa i snaga i da su u tome jedni do-

Digitized by Google

bijali a drugi bili prikraćeni, i da je to ostalo i posle razvlašćivanja centra kao razlog međusobnih optuživanja za nepravde i eksploataciju.

Ako se sve ove nepravde, neracionalnosti i anomalije imaju u vidu, nije čudno što svi nacionalni entiteti traže viši stepen svoje autonomije isto takve zahteve izražavaju i prvi partijski ljudi, partijski sekretari pojedinih federalnih jedinica na najvišem partijskom i političkom forumu SSSR. Iza zahteva za većom samostalnošću stoje očekivanja i borba za promene postojeće neracionalne privredne strukture i stvaranje boljih uslova za ekonomski i kulturni razvoj.

Drugi razlog nacionalizma može biti ekonomska nejednakost između nacija odnosno nacionalnih manjina ili teritorija na kojima oni žive. Pored svih nastojanja, pa i delimičnih rezultata, socijalističke zemlje nisu uspele da reše pitanje problema ekonomske nejednakosti. Štaviše, u nekim područjima i aspektima razlike su još i povećane. Tome je mogao doprinositi i nagli industrijski razvoj bilo da je centralistički vođenom modernizacijom favorizovao jedne a zapostavljao druge ili da se odvijao u tržišnim uslovima.

Iz činjenice da ekonomsko zaostajanje ili nerazvijenost može biti uzrok nacionalizma ne sledi i zaključak da prosperitet na ekonomskom ili autonomija na kulturnom planu nužno dovode do slabljenja ili prevazilaženja nacionalističkih zahteva. Primeri nekih nacija i nacionalnih manjina u Jugoslaviji ili Baskije u Španiji dobro ilustruju i obrnutu mogućnost: da su ekonomski prosperitet i kulturni razvoj mogli da potstiču nacionalizam. O tome će na drugom mestu biti više reči.

Ne treba izgubiti iz vida da u svemu tome može biti kako stvarnog nacionalizma tako i nacionalističkih manipulacija i varke. Nacionalistički zahtevi katkad mogu biti ne toliko izraz osećanja eksploatisanosti ili nepravedne nejednakosti već jednostavno deo plana da se održavanjem visokog nivoa nacionalne tenzije i pritiska ili pretnje nacionalnom disrupcijom drugi, naročito veći ili razvijeniji, žele prinuditi na ustupke i izvesno izdvajanje sredstava za razvoj nerazvijenih. Moguće je da se intenziviranjem nacionalnog pitanja žele sakriti svoje sopstveno učešće i doprinos nerazvoju, te se krivica prebacuje na drugoga, i stvaranjem nacionalističke euforije lišava svoje sopstveno stanovništvo analitičke sposobnosti ili mogućnosti suočavanja sa istinom.

Treći važan razlog nacionalnog buđenja i nacionalizma može biti brzi razvoj sredstava komunikacija. Dejstvo razvoja informacionog i komunikacionog sistema uglavnom je dvostruko. Prvo, oni omogućavaju lakše povezivanje, udruživanje i delovanje pripadnika određenih nacija ili nacionalnih manjina iz različitih i najudaljenijih oblasti. Drugo, razvijena sredstva komunikacija omogućavaju upoređivanje sa onim delom nacije ili

Digitized by Google

nacionalne manjine koji ima najbolji status, a time i podstiču želju da se takav status dostigne.

Četvrto, nagon za samoodržanjem je verovatno praćen nekom vrstom straha od eventualne minorizacije, isparavanja pa i iščezavanja, kao što je kod čoveka želja za životom prema strahu od smrti. Moguće je bar deo nacionalne isključivosti ili ekspanzionizma shvatiti kao način kompenzacije ili neutralizacije upravo onog straha. Nacionalistički ekstremizam jednih, dakle,može biti odgovor na asimilacione apetite drugih nacija. Ovim strahom se bar delimično mogu objasniti pojave odbijanja industrijalizacije ili modernizacije, koje bi dovođenjem ruske radne snage moglo uticati na promenu nacionalne strukture u nekim baltičkim ili azijskim republikama. Zar ponašanje gruzinaca prema Osetini-ma (120.000 koji govore iranski) nije prožeto i strahom da ova nacionalna skupina koja govori iranski i živi na severu Gruzije ne poželi jednog dana da se ujedini sa svojim sunarodnicima koji žive u severoosetinskoj autonomnoj oblasti u ruskoj sovjetskoj republici. Sličan je slučaj u po nečemu sa Srbijom i albanskom nacionalnom manjinom koja živi na Kosovu. Teritorija se najčešće shvata kao važan odnosno vitalan deo ili uslov nacionalnog bića i gubitak makar i najmanjeg njenog dela stvara osećanje ugroženosti. S druge strane, zar iracionalni i iredentistički ekstremizam Albanaca nije delimično uzrokovan i strahom da će biti potisnut ili asimilovan od strane većih nacija.

Peto, važan uzrok povećanih nacionalnih pa i nacionalističkih aspiracija mogu biti duboke strukturalne promene i stvaranje »vlastite inteligencije«. Socijalističke zemlje, čini se, daju dovoljno materijala za potvrdu pretpostavke ili teze da je savremena mlađa inteligencija dobrim delom zamenila svoju klasnu ili religioznu lojalnost sa nacionalnom lojalnošću.[10] To je istovremeno potvrda mogućnosti postojanja onoga što je jednim drugim povodom primetio Hayes odnosno postojanja kombinacije ekonomskog internacionalizma i političkog nacionalizma.[11]

Šesto, u atmosferi jedne manje ili više opšte tendencije deideologizacije postaje vidljiva činjenica okretanja velikog broja aktivnih političkih poslenika sa transcendentalnog na nacionalni horizont. Teško je reći da li je i koliko je sam proces deideologizacije neposredan uzročnik ili izraz nacionalizma, ali je njihova koincidencija očigledna.

Sedmo, nije na odmet pomenuti moralnu krizu kao razlog nacionalizma. Moralna posrtanja, posebno raširene pojave mira i korupcije u jednom delu političke elite izazivaju konsternaciju šireg stanovništva i u višenacionalnim sredinama dobijaju nacionalnu konotaciju.

---

[10] Esmen J. M., Ethnic Conflict in the Western World, London, 1979. p. 375.

[11] Hayes Carlton, The Historical Evolution of Modern Nationalism, New York, 1931. p. 234—237.

Digitized by Google

Osmo, nije isključeno da ima nečega od onoga što zapažaju i ističu neki posmatrači iz suprotnih ideoloških »tabora« da je »nacionalno pitanje u biti nesvesno odbijanje komunističkog sistema«. Možda se zaista čini nekim nacionalnim elitama ili krugovima najsigurnije ili najefikasnije da pomoću jednog nacionalnog pokreta i pod firmom nacionalističkih zahteva promene postojeće društveno ustrojstvo.

Deveto, u seriji ovih razloga, ne treba zanemariti uticaj kulture i tradicije. Neke tradicionalne kulture i običajnosti teško se uklapaju u savremene integracione tokove. Utoliko teže što ta savremena integracija ili modernizacija deluje dezintegraciono na te narode i njihovu kulturu. Neke nacionalne skupine mogu biti isuviše tvrde i odbojne da bi bile apsorbovane ili integrisane u bilo kakav širi državno-pravni ili industrijski poredak.

Deseto, samo postojanje susednih malih nacionalnih država i proces dekolonizacije u Africi i Aziji, čiji je rezultat stvaranje malih nezavisnih država, može biti izazov za određene nacije ili nacionalne manjine.[12]

Jedanaesto, podsticaj nacionalnim aspiracijama pa i nacionalizmu može dolaziti i iz samog procesa demokratizacije. Demokratija sama po sebi podstiče izražavanje različitih interesa i sadržaja, pored ostalog i nacionalne svesti nacionalnih interesa i osećanja određenih grupa. Pored toga, demokratija ima i svoje granice i njihovo prekoračenje može imati direktna antidemokratska svojstva.

U jeku perestrojke u Sovjetskom savezu eskaliraju nacionalistički zahtevi. Nosioci nacionalističkih zahteva skreću tokove otvaranja i demokratizacije na nacionalistički kolosek. Estonski parlament donosi izborni zakon koji uskraćuje biračko pravo ljudima koji nisu boravili u mestu biranja pet godina, a pasivno biračko pravo ako nisu živeli u dotičnom mestu 10 godina. Ovakve restrikcije pogađaju neestonsko stanovništvo koje čini 40% stanovništva Estonije i od koga je najveći broj rusa. Pribaltičke republike traže svoju nacionalnu valutu.

Dvanaesto, ne treba smetnuti s uma ni upozorenja nekih autora da neadekvatna koncepcija i slabost odnosno kolebljivost ili sumnja i odsustvo samopouzdanja političke elite mogu da podstiču eskalaciju nacionalnih zahteva[13], kao što u braku katkad slabost odnosno bolećivost muškarca može da podstiče ili uzrokuje »separatističke« težnje žene. Drugim rečima, etnički ekstremizam može biti delimično i reakcija na slabost ili odsustvo samopouzdanja političke elite odnosno političkog centra.

Trinaesto, malo se obraća pažnja na notornu činjenicu da postojanje nacije ili nacionalne manjine predstavlja samo po sebi potencijalni izvor nacionalizma. Različite su okolnosti koje mogu

[12] Fougeyrollas, Pour une France federale: Verse l'unite eurogenne par le revolution regionale, Paris, 1968. p. 12.

[13] Tirykin A. E. Rogowski, eds. New Nationalism, Op. cit. p. 264.

Digitized by Google

da aktiviraju i »doziraju« dužinu i intenzitet nacionalističkog vala. Nikad se ne zna otkuda može zaduvati ovaj nacionalistički vetar i da li mu može pogodovati premalo ili premnogo nacionalne afirmacije. Treba računati s tim da postoji izvesna nacionalna nezajažljivost. S nacijom je kao i sa seksom ili novcem: što ga više ima, čovek ga još više želi. Stoga je ovu logiku ili zakonitost rastućih nacionalnih očekivanja ili prinosa teško kontrolisati a još teže usmeravati.

Između nacije i nacionalizma nema čvrstih i sigurnih trajnijih granica kao što takvih granica nema ni između nacionalizma i militarizma. Nacionalizam je potencijalni militarizam ili neka vrsta prelaza iz civilnog u vojno ili predvojno ili privojno stanje koje karakterišu potčinjenost, služenje i bogosluženje. To je jedan od sigurnih puteva za ono stanje i sistem koji svodi ljude »na status insekta« i u kome se »ljudi proždiru poput buba«, kako je tek posle svoje nacionalističke ekstaze i orgijanja, ne bez prezira okarakterisao nemački nacionalsocijalizam nemački pisac Junger.[14]

Četrnaesto, verovatno i kolektivistička strana socijalizma bar donekle pogoduje nacionalizmu. U svojoj kolektivističkoj dimenziji socijalizam pretpostavlja određeni nivo opštosti koji se u uslovima dezideologizacije ili gubljenja perspektive i razvojne strategije može puniti nacionalističkim sadržajima.

Petnaesto, nacionalne odnosno nacionalističke zahteve i pokrete mogu da podstiču i nove međunarodne okolnosti posebno mogućnosti konstituisanja Evrope kao novog »zajedničkog doma« i države koja daje šansu pojedinim narodima u okviru već postojećih država za nova povezivanja i podelu lojalnosti. Novi tokovi i forme evropske integracije otvaraju nade da se kidanje unutrašnjih integracionih spona može nadoknaditi ili zameniti uspostavljanjem novih neposrednih veza sa evropskom zajednicom.

Dodaju li se tome i određeni demografski trendovi u svetu, pa i u socijalističkim zemljama i pojedinim regionima, onda je manje verovatno da sadašnja nacionalna karta može ostati nepromenjena za dogledno vreme. Dva snažna protivrečna procesa, populaciona eksplozija u nerazvijenim zemljama i zamrzavanje odnosno produbljivanje jaza između razvijenih i nerazvijenih, neće moći da koegzistiraju na duži rok. Može se očekivati trenutak kad će proraditi logika velikih brojeva. Možda su već pomenuta nacionalna komešanja samo prvi vesnici tih mogućih predstojećih velikih gibanja.

Imajući to u vidu, čini se da nema velikih razloga za radovanje razvijenih zemalja slutnjama i porukama koje dolaze iz demografije. Iole objektivnijem i trezvenijem posmatraču ne

[14] Junger je svom prijatelju 1937. to rekao posle prelaska iz naciomanije u zoologiju da se distancirao od nacional-socijalizma i povukao iz javnog života.

Digitized by Google

bi trebalo da promakne činjenica da se iza nakićene zavese i imidža modernog društva, kojim sve više upravljaju ekonomija ili trgovina i parlamentarna demokratija provaljuje jedan dublji i snažniji proces koji je u stanju da u relativno kratko vreme, pa i preko noći, ispretura ili jednostavno sruši sve ono što je vekovima mukotrpno građeno u ime i pod firmom jedne nove ljudske civilizacije. Svakim danom postajemo sve više svedoci jedne čudne i protivrečne razvojne logike po kojoj naporedo s razvojem tehnologije postaje sve značajniji i naglašeniji i nacionalizam. U velikoj trci tehnike i demografije odnosno tehnološko-razvojne sposobnosti i rasplodne sposobnosti, pobeđuje, čini se na dužu stazu, ovo drugo. I što je još paradoksalnije, razvojni napori i sposobnosti prvih odnosno onih tehnološki razvijenijih i kreativnijih snaga postaju funkcionalizovani s obzirom na potrebe i htenja ovih drugih.

Po sebi je razumljivo da će u takvoj situaciji i demografskim trendovima svaki od savremenih velikih aktera svetskih zbivanja i razvoja nastojati da na sve moguće načine izbegne ili ublaži negativna dejstva ovih predstojećih izazova. To će, svakako, biti i izvesno oprobavanje zatečenih nacionalnih snaga kako sa nastupajućim novim akterima tako i međusobno. U svakom slučaju, suočavamo se s jednom novom mogućnošću da razvijeni postanu ostrvca u moru nerazvijenih, siromašnih i nakostrešenih nacija, naroda i ljudi koji će pokucati na vrata ovoga puta ne za milostinju već za naplatu računa. Koliko u tome može biti ekonomske ravandikacije a koliko osvete ostaje da pokaže budućnost. Sasvim je sigurno da će sve to biti i velika borba država, nacija i nacionalnih manjina za mesto u novoj konstelaciji snaga i odnosa i da će onaj ko se bude bolje pripremio imati izglede da bolje prođe.

Najzad, kao jedan od značajnih razloga nacionalizma može biti potreba političkog vođstva za novim izvorima legitimiteta ili aspiracije pojedinih potencijalnih ili efektivnih pretendenata na političko prvenstvo.

Nacionalizmu obilato doprinosi i sama priroda čoveka. Agresivnost i sakro egoizam nacionalizma, kako su ga svojevremeno nazivali Italijani, je neka vrsta kolektivističke projekcije pristrasnosti kao crte čoveka koju je još Kant isticao. Ukratko, priroda čoveka je jedan od osnovnih razloga da nam nacija i nacionalizam požive neznano koliko.

3. Federalizam i pretpostavke njegovog funkcionisanja

Treba li naglašavati da ovi razlozi nemaju isti značaj u svim društvima niti u različitim periodima odnosno trenucima razvoja istog društva. Moglo bi se reći da će mogućnost upravljanja nacionalnim pitanjima zavisiti velikim delom od sposobnosti upravljačkih krugova ili sistema da proceni, odnosno »iz-

Digitized by Google

meri« stvarnu težinu pojedinih razloga i potraži odgovore u skladu sa određenim socijalnim okolnostima i zahtevima vremena. Imaju li se u vidu sva oštrina nacionalnih zahteva i razlozi za nacionalnu eskalaciju nameće se kao jedno od najznačajnijih pitanja sadašnjeg trenutka sledeće: mogu li socijalistička društva i njihovi politički poreci da izdrže ovakve nacionalističke pritiske i udare. Zajedno s tim, stoje i dva druga pitanja: prvo, da li su i kakvi su modeli, odnosno odgovori mogući; drugo, koje su to pretpostavke nužne da bi jedan odgovarajući model mogao funkcionisati u praksi. Sasvim je sigurno da bi odgovore na ova pitanja trebalo tražiti uz pomoć odgovarajućih teorijskih dostignuća i istorijsko-komparativnog iskustva ,i naravno, u okviru mogućnosti društva. Insistiranje na inovativnosti, specifičnosti i originalnosti po svaku cenu, često su više izraz parohijalizma i zaostalosti, nego stvaralačke snage i stvarnih demokratskih nastojanja.

U različitim predlošcima što ih nude brojni savremeni istraživači i polemičari socijalizma najčešće se sreću federalistička ili konfederalistička gledanja ili, pak, gledanja koja idu linijom prevazilaženja dihotomije federalizam-konfederalizam u pravcu neke vrste samoupravnog kooperativno-participacionog federalizma.

Nama najprihvatljivija izgleda ona federativna opcija koja jasno fiksira nadležnosti federacije i federalnih jedinica, odnosno zajedničke nadležnosti. Ne ulazeći ovom prilikom dublje u karakter i oblike takvog modela federalizma, ovde treba reći da federalizam u savremenim socijalističkim zemljama, pa i u Jugoslaviji, ne može izbeći neke elemente centralizma, s jedne strane, i konfederalizma, s druge strane. Federativna formula će u stvari zavisiti od toga koliko bude morala da primi istorije, tekuće realnosti i konstelacije snaga, a koliko vizije koje sežu iznad konkretnih i parcijalnih interesa. Ovakva federacija ne mora ili ne treba da bude neka supranacionalna tvorevina kao što ne može biti ni samo mehanički agregat i servis nacija i njihovih nacionalnih država. Istorijski su anahroni, ekonomski štetni, sistemski entropični, a psihološki deprimirajući svi pokušaji i očekivanja da se u naše doba federacija može ili treba praviti samo od nacionalnog materijala.

Federacija treba da bude neka vrsta među-sistema, koji će apsorbovati uticaje i osobine, kako ukupnog političkog sistema, tako i određene nacionalne sredine ili nacionalnog podsistema, koji je u našim uslovima najvećim delom etno-nacionalni. Ona mora da povezuje i meša uticaje šire političke zajednice i nacionalne zajednice; ona s jedne strane, brani da politički sistem ili globalna politička zajednica ne resorbuje određeni etno-nacionalitet, a, s druge strane obezbeđuje da nacionalni prohtevi ne utiču dezintegraciono na širi okvir globalne političke zajednice.

Digitized by Google

Ovakva federacija mora stojati čvrsto na obema »nogama« jednoj koja je oličena u građaninu kao pojedincu, i drugoj, koja je oličena u naciji ili federalnoj jedinici. Poput drugih savremenih federacija i jugoslovenska federacija treba da kombinuje oba principa: »jedan čovek — jedan glas« i princip »jedna nacija, odnosno federalna jedinica — jedan glas«.

Ali, bilo kako savršeno da bude napravljen, teško je očekivati da jedan federativni model može da funkcioniše u praksi bez nekih širih i dubljih društvenih pretpostavki. Ovde ćemo izneti samo neke od njih.

Prvo, treba se pomiriti s činjenicom da nema idealnih ili univerzalnih federalnih formula i rešenja. Drugo, nacionalni konflikti su karakteristika ili deo realnosti ne samo socijalističkih zemalja, već i mnogih drugih zemalja širom sveta, uključujući i najrazvijenije zemlje. Treće, sfera politike i političkog sistema, a time i nadležnosti federacije, moraju biti reducirane na što je moguće manju meru, vodeći računa da se ne pređe odgovarajući prag minimuma. Četvrto, treba držati na umu da je nacionalna pitanja moguće rešavati samo u sklopu drugih pitanja i, stoga, u okviru globalnog modela društvenog i političkog sistema, koji je sposoban i »programiran« da rešava složene društvene probleme i sukobe. Treba, takođe, imati u vidu da postoje brojni trans-nacionalni problemi koji se mogu rešavati samo u jednom širem globalnom društvenom i političkom sistemu. Ti problemi postaju i nacionalni problemi samo ako ostaju na duži rok nerešeni. Oni su, po svojoj prirodi, takvi da ne mogu biti rešavani samo u okviru određene nacionalne formule ili aranžmana. Peto, ne treba gajiti iluzije da je moguće odgovarajućom federativnom formulom rešiti pitanja nejednakosti između pojedinih nacija ili regiona. Nejednakosti su deo realnosti i savremenih najrazvijenijih federativnih društava, od SAD do Švajcarske.

Ne ulazeći dublje u niz drugih, naročito ekonomskih pretpostavki, nama izgleda da osveštenje i ovih navedenih momenata može doprinositi razumnijem i mirnijem građenju jednog sistema koji će biti sposoban, ne da uklanja ili uvek rešava probleme i sukobe, već da s njima upravlja, živi i napreduje. Efekti jedne razumne i demokratske federacije pokazivaće se više u ravni prava, sloboda i prosperiteta pojedinaca i društva, a mnogo manje u sjaju ili blesku federativne formalno-institucionalne formule.

Digitized by Google

Miloje Petrović

Ideologija klasne svesti

Svoju prvu prepreku kritička subjektivnost ima u ideologiji klasne svesti. Ideologija klasne svesti savremena je ovojnica koja skriva otuđenu bit same produkcije života i njoj odgovarajuću produkciju oblika svesti. Samovlašće klasa, grupa i pojedinaca zato i nije moguće prepoznati zaobilazeći razdiranje ideologije klasne svesti. A bez toga nije moguće destruirati operacionalizovane njene oblike u različitim varijantama političkim, kulturnim, ekonomskim i svim drugim.

Ideologijom klasne svesti ili klasnom svešću kao ideologijom materijalizuje se dominacija grupe a ne klase nad celinom društva. Klasna svest je bila i ostala u svim pokretima i svim klasama društva pokriće za ekskluzivni društveni položaj društvene grupe koja za sebe prisvaja pravo da je otelovljenje klase i njena samosvest. Ako se klasna svest proletarijata materijalizuje klasnom borbom onda se postavlja pitanje nije li osnovna funkcija klasne svesti da pripomogne proletarijatu da svoju misiju završi u uzimanju vlasti? Čini se da to i jeste njena funkcija u Lukačevoj interpretaciji klasne svesti. Za njega uopšte nije upitno da li je doista klasna svest proletarijata uistinu njegova svest. On je apodiktički utvrdio da je klasna svest svest klase a ne njenih empirijskih subjekata. Ona zato ne podleže

Digitized by Google

rascepu pa zato može služiti ostvarenju prvog cilja klase proletarijata — osvajanju političke vlasti. Ma kroz koje faze i kroz koje sve teškoće prolazila klasna borba proletarijata klasna svest ne podleže istorijskim korekcijama te borbe. Klasni interes proletarijata kao sadržaj njegove klasne svesti ostaje uvek isti bez obzira na eventualne poraze ili stranputice kojima prolazi empirijska radnička klasa.

Samo kad proletarijat osvoji političku vlast nastupa izmena u osnovnoj funkciji klasne svesti, ona postaje apologetska ili »socijalistička svest«. Tada se klasna svest identifikuje potpuno s uspostavljenim socijalističkim poretkom. Uspostavljeni poredak je opredmećena klasna svest kao politička moć. I kao što klasna svest u sebi ne sadrži diferenciju ili empirijsku svest pojedinačnih pripadnika klase, tako i uspostavljeni poredak kao socijalističko društvo ne ostavlja i ne obezbeđuje u sebi mesto za politički pluralizam.

Ne uvidi li se ova činjenica neće se moći razumeti silina otpora koja se ispreča razgovoru o političkom pluralizmu a još mnogo više njegovom instucionalizovanju u zemljama i društvima »realnog socijalizma«. Komunističke partije kao otelovljenje klasne svesti proletarijata ne dopuštaju bilo kome drugom ulogu nosioca i čuvara klasne svesti proletarijata. Pri tome je njima svejedno što klasna svest i nije svest konkretnih živih pripadnika klase.

Klasna svest je transcedentalnofilozofska budući da je apsolutno očišćena od svega empirijskog ili pojedinačno ljudskog. Ona nema empirijsku podlogu, ali zato u komunističkoj partiji dobija empirijski oblik. Otuda i teza o partiji kao kolektivnom intelektualcu ili o partiji kao avangardi i o prvom sekretaru partije kao istinskom vođi radničke klase. Shodno tome nezamisliv je politički pluralizam ili bilo kakvo istorijsko raslojavanje društva. Partijski monizam predstavlja otelovljenu klasnu svest koja u svom empirijskom obliku — komunističkoj partiji pravi istoriju, budući da je Lukaču klasna svest konstitutivni clement klase. Naime, klasna svest je ono po čemu se proletarijat odnosno partija konstituiše kao subjekt istorije. Lukač nam ostavlja neodgovorenim pitanje ko je zagarantovao takvu ulogu proletarijata, odnosno partije. Taj neodgovor nije nimalo slučajan. Naprotiv. On je opredeljen, baš kao takav, apriornim postuliranjem proletarijata kao revolucionarnog subjekta koji u krajnjem vodi poreklo iz subjektivizma fihteovskog tipa koga je Lukač naglašeno suprotstavio objektivizmu II internacionale.

No, ne sme se zanemariti da je Lukačev apriorizam bez ozbiljne osnove u Marksa. Setimo se ovih reči iz *Svete porodice:* »Nije po sredi to šta ovaj ili onaj proleter ili čak ceo proletarijat u datom trenutku *zamišlja* kao svoj cilj. Po sredi je *šta* on *jeste* i šta će shodno svome biću biti istorijski prinuđen da učini. Njegov cilj i njegova istorijska akcija *prednaznačeni* su čulno jasno, *neopozivo* u njegovoj životnoj situaciji,

Digitized by Google

kao i u celoj organizaciji dosadašnjeg građanskog društva«.[1] Lukač je samo sledio ovu ideju nadempirijskog proletarijata koji ne doseže spoznajom do istine nego svojim položajem do saznanja onoga šta mu je činiti u istoriji.

Proletarijat mišljen kao posednik istine tim posedom legitimira svoje pravo na diktaturu u duhovnoj sferi. Pošto je komunistička partija nosilac odnosno otelotvoritelj klasne svesti to samo ona zna šta je istina. Sve istine su zapravo partijske istine. Partija je na taj način postala kriterijum istine i opšta mera prosuđivanja svih ljudskih vrednosti. Budući da jedino komunistička partija zna istinu, ona ne može u principu ne biti uvek u pravu. Nikakve empirijske činjenice ne mogu dovesti u sumnju ni njene akcije ni njene odluke. Partija kao posrednik totaliteta doista jeste nepogrešiva. Budući je »celina istina«, ona je uvek u pravu. Zato partija ne može po svom unutrašnjem biću dopustiti u sebi različitost a u političkoj sferi pluralizam.

Klasna svest implicira sobom diktaturu. Jer samo se diktaturom kao sredstvom može suziti ili savlađivati psihološka ili pojedinačna svest, koja se ne može u političkoj sferi artikulisati kao neklasna ili nepartijska svest.

Zato je proletarijat partiji samo oruđe za uspostavljanje celine društva tj. besklasnog društva. On to jeste i onda kada empirijski proletarijat nije svesno za tu opciju, nego jeste po svom istorijskom biću, po tome što on jeste, a partija zbog toga jeste izraz njegove autentične volje.

Komunistička partija reprezentuje osećanja, misli, težnje i stremljenja proletarijata nezavisno od toga kakva stvarno jesu osećanja, misli i težnje empirijskog proletarijata. Stoga je partija isto kao i proletarijat apstraktni subjekt koji se poput ideje ospoljenjem otelovljuje, ali razume se samo apstraktno u empirijskom proletarijatu. Dakle i prividno uspostavljanjem diktature nad samim proletarijatom kao empirijskim subjektom. Potrebnu diktaturu je obrazložio Lukač činjenicom »da se klasna svijest proletarijata ne razvija paralelno s objektivnom ekonomskom krizom, pravocrtno, i u cijelom proletarijatu na isti način«.[2] Zato proletarijat u svom empirijskom postojanju i ne zna smisao istorije. Njemu ga otkriva i nameće njegova komunistička partija. Stoga ne začuđuje Lukačeva tvrdnja da je suština partije »princip posredovanja između čovjeka i povijesti«.[3] Partija je medijacija čoveka sa svetom. Ono posredstvom čega čovek pojedinac stupa u kontakt s istorijom. Nepartijski, tj. nekomunističkim posredovanjem nije moguće pojedincu učestvovati u istoriji. Samo komunisti učestvuju u revoluciji kao aktu nastajanja istorije iz predistorije učestvuju svesno u pravljenju is-

[1] Karl Marx — Friedrich Engels, Dela, Tom 5, Institut za izučavanje radničkog pokreta — Prosveta, Beograd, 1968, str. 32.

[2] Georg Lukacs, Povijest i klasna svijest, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 402.

[3] Ibid, str. 421.

Digitized by Google

tinske istorje kao istorije »istinske zajednice«. Otuda komunistička partija pretenduje ne samo da je partija društva nego je jedina partija istorije.

Jednopartijski monizam ili jednopartijski politički monopol je jedini okvir posredstvom čijeg se aktivizma opstoji u istoriji. Sve što jeste, jeste po partiji. aZto ona sebe čini istorijski odgovornom za društveni totalitet i u pogledu njegovog stanja i s obzirom na njegove ciljeve. U komunističkoj partiji je otelovljena ideologija ili što je isto klasna svest koja je za ideologiju, u Lukačevoj varijanti, držala stvarnu empirijsku svest radnika budući da ona, kao njihova psihološka svest, nije u stanju da shvati celinu društva. Jaz koji deli empirijsku svest radnika od klasne svesti je neprevladiv. Zadatak je partije kao otelovljene klasne svesti da ne dozvoli sukob između empirijske svesti proletarijata i klasne svesti koju partija stalno podmeće proletarijatu kao njegovu vlastitu čija je ona navodno samo nosilac. Partija naznačeni sukob rešava potiskivanjem empirijske svesti proletarijata onemogućujući bilo kakvo organizovanje klase izvan partijskog. Stoga sindikat može opstojati samo kao filijala ili ispostava partije.

U stvari, klasna svest je »pripisana« svest budući, da kako Lukač kaže: »Ta svijest nije dakle ni suma ni prosjek onoga što pojedinačni individumi koji sačinjavaju klasu, misle osjećaju itd.«[4], nego je svest partije o navodnom klasnom interesu proletarijata. To je zapravo svest koja hoće da nametne proletarijatu šta mu je činiti nezavisno od njegovih, misli osećanja i opažanja. Istorija »realnog socijalizma« je pokazala da klasna svest ili partijska svest protivreči klasnom interesu proletarijata. Zato komunističke partije i nisu bile partije radničke klase. Stoga ni partijom nošena svest nije svest radničke klase. Ona je njoj »pripisana«. Otpor radničke klase Istočne Evrope toj, njoj nametnutoj svesti, trajao je od Kronštata da bi se 1989. godine konačno izvojevala pobeda nad navodnim nosiocem njenog klasnog osvešćenja. Istorija je potvrdila da je klasna svest konstituisana u partijsku svest, kao apsolutni preduslov slobode radničke klase, bila ram njene potlačenosti. Pokazalo se jasno kao na dlanu da je klasna svest zapreka političkoj emancipaciji radničke klase.

Gubitak veze klasne svesti s empirijskom svešću već dovoljno pokazuje spoznajnu ograničenost primene okvira klasne svesti u analizi socijalne strukture društva. Normativizam sadržan u strukturi klasne svesti ili partijske svesti, izvan stvarne društvene realnosti ,ne dopušta kritičko preispitivanje same društvene realnosti. Jer, kako je primetio Ž. Gurvič, »da bi se shvatila snaga klasnog sukoba ,od prvorazrednog je interesa da se analizira antagonizam kolektivnih svesti, mera u kojoj je jedna kolektivna

[4] Ibid., str. 111.

Digitized by Google

svest zatvorena prema drugoj, stupanj u kome one mogu da budu prožete ili ne kolektivnom svešću ili kolektivnim svestima za globalno društvo. Sukobi verovanja, vrednovanja pa čak i percepcija koje razne društvene klase imaju o spoljašnjem svetu — ponekad su ne manje važni od sukoba ekonomskih interesa«.[5]

Lukač je klasnu svest učinio magičnom formulom za razumevanje ne samo Marksove misli, nego i ukupnog revolucionarnog prestrukturiranja sveta s gledišta klasnog interesa proletarijata. Njemu je klasna svest određujući faktor praktične akcije proletarijata u preoblikovanju »prividne zajednice« u »istinsku zajednicu«. Međutim, kao što smo videli, ona ni po Lenjinu ni po Lukaču ne nastaje u proletarijatu. Oni obojica tvrde da iz klasnog položaja proletarijata u društvu proizilazi njegov klasni interes koji se u samoj klasi ne probija do njene svesti. Sama klasa ne osvešćuje svoj klasni interes pa ga sama sebi i ne preporučuje. Lukač je u tom pogledu izričit: »Ali zamišljati da pravilna klasna svest sposobna za rukovođenje, može nastati u proletarijatu sama od sebe, postepeno, bez trvenja i bez padova, *i da proletarijat ideološki može da uzraste u svoju klasno-revolucionarnu misiju* — bila bi mehanička primena marksizma i zato potpuno neistorijski iluzionizam«.[6]

Isto kao što nije bila bez osnova u Marksa Lukačeva razlika između empirijske svesti proletarijata i njemu »pripisane« klasne svesti nije bez uporišne tačke u Marksu ni njegov stav da su komunisti *»klasna svest proletarijata«* koja je u njima *»dobila vidan oblik«*. Suvišno bi bilo u ovom smislu navoditi poznato mesto iz *Manifesta komunističke partije* koje je bilo Arhimedova tačka oslonca Lukačevoj identifikaciji »klasne svesti« proletarijata i »komunističke partije«. Otuda je u svim Statutima komunistička partija predstavljena ili kao vodeća ili kao rukovodeća snaga ne samo radničke klase nego i celog društva. Njenu avangardnost u proleterskom pokretu Lukač obrazlaže s pozivom na Lenjina i iskustva boljševičke partije u predvođenju proletarijatom. U kome su se pokazale brojne diferencijacije u pogledu socijalnog statusa, političkih pogleda i ideoloških razlika. To je bio odlučujući razlog zbog čega je, po Lukačevom mišljenju, Lenjin branio gledište da se u revolucionarnoj klasnoj borbi proletarijata njegova unutrašnja diferencija javlja kao opasnost po ostvarenje, klasnih interesa proletarijata i da njeno otklanjanje nije dovoljno »čisto teorijska jasnoća, odgovarajuća agitacija i propaganda revolucionarnih grupa«,[7] nego samo akcija komunističke partije kao svesno organizovane zajednice disciplinovanih

---

[5] G. Gurvitch, Savremeni poziv sociologije, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, str. 374.

[6] Đerđ Lukač, Lenjin, Studija o povezanosti njegovih ideja, BIGZ, Beograd, 1977, str. 29.

[7] Ibid, str. 35.

Digitized by Google

članova. To gledište, takođe, se oslanja i duhom i slovom na čl. 7. Statuta Međunarodnog radničkog udruženja koji je Marks pripremio u kome se kaže: »U svojoj borbi protiv ujedinjene vlasti imućnih klasa proletarijat može dejstvovati kao klasa samo ako se organizuje u posebnu političku partiju«. Dakle, sasvim je ovde jasno kako samo pod uslovima da je predvođen svojom partijom, proletarijat može učestvovati u svom oslobođenju.

Doista se čini neprihvatljivom interpretacija po kojoj Marks navodno nije smatrao komuniste »nikakvom posebnom partijom«. Naprotiv, on to jeste ističući odlučno razliku između komunista »od ostalih proleterskih partija«. Jer da nije smatrao komuniste posebnom partijom ne bi imao potrebu da ističe razliku između komunističke partije i »ostalih proleterskih partija«. Očigledno je, i po Marksovom mišljenju, da komunisti svoju funkciju glave proletarijata ispunjavaju tek organizovani u partiju, koja se od ostalih partija razlikuje samo time što prednjači u oblikovanju i reprezentaciji klasne svesti proletarijata. Tu svest nose i druge proleterske partije, prema Marksu, a ne samo komunistička kao što su smatrali Lenjin a za njim i Lukač. Marks nije poricao umnost svim »proleterskim partijama« kao što je to učinio Lenjin a za njim sva ortodoksija do dašnjeg dana. Oni su izričiti: Komunistička partija je organizaciona forma klasne svesti odnosno njeno stvarno empirijsko telo, a ne neka druga »proleterska partija«. Zato Komunistička partija u praktičnom političkom životu proletarijata ne može da dopušta egzistenciju delatnosti ni jednoj drugoj ne samo neproleterskoj nego i proleterskoj partiji. Tako, prema Lukaču, komunistička partija postaje volja, zapravo jeste »zajednička volja« proletarijata. Doduše, Lukač je kao takvom legitimira samo time što ona navodno jedina predstavlja istinsko opredmećenje zajedničke volje celog proletarijata. Ta volja delimično je legitimirana njoj svojstvenim znanjem smisla istorije kao ostvarene slobode ili »carstva slobode«, a delom njenom disciplinom. Otuda potiče Lenjinov zahtev za »gvozdenom disciplinom« u komunističkoj partiji.

Komunistička partija prisvaja za sebe pravo da predstavlja misli, osećanja i percepcije koje odgovaraju klasnim interesima proletarijata i koji bi radnici morali posedovati da bi bili u mogućnosti da oblikuju društvo po meri sopstvenih potreba. Zato je partija organizacija koja vodi i rukovodi tim oblikovanjem a ne proletarijat. Proletarijat samo sledi um partije. Otuda su sve organizacije radničke klase i društva uopšte samo transmisije partije. One su organizacioni oblici preko ili kroz koje partija klasno osvešćuje pripadnike društva da deluju na »ostvarenju« carstva slobode. Zapravo, partija unosi preko tih organizacija klasnu svest u radničku klasu. Lenjin je u tom pogledu bio decidirano jasan: »Klasna politička svest može biti donesena radniku *samo spolja*, tj. izvan ekonomske borbe, izvan sfere

Digitized by Google

odnosa radnika prema poslodavcima«.[8] Jer empirijska svest radnika nije klasna svest koju ona bez partije ne može ni izgraditi, pošto po Lenjinu »Istorija svih zemalja pokazuje da radnička klasa isključivo svojim snagama može izgraditi samo tredjunističku svest, tj. uverenje da je potrebno udruživati se u saveze, voditi borbu protiv poslodavaca, naterivati vladu da izda ove ili one za radnika neophodne zakone itd«.[9]

Dakle, klasna svest se ubacuje u radničku klasu posredstvom partije. Ovaj neidentitet klase i partije Lenjin je strogo naglašavao stalno ističući da »ne treba mešati partiju kao avangardu radničke klase s čitavom klasom«.[10] Komunistička partija je samo partija klase zato što je otelovljenje njenog klasnog interesa a ne njenih empirijskih osećanja, potreba i mišljenja. E baš zato što je to, ona ima nepisano ovlašćenje od radničke klase da ona »mora raditi pod rukovodstvom partije«. Uprkos svom ideološkom trudu da radničku klasu u svim njenim delovima privede vlastitom nivou svesti partija u tome neće uspeti. Očigledno je Lenjin u suštini zagovarao ideološku diktaturu svestan da je u radničkoj klasi nikad ne može do kraja ostvariti. Time on i opravdava trajno tutorstvo ideološke partije nad radničkom klasom. Radnička klasa je osuđena na nemogućnost uzdizanja do nivoa partijske svesti koju joj partija potura za njenu sopstvenu svest. Ideološko motrenje nad empirijskom svešću klase osigurava vođstvo partije i u krajnjoj konsekvenciji njenu vlast nad radničkom klasom. Pokazuje se, u suštini, da je partijska svest prepreka stvarnom razvitku empirijske svesti u radničkoj klasi ili »sindikalne svesti« kako je naziva Lenjin. Da bi se doista »sindikalna svest« paralisala i zaprečila partija je sebi i formalno podredila sindikate i time što su rukovodeća tela sindikata isključivo u rukama komunista koji, kako Lenjin kaže, »sprovode sve direktive partija«.[11] Lenjin je tvrdio :»Ne može se ostvariti diktatura bez nekoliko 'transmisija' od avangarde k masama napredne klase i od nje k radnim masama«.[12] Tu transmisionu ulogu nepartijskih društvenih organizacija inauguriraju svi programi komunističkih partija »realnog socijalizma« pa i *Program SKJ*. U tom smislu se ne govori u *Programu* samo o »vodećoj ulozi u redovima Socijalističkog saveza« koju ima SKJ, nego i o tome da »članovi Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije prihvataju od komunista snagu socijalističkog ubeđenja

---

[8] V. I. Lenjin, Šta da se radi, u: Izabrana dela, Tom 1, knjiga 1, Kultura, Beograd, 1948, str. 229.

[9] Ibid, str. 186—187.

[10] V. I. Lenjin, Korak napred, dva koraka nazad, u: Izabrana dela, cit. izd. str. 371.

[11] V. I. Lenjin, Dečja bolest levičarstva u komunizmu, u: Izabrana dela, Tom II, knj. 2, Kultura, Beograd, 1948, str. 281.

[12] V. I. Lenjin, O sindikatima i o pogreškama druga Trockoga, u: Partija proletarijata, Sedma sila, Beograd, 1966, str. 298.

Digitized by Google

pretvarajući ga u široku socijalističku svest radnog naroda«.[13] Drugim rečima, Socijalistički savez je organizacija u kojoj partija rekli bismo, pretače klasnu svest, »u široku socijalističku svest radnog naroda«. To konkretno znači da članovi ove organizacije, putem prihvatanja socijalističkih uverenja od partije, postaju učesnici u izgradnji socijalističkog društva. Bez toga sama organizacija ne bi imala nikakvog smisla. Kao što se vidi ni u *Programu SKJ* nije napušten princip usađivanja ili uterivanja klasne ili partijske svesti u klasu i u društvo uopšte. Naprotiv, on je u *Programu SKJ* istaknut još više kao zamena za odricanje SKJ od komandne uloge.

No, naravno, ni Lukač ni njegovi sledbenici nisu nipošto mislili da komunistička partija putem prosvećivanja iz »sindikalne svesti« klase može razviti klasnu svest proletarijata koja je bila latentna u klasi. U principu »spontana svest klase« što je isto što i »sindikalna svest« nikad ne doseže do klasne svesti koja je privilegija samo partije. Kako onda partija uspeva da dovede proletarijat do »samosaznanja« njegovog istorijskog položaja i onoga što mu ona nameće da mu u istoriji valja činiti? Odgovor je jednostavan: partija rukovodi klasnom borbom proletarijata u kojoj on tek u partiji sagledava »sopstvenu klasnu svest kao istorijski oblik«. A zatim partija svojom teorijom osvešćuje glavu proletarijata odnosno pomaže klasi u samorefleksiji.

Pošto partija predstavlja otelovljenu klasnu svest proletarijata a proletarijatu je, kao što smo videli, položajem predodređeno da spoznaje istinu, po tome konsekventno sledi; partija je ta organizacija koja jedino zna šta je istina. Stoga je u partiji izlišna svaka diskusija oko toga što jeste a šta nije istina. Takva diskusija je izlišna kao suvišna i u klasi čija je ona avangarda. Partija takve diskusije ne dopušta.

Postavlja se pitanje da li je klasna svest proletarijata ideološka svest u smislu Marksovog određenja ideologije kao »krive svesti« — svesti koja misli da predstavlja nešto što je stvarno a u stvari nije ništa što je stvarno? Na ovo pitanje Lukačev interpretator Goldman odgovorio je negativno, zato što »proletarijat ne bi mogao izvršiti političku revoluciju bez jedne svesti o totalitetu koja nije ideološka«,[14] jer je »on prva društvena klasa u istoriji sposobna da svojim težnjama i interesima obuhvati i svoje vlastito ukidanje«[15] a ne sopstvenu afirmaciju i očuvanje kao što je to slučaj s drugim klasama u istoriji. Iako Goldman misli da proletarijat nije i izuzetak od drugih klasa koje žele prevlast u društvu, te da je neuvažavanje te činjenice slabo mesto Lukačeve analize, on ipak ne vidi da je klasna svest

[13] Program SKJ, Izdanje komiteta Konferencije organizacije SKJ u JNA, Beograd, 1966, str. 302.

[14] Lisjen Goldman, Lukač i Hajdeger, BIGZ, Beograd, 1976, str. 91.

[15] Ibid., str. 90.

Digitized by Google

stvarno »kriva« svest baš zato što misli da predstavlja stvarnu svest radničke klase koju ne predstavlja, jer predstavlja samo klasi pripisanu svest, dakle svest koja ne pripada empirijskoj klasi. Zapravo, klasna svest je svest koju bi radnička klasa morala imati da bi mogli shvatiti »prividnu zajednicu i njenim revolucionisanjem oblikovati »istinsku zajednicu«. Tu svest kao normu partija usađuje u radničku klasu, budući ga je ona u svom empirijskom otuđenju ne poseduje i nije mogla zadobiti.

Stoga je s pravom primetio Đan Enriko Ruskoni da Lukačeva koncepcija klasne svesti »otvara vrata izričito aktivnoj ulozi partije«,[16] ali, dodali bismo, i vrata za aktivno ideološko tutorstvo partije nad radničkom klasom. Ako je klasna svest uslov za emancipaciju proletarijata a ona je posed partije logično je onda smatrati da je partija idejni vođa i predvodnik radničke klase u procesu njene emancipacije. Šta se sve izrodilo iz svega toga dobro je poznato. Usledila je partijska vlast i nad procesom duhovnog stvaranja i nad njegovim rezultatom. Klasna svest kao partijska svest implicira totalitarizam nad svim aspektima ljudskog življenja. Lenjin i Lukač promovisali su apsolutizaciju komunističke partije, ali tako što joj je Lukač dao filozofsko obrazloženje. Središnja tačka njegova je: partija je nepogrešiva. Ona je uvek u pravu.

[16] Gian Enrico Rusconi, Kritička teorija društva, Stvarnost, Zagreb, 1973, str. 71.

Digitized by Google

SAOPŠTENJE ČITAOCIMA (PRETPLATNICIMA) I SARADNICIMA

Ova sveska časopisa obilježena je kao četvorobroj, kako bi se, i u situaciji dugog prekida, u nekom smislu održao kontinuitet. Nadamo se, pri tome, da ćemo preuzetu obavezu u odnosu na pretplatnike, kako-tako, izvršiti: u proređenim razmacima, tokom ove i početkom iduće godine, predviđamo da će izaći približno onoliki broj svezaka koliko odgovara iznosu pretplate.

Molimo za razumijevanje i podršku! Samo zajedničkom voljom i akcijom možemo izaći iz te krize. A da nas nije malo, okupljenih oko ovog časopisa, pokazuje i podatak da je bezmalo 2.000 ljudi, uplativši predviđeni iznos, izrazilo želju da čita i koristi časopis da sarađuje u njemu, i da ga svim tim podržava. Pomenuti broj je impozantan ne samo s obzirom na našu nepovoljnu ekonomsku i političku situaciju već i na činjenicu da tiraži sličnih publikacija svuda u svijetu sve više gube korak u konkurenciji sa drugim medijima neposrednije javne komunikacije. Značajno je i to što i ove godine imamo pretplatnike iz svih naših republika.

Zastoj u štampanju časopisa prouzrokovan je razlozima krize Osnivača — Saveza komunista Jugoslavije. Konkretniji razlog ovog prekida vezan je za položaj časopisa u NIRO »Komunist«. Časopis je, s jedne strane, dobijao manju dotaciju od

Digitized by Google

nekih drugih djelova radne organizacije, jer je imao neuporedivo manje zaposlenih (primjena fatalnog kriterijuma podjele sredstava prema broju stomaka), a s druge strane, ni sopstvena sredstva koja su od pretplate inače bila proporcionalno neuporedivo najveća, nije imao sasvim na raspolaganju, već su se i ona razlivala po horizontali i vertikali ove glomazne kuće. Tako je i moglo da se dogodi da sve do sada, iako su nas pretplatnici unaprijed kreditirali, opet »nijesmo imali sredstava« da dadnemo u štampu nijedan broj!

Sa preobražajem SKJ, pri čemu — ma kakvih promjena bilo — programska orijentacija borbe za socijalizam u njegovim novim, demokratskim i civilizacijskim, značenjima i izrazima, svakako neće izostati, potreba za časopisom sa imenom »socijalizam«, koji bi teorijski razrađivao i osmišljavao pravac i karakter promjena, ne bi trebalo da bude nimalo sporna. Ako je pragmatičko-prakticistički način življenja uveliko prisutan, što se, kako smo pomenuli, nepovoljno odražava na tržišnu konkurentnost teorijske publicistike, ona samim tim ne gubi na značaju već upravo postaje još nužnija. Bez naučno teorijskog predviđanja kakav će biti, odnosno kakav može da bude budući dan, i bez kritičkog razumijevanja onoga što je već bilo (afirmacije tekovina ali i demistifikacije prošlosti), teško da se može na najbolji način — racionalno i produktivno — živjeti u tekućem danu. Još manje je zamislivo da bilo koji politički pokret (partija) može uspješno promovisati svoja programska opredjeljenja bez djelovanja na javnoj sceni, pri čemu je baš teorijska publicistika utoliko neophodnija ukoliko je opšta društvena situacija složenija i ukoliko su pretenzije pokreta veće. A ako je riječ o preobražaju jedne partije u pravcu demokratizacije i njenih programskih načela i njenog načina djelovanja, šta bi drugo to podrazumijevalo do upravo osposobljavanje glasila s kojima ta partija izlazi i može kompetentno da izlazi na javnu scenu?!

Sve je ovo trebalo napomenuti ne zato što postoji stav da su ovakva glasila (časopisi) nepotrebni, već zato što očevidno postoji neka vrsta prakticističke dezorijentacije u pogledu toga kako obezbijediti njihovu egzistenciju. I u najvećim krizama novca, ipak, ima. Tako je i u ovoj! Pitanje je samo kuda ide, za šta se i kako troši, ko i kako o tome odlučuje!

Nijedan časopis u svijetu niti jeste, niti može biti »komercijalan« u užem značenju toga pojma. Ali u tržišnim uslovima princip samofinansiranja mora biti na snazi. Valja to, međutim, na pravi način shvatiti i ostvarivati. Jedno takvo glasilo kao što je časopis može da egzistira ako iza njega stoje određeni subjekti, koji ga finansiraju, pri čemu to niti moraju niti treba da budu »dotacije«, kako je to do sada bilo kod nas. Umjesto dotiranja može i treba da postoje odnosi saradnje, odnosno razmjena »usluga«. Na toj osnovi može i treba da egzistira i ovaj časopis. Riječ je o određenoj tribini sa nesumnjivim mo-

Digitized by Google

gućnostima u smislu uticaja na javno mnjenje, na naučne i kulturne tokove, na projektovanje razvoja i slično. To je u ovom slučaju »roba« za koju u društvu mora imati, pa i ima, interesenata. Ti interesenti za uzvrat sarađuju sa ovakvom tribinom u vidu otkupa tiraža, a postoje i drugi oblici kompenzacije i saradnje. U slučaju ovog časopisa nije problem samo to da se on preorijentiše na tržišno komercijalni način egzistiranja i da tim putem spriječi da presahnu izvori finansiranja, već i to da se tako organizuje da njegova sopstvena sredstva, upravo tim putem stečena, ne otiču negdje drugdje.

Egzistencija časopisa u novim političkim i tržišnim uslovima iziskuje, razumije se, inovacije i u njegovoj uređivačkoj politici i tematskoj fizionomiji. Nije pretenzija ovog teksta da u bilo kom smislu ocenjuje tradiciju časopisa, pa ni da definiše pravce promjena. Ta potreba i obaveza predstoji. Što se tradicije tiče, ovom prilikom reći ćemo samo slijedeće: časopis je učestvovao u »građenju« socijalizma, što znači, i nekih već dobro poznatih iluzija. Ali, časopis je učestvovao i u demontiranju onoga što smo odavno zapažali da nije na pravcu preporoditeljsko humanističke, demokratske realnosti, iako je činjeno u to ime.

U osnovi koncepcije časopisa bila je i nesporno treba da ostane ideja socijalizma, ali u značenju »otvorenog društva« koje se razvija na autentičnim socijalističkim vrijednostima u užem smislu a isto tako i na opštečovječanskim težnjama i vrijednostima. Gorko smo se uvjerili da su dosadašnji socijalizmi ostajali »kratkih rukava« ne samo stoga što se njegovi »graditelji« nijesu držali onoga što je »socijalističko« u užem smislu toga značenja već još više stoga što je to činjeno na način ne uzimanja u obzir ili i sasvim nasuprot nekih bitnih civilizacijskih vrijednosti i opštih istorijskih tokova.

Primjena te načelne koncepcije treba da se ogleda u analitičkom praćenju i podršci jugoslovenskih reformi. Časopis će teorijski promišljati i obrazlagati — da pomenemo samo neke tematske pravce — neophodnost otvaranja odgovarajućih mogućnosti za ugrađivanje u sistem i realne odnose svojinskog i političkog pluralizma, za djelovanje ekonomskih zakonitosti i tržišnih »mehanizama« i kriterijuma, za afirmaciju čovjekove individualnosti i njenu slobodnu društvenu promociju na principu rada, inicijativnosti i kreativnosti, za izgradnju takve zajednice u kojoj se principi autonomije i jedinstva komplementarno uslovljavaju, za federativnu Jugoslaviju.

U ovom vremenu dramatičnog meteža, koji nije samo ideologijski, već uveliko i mentalni, potrebno je novo mišljenje, koje bi, umjesto nekontrolisanih emocija, probijalo dimne zavjese ispletene od svakakvih predrasuda i otvaralo vidike za racionalno razumevanje svega što se danas događa. Novi realitet iziskuje redefinisanje sa svih pojmova, uključiv tu pojmove »kapitalizam« i »socijalizam«, oslobađanje od svake idolatrije

Digitized by Google

i kriterijume bez apriorizma. Potrebna je nova teorija koja će tome ići u susret. Na tim saznanjima zasnivaće se uređivačka politika časopisa. Na tim premisama on treba da se održi ili da se ugasi!

Časopis ostaje teorijsko glasilo SKJ, odnosno partije (partija) koja će da proizađe iz te tradicije, a isto tako i svih drugih subjekata (pojedinaca, partija, asocijacija) koji apriorno ne odbacuju ideju socijalizma već upravo na njoj grade nove i bolje društvene odnose i uslove boljeg života.

Pri tome ne mislimo da ni socijalizam kao pojam mora biti isključivi kriterijum, ali ostajemo uvjereni da se samo snaženjem desnice na račun levice, i na toj osnovi razbuktavanjem novih konfrontacija, ne može ići ničemu boljem. Ponikao na otvorenoj pluralističkoj perspektivi, začeti desničarski, novi monizam, u našoj i u nekim drugim socijalističkim zemljama, već postaje prepreka te demokratske perspektive i prerasta u totalitarizam militarniji i reakcionarniji od »klasičnog« kapitalističkog desničarstva koje odavno u velikoj mjeri slijedi opšte demokratske i civilizacijske potrebe.

Budućnost će najverovatnije prevazići takve pojmove kao što su »kapitalizam«, »socijalizam«, »desničarstvo«, »ljevičarstvo«. Ali, ako treba ići ka novom i boljem svijetu, svijetu tolerancije, onda to u ovo vrijeme, s obzirom na pomenuta i najnovija kretanja, podrazumijeva potrebu pripadanja najširem pokretu i inicijativama ljevičarskih snaga, a što, opet, ne isključuje razvoj časopisa kao najšire demokratske tribine, otvorene za dijalog sa dobronamjernim ljudima svih teorijskih, ideoloških i političkih orijentacija. Na toj osnovi gradiće se nova koncepcija i uređivačka politika ovog časopisa.

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7618

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 30. — DIN.

Digitized by Google